

NIKOLA I PETROVIĆ NJEKOŠ / RAT CRNOGORSKI

IZBOR

NIKOLA I PETROVIĆ NJEKOŠ

RAT CRNOGORSKI

IZBOR I PREDGOVOR
BRANKO BANJEVIĆ

Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske
Matica crnogorska

Zagreb 2009

PREDGOVOR

JEDAN VID "PRIMIJEJENE POEZIJE"

Veze poezije i stvarnosti su raznovrsne i mnogobrojne, vidljive i nevidljive, objašnjive i nesagledive. Dobra pjesma je satkana i sazdana od bezbroja tih veza, koje su uvijek žive, koje je drže za vrijeme i istovremeno oslobađaju od vremena, preko kojih se ona hrani i varira svoj smisao i značenje, svoj unutrašnji emotivni intenzitet. U poeziji je te veze nemoguće izbjeći. I sam pjesnik nije uvijek svjestan svih tih dodira pjesme i vremena, ne vidi ih ali ih osjeća, pomoću njih stvara pjesmu; one čine ono unutrašnje čulo koje dijelom zamjenjuje i racionalnu moć. Sve vrste našeg narodnog stvaralaštva pokazuju ljepotu višestrukosti tih veza, a naročito lirske pjesme, blagoslovi i kletve, poslovice i izreke. U tom odnosu, priroda pjesme i priroda jezika se podudaraju. Jezik, kao i pjesma, ostaje isti ali se i mijenja. Ta promjena nije ništa drugo do njegova neprekidna aktuelnost, prilagođavanje riječi novim odnosima. Od tog dodira dolazi i do promjene značenja, tako da se ponekad ne može prepoznati porijeklo riječi, jer je predmet od kojeg je riječ pošla izašao iz upotrebe, jer je odnos koji je riječ nekad formulisala nestao iz dru-

štvenog života. Preko tih veza kojima uvijek struje novi sadržaji u djelo, dolazi i do uticaja literature na stvarnost, koji, takođe, nije uvijek vidljiv i saglediv. Vremena se u pjesmi uvijek zbivaju, i to predstavlja onu unutrašnju regenerativnu snagu poetskog djela. Taj proces u samoj pjesmi može da ode toliko daleko da mi više ne znamo ili ne razumijemo obrede ili odnose od kojih pjesma polazi ili kojima je namijenjena, a pjesma je živa i prihvatamo je, jasna nam je, izražava nas same. Ako malo dublje pogledamo, videćemo da mi ne znamo polazište i korijene ni savremenih nam pjesama, onu ukupnost iz koje kreće njihova klica. To nimalo ne ometa našu vezu sa djelom, a možda se istinska veza s djelom i ne ostvaruje uopšte tim putem. Možda djela koja računaju na samo takvu vezu ubrzo postaju potpuno nerazumljiva, gube moć da žive kao književna djela. Postaju nijema, zatvorena, besadržajna. Ostaju pri svojim neposrednim povodima, ne prevazilaze ih u sebi. A povodi mogu imati, i imaju, značenje za pjesnika, mogu imati društveno značenje i značaj, ali se ne moraju obavezno prevazići u djelo koje će da traje. Tu je, izgleda, u pitanju samo dar stvaraoaca. To je možda sve što od njega zavisi. Sve se drugo nameće, sve se nudi, sve je svačije, a samo je to njegovo, ta moć da nekom odnosu ili slici, u njima samima, obezbijedi, udahne prostore za njihov slobodni unutrašnji život, za njihov unutrašnji put mijenjanja i vraćanja sebi. A to je i ono sve u umjetnosti, to je onaj uslov bez kojeg nema umjetničkog djela. Tako gledano s jedne strane, one istorijske, od umjetnika ništa

ne zavisi; a opet, od njega zavisi sve, kad je umjetničko djelo u pitanju, kad je umjetnost u pitanju. Priroda veza jednog djela sa stvarnošću zavisi od prirode umjetnika, od njegove ličnosti. Stvaralačke prirode su neponovljive i beskrajno raznovrsne, kao i ljudska lica, pa se i sve te žive niti, ti krvotoci i nervni sistemi koji povezuju pjesmu i stvarnost, čovjeka i vrijeme, od pjesnika do pjesnika ne ponavljaju. Sve je u smjeni a ne u ponavljanju. Ono što ponavlja pripada historiji, atmosferi određenog trenutka jedne kulture, a manje umjetnosti. Ali surogati se nameću i takvi su da ih prosečno obrazovan čovjek teško može prepoznati kao takve. Oni su na neki način njemu i bliži, lakši, dostupniji; koketiraju s čitaocem na relacijama od kojih bi on trebalo da se otrese, da ih ostavlja za sobom, oni ga drže u mjestu, lišavaju ga veza s budućnošću. To je njihova prava priroda. U nerazvijenim kulturama oni imaju više boju prošlosti, a u razvijenijim boju "savremenosti", kidanja sa svakom tradicijom. Ako se jedna kulturna situacija, koja u krajnjem uvijek znači društvena situacija, ne kreće, ne oslobađa sebe same, ti prividi se polako nameću kao prave vrijednosti i dobijaju jednu regresivnu snagu koja može da ovlada emotivnim svijetom čovjekovim, da postane "mišljenje vremena".

Crnogorsko narodno stvaralaštvo, djelo Petra I Petrovića, Njegoševo djelo i ostalo što ulazi kao vrijednost u crnogorsku književnu tradiciju, bilo je aktivno u vremenu višestrukim djelovanjem na savremenike. Ugroženost egzistencije narodnog i nacionalnog bića prirodno je vodila

literaturu u društvene zadatke, u etičku inspiraciju. U tu prirodnu angažovanost naše literature uključivala su se najraznovrsnija i najsuptilnija sredstva poezije, složena sloboda izraza i bogatstvo svijeta ispoljeno u njegovim odnosima i primjerima, likovima i situacijama. Duhovne i fizičke snage naroda koncentrisane za odbranu ulazile su i u poetsku riječ koja je bila vid borbe, vid postojanja, odbrana postojanja. Egzistencija se prilagodila toj ivici ponora, granici nepostojanja, život je izgradio svoje veze sa jezikom, sa poetskom riječju, jezik i poezija su se ispunili tom prisnom i nedjeljivom igrom života i smrti, tom opasnom granicom koja je počela da lebdi u njima; da bi proširili prostor sopstvenog postojanja počeli su i smrt, pogibiju, da osećaju kao život i da tako šire dimenzije borbe za slobodu na “oba svijeta”, iz “ograničenog” svijeta postojanja u beskraj nepostojanja; tako se prirodno proširila oblast jezika od proste, praktične komunikacije do najsloženijeg dijalektičkog jedinstva suprotnosti; tako je tendencija naše literature da stvori čovjeka i njegov prostor, bila inicirana nagonom za opstanak, odnosno slobodom koja čovjeka ne lišava njegove složenosti i neponovljivosti, nego je naprotiv ističe, jer od nje zavisi ona sama, u sukobu sa ropskim i tlačiteljskim tendencijama svijeta i istorije. U tu usmjerenost čovjeka i poetske riječi uključivale su se sve ljepote svijeta, u brobu protiv zla, protiv obezličanja čovjeka i naroda. Dakle, karakter borbe za slobodu je oslanjanje na ličnosti a ne na bezličnosti, oslanjanje na konkretnu istorijsku situaciju čovjeka

i društva, otuda i ljepota i raznovrsnost te borbe u jezicima i narodima svijeta. Ta historijska situacija naroda rezultirala je u slobodnu formu Njegoševih djela, naročito *Gorskog vijenca*, ta nužna saradnja života i literature oslobodila je literaturu formalizma književnih rodova, pomogla joj da nađe forme koje predstavljaju prevazilaženje otuđenja literature od života.

Druga polovina devetnaestog vijeka u crnogorskoj književnosti predstavlja i razvoj i stagnaciju. Stvorena je nova društvena situacija poslije Njegoša, došlo je do jasnijeg klasnog raslojavanja crnogorskog društva, naročito poslije ratova koji su se završili osamdesetih godina. Vidovi borbe za oslobođenje čovjeka i naroda gube narodni i poprimaju klasni karakter. Društvo se ne razvija tako brzo pa se i to pomijeranje od opštenarodnog u klasno ne vidi tako jasno, i ne vidi odmah. Nosilac ideje o širenju oslobodilačke borbe na cio Balkan bila je klasa na vlasti. Ta ideja je krila u suštini agresivni i hegemonistički koncept širenja sopstvene vlasti na neke balkanske zemlje, pod vidom njihovog oslobođenja. Ukupan kulturni život u Crnoj Gori podvrgnut je toj ideji, sve se pretvorilo u političku tendenciju klase na vlasti. Ranija prirodna angažovanost poezije izgubila je slobodni karakter i poprimila ograničene forme političke ideje vladajućih slojeva.

Ta nova situacija nije stvorila poeziju koja bi se mogla mjeriti sa onom iz ranijeg perioda, ali je to ipak vrijeme u kojemu je prevladavana psihologija kolektivnosti koju je

stvorila prinudna istorijska situacija a ne prirodni društveni razvoj, tu su ostvarivani preduslovi moderne klasne svijesti - i u tome je kvalitet toga vremena, time ono čini napredak u razvoju crnogorskog društva. Tendencija u poeziji je postala propaganda jedne političke koncepcije koja je predstavljala interese samo jednog dijela društva. Tako je tendencija ranije literature, koja je predstavljala i njenu vitalnost, jer je bila izraz ukupnog društvenog i državnog i nacionalnog interesa, izgubila sopstvenu širinu. Poezija je svedena na jedan tok, na jednu vezu sa stvarnošću, i to najčešće na vezu sa klasnim interesom jednog dijela društva. To je početak odvajanja naše poezije od kolektivnog mišljenja, ali ne u pravcu slobodne stvaralačke individualizacije nego u smislu napuštanja kolektivnog interesa.

Nikola I Petrović svojim životom i djelom ispunjava drugu polovinu devetnaestog vijeka, i najizrazitiji je naš pjesnik toga vremena. Teme njegovih djela pripadaju uglavnom njegovoj političkoj koncepciji koja se sastojala u tome da je on legitimni nasljednik srednjovjekovnih vladara, u prvom redu cara Dušana, da je Crna Gora nasljednica tog carstva i njegove "slobode", da on i Crna Gora imaju pravo i dužnost da ga "objedine pod sobom". Tako je feudalna prošlost postala ideal kome treba težiti, pa su se i građanskom društvu u formiranju nametale neke crte tog feudalnog ideala. U Njegoševo vrijeme, povezivanje Crne Gore sa srednjovjekovnim državama imalo je drugi karakter. Crna Gora je postojala vjekovima kao ne-

priznata zemlja od strane evropskih diplomatija. Njena borba je od strane agresora predstavljana kao banditska, odmetnička, zlikovačka. Njegoševo insistiranje na državnom i teritorijalnom kontinuitetu crnogorske države sa srednjovjekovnom državom, naročito onom cara Dušana, jer je bila "opškebalkanska" i teritorijalno ubjedljivo najveća, značilo je odbranu legitimnosti crnogorske oslobodilačke borbe, odbranu prava crnogorske države na postojanje. Feudalni srednji vijek nije bio Njegošev ideal, on ga je uključio u svoju političku taktiku kao elemenat odbrane životnih interesa crnogorske države i društva, a ne kao neki strateški cilj. On se kao takav javlja i u njegovoj poeziji. Tom elementu Njegoševe političke taktike kasnije se, a ponegde i danas, dao sadržaj koji je on primio u drugoj polovini devetnaestog i početkom dvadesetog vijeka. U poeziji kralja Nikole ta Njegoševa taktika pretvorena je u strategiju, u cilj kome treba da teži ukupan razvoj države i društva. Naravno, to je bio cilj samo vladajućih slojeva i nikad nije postao opštenarodni cilj. Oslobođilački karakter jedne taktike pretvorio se u osvajački cilj jedne strategije. Osamdesetih godina devetnestog vijeka okolne zemlje, pa i one koje su bile u zavisnom odnosu, i tek na putu da postanu samostalne države, prozrele su taj cilj i počele svim sredstvima da mu se suprotstavljaju. I same su izgradile svoje osvajačke planove i tada počinje sukob balkanskih buržoazija oko gospodarenja Balkanom, iako Turska još nije bila vraćena u svoje granice. Da bi pravo i primat Crne Gore bili apsolutni i pri-

rodni, utvrđuju se bratstveničke i plemenske genealogije - odjednom svako bratstvo i pleme potiče od nekog srednjovjekovnog feudalca, i to obično sa vancrnogorskih teritorija, odnosno sa onih teritorija koje crnogorska buržoazija ima namjeru i plan da prisajedini Crnoj Gori. Bilo je trenutaka kada je izgledalo da će se planovi crnogorske buržoazije i ostvariti, ali se sve to kasnije vratilo kao istorijski bumerang, njeno "pravo" na druge pretvorilo se u "pravo" drugih na nju i njenu zemlju. Kad su se planovi naše buržoazije pokazali kao istorijska iluzija, druge buržoazije su njene koncepte i terminologiju ispunili svojim sadržajima. Tako je Njegoševa taktička terminologija još jedanput dobila potpuno drugi sadržaj.

Poezija kralja Nikole je tematski, i naročito motivski, jedinstvena. Ona stalno naglašava narodni karakter svoje tendencije, hoće da je prikaže kao opštedruštvenu. Međutim, ona ne uspijeva da sačuva i razvije mnogostruke veze sa životom koje je imala ranija naša literatura. Ona komunicira samo sa interesom sloja koji je na vlasti, iako se oblači u demagoške narodne oblande. Lišivši sebe veza sa stvarnošću, ona je sebe lišila unutrašnje složenosti, postala je "primijenjena" poezija kratkovidne političke imaginacije, koja sopstvenu vrijednost dokazuje feudalnim kontinuitetima, genealoškim konstrukcijama i ličnostima, stvaranim iz neliterarnih pobuda. U njegovoj poeziji veza sa životom zamijenila je veza sa sopstvenom političkom koncepcijom. Tako su njeni sadržaji postali ograničeni na sebe same, pjesma nije postigla moć da se u sebi mijenja,

njena se aktuelnost i vrijednost, najčešće, gubila sa promjenom političke taktike. Kolektivnu tendenciju, i na neki način kolektivno mišljenje, poezija kralja Nikole je napustila, a tu je bila njena poetska i istorijska šansa. Nešto zbog stepena obdarenosti pjesnika, a nešto zbog njegove društvene pozicije i pozicije u vladajućoj hijerarhiji, ta šansa nije iskorišćena. Ona nije postala individualna poezija u kojoj bi se kroz sopstvene poetske prizme prelamalo vrijeme i čovjek u njemu, ona se služi demagoškom kolektivnošću kojom želi da sakrije apstraktnost svojih koncepcija. Ne iskoristivši svoju šansu, ona je ostala na nivou surogata jedne nerazvijene kulturne klime i produžila da živi kao surogat zahvaljujući sporosti razvoja sredine u kojoj je nastala. Obimne epske i dramske forme djela kralja Nikole, danas zvone i odjekuju sopstvenom poetskom prazninom. Te forme su bile lišene veza sa sopstvenim vremenom kroz koje bi život ušao u njih i ispunio ih svojim kontroverzama. Sve je tamo jasno, sve usmjereno i svud se javlja on, knjaz i kralj, kao cilj istorije, kao posljednja tačka u kojoj dostižu smisao i u koju ulaze cjelokupna vladajuća genealoška stabla srednjovjekovnih feudalnih država; umjesto da svoja djela ispuni svojim vremenom, on je srednji vijek ispunio svojom političkom koncepcijom. Tamo su feudarci nosioci narodne i nacionalne svijesti i interesa, poslušnost i vjernost gospodaru je vrhovna moralna i nacionalna vrlina. Sadržaj njegovih djela ima karakter obrnutog istorijskog anahronizma, i zato je kasnije dobro poslužio, a ponegde još i danas služi,

onima koji anahrone situacije i stanja u svijesti pojedinaca i zaostalih sredina i klasa suprotstavljaju progresivnim historijskim tendencijama. Njegova djela su ispunjena golim političkim sadržajem, ne političkim sadržajem dijalektičkih društvenih suprotnosti, nego jednom politikom otuđenom od stvarnog društvenog interesa, i zato gotovo nigđe ne uspijevaju da se u cjelini oslobode od svog vremena i da počnu da žive svojim slobodnim umjetničkim sadržajem.

U formi njegovih djela opaža se zahtjev vremena koji se nametao našoj literaturi. Osetila se potreba napuštanja forme narodne književnosti, a naročito deseteračke epske pozije. Otuda u "Balkanskoj carici" i nekim drugim djelima nailazimo na jampski deseterac, a u većini epskih djela i pjesama gotovo dosljedno javlja se osmerački stih. Taj formalni kvalitet koji se javio u djelima kralja Nikole nije se ispunio novim odnosom, novim sadržajem, u estetskom smislu novim. Naracija je postala dominantna - i u pjesmama, i u obimnijim djelima. Radnja bez zapleta, događaj bez dramatike poprimio je osobine novijih epskih hronika. Forma nije izrastala iz sadržaja, a sadržaj se razvijao nezavisno od forme, tako da se ta disharmonija oseća i kao zanatska nevještost pjesnika. Zanatske vještine bez saglasnosti formalne i sadržajne komponente djela, ne može ni biti. Kruta forma njegovih djela doživljava se kao neki pasivni šablon. Njegošev osmerački stih iz "Svobodijade", koji nije karakterističan za zrela Njegoševa ostvarenja, mnogo je življi i prirodniji, slobodniji

od osmerca "Hajdane" ili "Pjesnika i vile". Kad se dublje pogleda u Njegoševo djelo, videće se da tamo postoji metrička raznovrsnost na koju nije uspjela da se nastavi poezija druge polovine devetnaestog vijeka, koju ona nije uspjela da razvije. No, to je vrijeme u kojemu je prošlost jače živjela od sadašnjosti i ometala je novim društvenim odnosima, koji su bili u začetku, da se jave i u poeziji. Pogotovo što su, manje više, pjesnici bili pripadnici vladajućeg društvenog sloja ili zarobljenici njegovih velikodržavnih planova, pa nijesu uspjeli da prevaziđu svoje društveno biće. A ono što je odgovaralo zahtjevima vremena javljalo se u prozi Stefana Mitrova Ljubiše i nešto kasnije u etičko-poetsko-proznim sintezama Marka Miljanova. Njihovo djelo svim svojim značenjima ne izlazi iz svog vremena, ali svojim bitnim vrijednostima književnu tradiciju pretvara u novi kvalitet. Vjerovatno je osnovni razlog sporog razvoja poezije tog perioda crnogorske književnosti, nevelika obdarenost pjesnika, ili nerazvijenost dara u jednoj zaostaloj kulturnoj klimi, koja je bila daleko od modernih strujanja u svjetskoj književnosti. A i mogućnosti te sredine potpuno je skućio i zatvorio jedan utilitarni politički koncept, koji je dobio i pedagoške i andragoške razmjere, u kojemu je poezija teško opstajala - gubila je vezu i sa vitalnim nitima sopstvene poetske tradicije. Možda je i vrijeme bilo iscrpljeno u Njegoševom djelu, odnosi iz tog vremena, jednim dijelom, bili su iskazani u njegovoj poeziji, uslovi za novu poetsku riječ možda nijesu ni kvantitativno ni kvalitativno

bili sazreli. U svakom slučaju, djelo kralja Nikole je najobimnije i najpretencioznije u poeziji druge polovine devetnaestog vijeka. I obavilo je, velikim dijelom, neliterarne zadatke o kojima smo govorili; u izvjesnoj mjeri obavlja ih i danas.

U jeziku kralja Nikole, u njegovim pjesmama, gotovo da nema mjesta "koje se samo tako moglo reći". Riječi su lake, slučajne, i ne moraju biti tu. Ne vežu ih neki čvrsti odnosi koji bi u njima i oslobađali smisao i emociju. I pored povremene leksičke svježine, koja je ostala i poslije svih redaktura i lektura, koje nijesu izvođene u saglasnosti sa njegovim jezikom, njegov jezik se doživljava kao nešto konvencionalno i monotono, knjiško i privatno, kao nešto plitko, bez prostora u sebi koji može da primi duboke životne tokove. Kao što su se politički koncepti kralja Nikole otuđili od stvarnog društvenog i nacionalnog interesa, u istoj mjeri se to otuđenje dogodilo i u jeziku. Jezik je ostao isti, i potpuno se promijenio. Izgubio je poetsku moć, izgubio je svoj unutrašnji kolorit, ušao u oblast izražajne senilnosti, izgubio preciznost, ostao bez dimenzija koje mu daju vremensku dubinu u oba smjera. Kod slabijih proznih pisaca toga vremena srijećemo se sa leksičkim bogatstvom. U poeziji kralja Nikole i to čili. To pokazuje da on o poetskoj strani svog djela, pri čemu je jezik bitan činilac, nije vodio računa.

Prozu kralja Nikole čine njegovi proglassi i govori, memoari, putopisi i dva romana, jedan objavljeni ("Despa") i drugi o kojem se samo posredno zna ("Tri janičara"). Pro-

glasi i govori su gotovo uvijek, manje ili više uspješno izlaganje njegovih taktičkih koncepata i političke strategije. Vidi se da je on bio državnik koji je izjednačio dnevnu političku taktiku i strategiju, odnosno koji svoju političku taktiku gotovo nikako nije mijenjao ili je to vrlo sporo činio. Kad se zna da je on vladao gotovo šezdeset godina, i kad se zna šta se sve za njegovo vrijeme mijenjalo i promijenilo, onda se može zamisliti koliko je ta statičnost njegove političke taktike ometala razvoj društva i države. Vrijeme kralja Nikole je vrijeme suštinskih promjena u svijetu, a u prvom redu u Evropi, a on se u to vrijeme brine da to novo ne iskvare "moje Crnogorce". On je progres i razvoj, i dodire naroda na toj liniji ocjenjivao kao "kvarenje" ljudi i naroda. Nigđe se tako jasno, za svakoga, ne vidi konzervativizam njegove ličnosti kao u govorima i proglasima.

Njegovi "Memoari" su mogli da budu, a možda i jesu, najbolje što je napisao. Naročito djelovi koji govore o ratu Crne Gore 1862. i 1875-78. Iako takav zaključak traži drugu vrstu stručnosti, čini se da je od svih talenata koje je imao, najjači u njemu bio talenat vojskovođe. To pokazuju ratovi koje je Crna Gora vodila od šezdesetih do osamdesetih godina. To se vidi i iz "Memoara", koji se na momente doživljavaju kao pravi vojno-politički roman. Oni, pored svojih istorijskih imaju i izrazite književne kvalitete. I tu se vide osobine kralja Nikole kao ličnosti, i njegova politička strategija, ali u djelu postoje kvalitete koji pobjeđuju te mane. Herojske borbe i pobjede crnogorske vojske doživljavaju se u njihovoj ljepoti i tragici,

kao i hladna i podla diplomatska igra velikih sila s jednom malom zemljom i njenom tragičnom istorijskom sudbinom. I tu je jezik otuđen lekturama i redakturama drugih ruka, ali vrijednosti djela su uspjele da se odupru.

Vrijednost poezije kralja Nikole nalazi se u onim ne tako brojnim mjestima đe nije govorio kao državnik i političar, kad se prepuštao svom lirskom talentu, koji je u rudimentarnom i nerazvijenom vidu u njemu bez sumnje živio. I koji se na momente i potvrđivao. Ne tako blistavo i trajno, ali ipak potvrđivao. Ti dometi nijesu ispod prosjeka u literaturama našeg jezika toga vremena, ali jesu ispod dometa crnogorske poetske tradicije. Iako je ispunilo jedno vrijeme, djelo kralja Nikole, svojom ukupnošću, nije bilo na nivou zahtjeva toga vremena. No, bez poetskih fragmenata rasutih kroz to obimno djelo, to bi vrijeme bilo, ipak, i poetski siromašnije. Jedan mozaik tih fragmenata, dobar dio "Memoara", kao i nekolicina proglašenih i pisama, danas čine književni lik kralja Nikole.

Branko Banjević

RAT CRNOGORSKI

OVO NIJE SVIJET ONAJ

ISKRICE O ČOVJEKU

Je li po grijehu prvih roditelja,
ili strastima njihovih potomaka,
te sad ovo moje bratstvo strada?
Ne - jer čovjek toga se oprao
kad je suza Golgotu osula
i krvi se božjom napojila.
Ja sam mlad još, mogu prećerati,
nepravедno osudit čovjeka;
tek sam stazu života počeo,
a lukavstvom i opštom pakosti
ovo me je bratstvo zadahnulo.
Kada krilom po bistru jezeru
pri poletu dirne lastavica,
tihe vode smrsi površinu,
talasića načini stotinu,
te se jedan bori sa drugim,
tako mi se uzmućuje duša
razmatrajuć neke ljudske stvari
sa poprišta dvadesetljetnog moga,
te današnji čovjek mi se kaže
kâ najveće na zemlji strašilo.

O čovječe, rđa te ubila,
na što tvoje spletke i lakomstvo,
na što zavist i ubistvo voljno?
Ti u šteti tvojega bližnjega
sreću tražiš i njoj se raduješ,
zadatka se svoga udaljivši,
bez nikakve nužde i nevolje
ti na trenut bića zaboravljaš,
a nišan si juga il severa
ili druge smućene vjetrine.
Sad te evo - do časa te nije...
Čas je ono, što ti vjekom zoveš,
a vjek biva, što sam tako hoćeš;
ti ga činiš prostorom mučenja,
u njem strada duša i tijelo.
O čovječe, dānu, razberi se,
bog te dade da prirodom vladaš.
Ukrasi te i dušu ti dade
međ tisućom druge životinje.
On ti reče da napraviš uzdu
da nad bjesnim konjem gospodariš;
moć ti dade da ga pripitomiš,
da ga jašeš i s njim zemlju radiš
i njegovom koristiš se snagom.
On ti slabe oboruža ruke,
da se jakoj braniš životinji,
da se lavu i panteru rugaš;
đe su drugih milion rabota,

što s od ruke primio višnjega
zemlji život da njima usladiš?
Sve ti dade do li besmrtija
zemlji, koju tijelom nazivaš,
al dio ti i od toga dade -
krasan dio tu besmrtnu dušu,
koju tvojim kvariš nevaljalstvom;
nevaljalstvom volje pokvarene
kod toliko divnijeh predmeta,
čim te tvorca ruka obdarila.
Razbudi se i oči otvori,
knjigu starda rasklopi Avrama,
Josifovim sljedi postupcima,
uči zakon Hrista Spasitelja
i dalekom pripravlaj se putu!

OVO NIJE SVIJET ONAJ

A ti si se zamislio,
gle pameti tvoje lude,
da ispravljaš i popravljaš
i današnje učiš ljude!

Puk sa pjesmom zagovaraj!
U sadašnjost stvar sva leži!
Vidiš svijet će okrenu,
vidiš čemu svijet teži?

Man se, dakle, ostavi se
luda posla, luda ćara!
Nek se ovaj metež mete
i sam bori i sam vara!

Ovo nije svijet onaj!
nit su ovo prvi ljudi!
kao navlaš svako čini,
za gore se svako trudi!

Živi li se malo bolje,
to zarada naša nije -
hljeb pasova pređašnjijeh
sad naraštaj ovaj ije!

BISER KOJI I VAS VARA

Bogami ste čudni ljudi
vi pjesnici siromasi!
Vi od suze što vam oko
pa i lice šetno kvasi -

često puta slijevate
biser koji i vas vara,
i ludost vam skoro vazda
svijet ovaj boljim stvara...

ŠTO BI OVA ŠAKA GLIBA

Što je slava kratkovjeka?
Što pobjede s krvavilom?
I nesretni čovjek što je
s golotinjom i praznilom?

O gospode, da nijesi
još čovjeku dušu dao
i nadom je tvog božanstva
sa svjetilom obasjao,

što bi ova šaka gliba,
jadovita i ništava!
što se znoji i krvavi
i motikom prekopava?!...

LJUDSTVO IDE PUT RAZURE

Ja sam radij duhom bivat
u vremena ona stara,
nego živjet u zemanu
od obmana i prevara.

Bar onamo bivalo je
karaktera, čojstva, časti!
A kakav je pas današnji -
da se čovjek uprepasti!

Pravo čojstvo mahom čili,
trag mu jednom ostat neće!
Ljudstvo ide put razure -
k ništavilu sve okreće!

PROKLET SVAKI BIO ŽIVI

Proklet bio kovač onaj
koji prvi sablju skova
i ko sliva ona zrnca
smrtonosnog od olova!

Proklet svako bio živi
slogu svjeta što ne voli
i za dobro i za mir ljudi
vječnog boga što ne moli!

Bjež daleko od oružja
što od krvi zudara,
bjež od čojka koji teži
da ubija da obara!

TA ENO GA NASRED TEBE

- Tražim boga, boga tražim
vacionom po prostoru;
đe je? pitam i nada mnom
ovu, gore, modru koru.

- Zar ga i još ti ne nađe
slabi stvore, dušo meka!
ta eno ga nasred tebe -
bog prebiva u čovjeka!

NA TOM SRETNOM POLOŽAJU

Kao labud kad išeta
iz jezera na livadu,
il kraljica majskim jutrom
u zelenom svome sadu,

e tako se, tanka kulo,
na tom sretnom položaju
gledaš, taman onđe će se
dva prostora velja staju.

S jedne strane morski vali
na sami ti prag izdišu,
a u bašti zelenoj ti
ruže kao raj mirišu.

Na pomeđi toj si divna
i ozbiljna ka sudija;
deveruješ vječnoj borbi
i trvenju od stihija.

POKAŽI MI TAJNE MOĆI

... Il me vodi u peštere
da ti sjajne vidim dvore
u koje se kupe dusi
da bogovski jezik zbore!

S niza tvojih čarolija
pokaži mi tajne moći,
kaži biljke što junaku
biše bile od pomoći!

DUSI LETE NEVIDOVNO

Dusi lete nevidovno
kao miris čistim zrakom,
sve im jedno ići biva
jasnim danom ili mrakom.

Svud dopiru kuda hoće,
prepreke im nigđe nije,
a sušćestvo mijenjaju
kako im je ugodnije.

LJUDSTVO TVOJE KUD ZALUTA

Bože sveti, oče dobra,
ljudstvo tvoje kud zaluta!
Najlepši je tvoj stvor čovjek -
odvрати ga od zla puta!

K pogibelji iz sveg maha,
vidiš, trči iznajbrže,
rob je strasti i poroka
što za perčin njega drže!

KAO PČELE S ULJANIKA

Kao pčele s uljanika
u rojeve kad udare
da košnice nove traže
a napušte svoje stare

i gorama objaju
sa cvijeta po cvijetu -
i ljudstvo se sa istoka
tako rasu po svijetu.

TAJANSTVENA STRUJO SVETĀ

ŠEĆAŠ LI SE

Šećaš li se onog jutra
i zrakova sunca mlada
i slavuja i prozračne
one rose po livada?

Šećaš li se one pare
kojom Lovćen grom zameće,
i lahora koji lišćem
njegovijeh gora šeće?...

STUD I VJETAR KAD ZAVLADA

Na mratinske ove dane
kada s gora lišće pada
kad nestaje zelenila
stud i vjetar kad zavlada,

kada više ruža nema
niti sunca ni toplote
no priroda obuče se
u haljine od korote,

prizivnuh te, bjela vilo,
u čas ovaj nepogode
da se meni blizu nađeš
pri opjelu od prirode,

i da malo nadahneš me
sa mirisom tvoje duše
pa da jekom moje lire
razaždenem ove tmuše.

TAJANSTVENA STRUJO SVETĀ

Tajanstvena strujo svetā
nadahnućem što se zoveš,
što u duši čovjekovoj
ne govoriš nego poješ,

odakle nam ti dohodiš,
nekad rano, nekad kasno,
iznenada, iznebuha,
nečekano no naprasno?

Bez tebe bi život bio
iznureno jedno stanje,
bez pregnuća i bez volje
na kidoljke sitno tkanje.

MJESEC BJEŠE TAMAN ZAŠA

U opsadi od smetova,
od studeni i od leda
ova stroga mene zima
ni prag kućni prijeć ne da.

Ja prihvatim laku liru,
(il ću pjesmu pročitati)
tako mi je nešto lakše
med i čemer miješati.

Valja čojku snaoditi
da mislima ne očaje,
no da duši veću krjepost
i sve veću hranu daje.

Kuku tome koji klone!
taj pogine u komate,
tome ljudi i đavoli
i zavojište i zarate!

Ja, bogami, ne znam što je -
ema kad joj taknem žice
čini mi se da sam lakši
od nebesne svake tice.

Ni to nije na odmetu -
kad u duši snaga gori!
sa svijema nevoljama
čovjek može da se bori...

Mjesec bješe taman zaša,
ni zvijezde ne vide se,
vrh Cetinja uspavanog
mrak koprenom tamnom trese.

Uh, hladno je! ... Al čar neka
mene ovđe zadržava,
milo mi je noć gledati
u tišini kako spava...

NA PONOĆI

Na ponoći, kad je vakat
da griješni dusi lete
a strašljivi da se boji
da se s duhom zlim ne srete,

čovjek jedan uzjahao
hitra konja kao srnu,
pa zadubljen u mislima
puštio se u noć crnu.

Ne boji se duha, vraga,
ne boji se crne noći,
prosto neko zadovoljstvo
on nahodi u samoći...

On je nekad davno bio
smion kao misli smjele,
drug bi vjerni junacima
a pobratim vile bjele.

Lješkopoljem sam ježđaše,

valjan hat mu frkom frči,
konjanik ga rukom tiša
a on nagli da potrči...

JA BIH HTIO

Ja bih htio lako, lako
i tiho se utuliti,
polagano, polagano
gospodu se uputiti.

U JEZERO PRSTEN PADE

I ROMOR TI ČUJEM DUŠE

Lijepo ti vidim suze
i romor ti čujem duše
iznad šake moga praha
što ga grobne kriju tmuše.

ŠTO ME VEŽE

Što me veže? Sve me veže:
vazduh i krv, amaneti,
muke, ljubav, rod i vjera
i slobode plamen sveti!

Što me veže? Nebo naše
poduprto planinama!
Nas jedine sunce grije,
a oko nas svud je tama!

Što me veže? Spomen dana
kad mi onaj cvijet dade,
kad začеше u mom srcu
slatke neke rajske nade...

ZA DUHOVE BI VALJAO

Kao prije, kao vazda,
kao djelo tvoje slave!
ali onaj prostor dolje
sa jezerom vode plave,

što krajeve prostrane mu
jedrog žita klasje žuti,
ka u zlatnoj da su pjeni
rukom tvojom umaknuti -

e ono je kraj najljepši
što ga ovaj svijet ima!
za duhove bi valjao!
no ga dade ti ljudima!

SKADARSKO JEZERO

Tad mi oči zasuziše,
uhvati me mrak i tama -
trže iz njih bistra voda
ka s izvora da je sama,

u dva mlaza k zemlji pada
među gore te se staće,
dok Jezero skadarsko se
od tih mojih suza začu.

Ne znam ništa za koliko -
sto vjekova ili više
iznad Zete oči moje
neprestano suze liše.

A priroda sačuva ih
kao biser u kutiju,
da se izvan divne Zete
moje suze ne proliju.

BALŠIN PRSTEN

Ban Baoši jedno večē
u jezero prsten pade,
pa jezero zaklinjaše
da mu opet prsten dade -

a ono se nemilosno
vrhu njega zaklopilo.
“Vodo”, Balša počē kleti,
“od tebe se već ne pilo!”

I po tada, vele, nije
vode nikad kapi pio,
no je žeđcu grla svoga
samo vinom ban gasio.

NA RUKU SIV MI SOKO BIJAŠE

Na ruku siv mi soko bijaše,
sa moga dlana hljeba ijaše,
po krilima ja ga milovah lako
dok soko sivi ščepa me tako
i oba moja izvadi oka
i prhnu soko kâ put istoka...

U IVANA GOSPODARA

U Ivana gospodara
dosta blaga, dosta para
i dvorova i čardaka
i dva sina, dva junaka.
Ali jošte snaha nema...
U prosce se knjaz sad sprema,
isprosiće snahe dvije...
A nama bi najmilije
da iz ovog našeg kola
knjaz zaruči dva sokola...
Zeta samo rađa vile
vile mreže raširile...

U DALEKOM DRENOPOLJU

U dalekom Drenopolju
cvili junak u nevolju,
želi hljeba, želi vode,
želi sunca i slobode...
Možda mu je okov teški
salomio duh viteški!

NA GRBAČI OD NARODA

NA GRBAČI OD NARODA

Na grbači od naroda
lažni sedi demagoga
da g' otolen tobož štiti
i od krune i od boga.

A čapru mu bi sljuštio
sa rbata i sa šije!
U pjančine i skitača
zaštitnika puku nije!

TU JUNACI ISTRUNUŠE

Tu junaci istrunuše...
Čast, nevinost tu stradaše,
tu je raka mučenika,
kostima je zatrpale.

Tu se proli mnogo suza...
Bog zna što mrak u njoj skriva!
Tu i danas ima kosti
i na njima mesa živa!

NEGO ĆU BJEŽAT

... Nego ću bježat čim se namrči.
Pod nebo j' šuplje a mrak je svači...
Ti ćeš bit zublja mojega mraka!...

NI NA ZEMLJI NI NA NEBU

OPET ONA

Kad m' oblete misli crne,
kad sve vidim naopako,
kad kidišu na me ljudi
i nazirem čudo svako -

Ona samo izvadi me
iz meteža zlijeh slika,
i ruku mi spasonosnu
pruži usred nepritika.

STRAŠNA VATRA

Smrti bih se nasmijala
a u svašto uložila!
Ljubav mi je evo ovđe
strašnu vatru naložila.

DA L SU SVATI DANIČINI

Da l su svati Daničini
što ovamo živo jašu,
da li hita đever Đorđe
da prihvati svoju snašu?

Ne! cvijeća vijenaca
što krunišu mlada čela,
ja se bojim, za nevjestu
već su prošla i uvela!...

Na Plavnici potok bistri...
Ovaj meni ubrus pruži
kad joj prvom viđeh oči
i dah s konja ružu ruži!

Iz lova se hitrog vraćah
kad mi ljubav zape mrežu,
od tada me nešto mori,
od tad grud mi jadi stežu!...

A KADA BIH JA BOG BIO

A kada bih ja bog bio,
sve bih tebi, mila, dao,
anđele ti poklonio
i na zemlju s njima pao!

tron, blaženstva sa vječnošću
dobici bi tvoji bili,
vjetar, kiša, mrak s svjetlošću
po volji b s' tvojoj vili!

sve nebesne sfere što su
i mirove s duhovima
i sve što je u haosu
dâ ti munju s gromovima

i ključ dâ ti budućnosti
da u njojzi sama gledaš,
poklonio mogućnosti
da se jedna s njima vjenčaš!

NI NA ZEMLJI NI NA NEBU

Pošto reče da izbiram
kog junaka iz tvog stana -
vidim da sam izgubljena
i igračka lažnih sana.

Moje srce smrvljeno je,
nade mi se utopiše!
ni na zemlji ni na nebu
za me nema ništa više!

SLAVA SUNCU

Slava suncu na nebesa
a veselje zemlje dolje -
obuklo se drvo svako,
zeleni se brjeg i polje.

Nema tice udovice,
veseli se vasiona...
Moja tica golubica,
bolesna je jadna ona.

A jedini ja ne mogu
veselit se kitnom maju!
njene muke, njeni boli
i moj život potkopāju.

SUZE MOJE BISER ŽIVI

Suze moje, biser živi
niz obraze što mi strca,
što su nego tečna zrnca
od komada moga srca?

Bolu tvoju sve bolujem
i od tvoje stradam muke,
s željom na te sve pomišljam
i put tebe pružam ruke.

Pa mi suze - biser ovi
niz obraze što mi strca,
primi teke kao melem
iz komada moga srca!

U MOM ZAMKU NAD MORAČOM

U mom zamku nad Moračom
što kraj njega s bukom teče
čekam tvoje drago pismo
svako jutro, svako veče.

Ja bez moje ranjenice
hajdelberske što bih bio! -
hrast bez lišća i bez grana
od kog bih se sam stravio.

Zapjevaću tako glasno
njeno ime, ljubav njenu
na koje će i Morača
val ustavit svoj i pjenu.

OD STVARNOSTI I OD SNOVA

Ne bi ljepše našle cvijeće
da te danas njim okite,
no što niče u okrajke
moga srca, kute skrite.

Ta ono je isto cvijeće
što je davno nekad bilo,
od svježā i mirisa
nije ništa izgubilo;

jer ga krope bistre kapi
nebeskijeh blagoslova,
a griju ga topli zraci
od stvarnosti i od snova.

SAMO BIĆE OVO MOJE

Sve je na svom dobro mjestu,
samo biće ovo moje
što je danas prazno, pusto
bez nikakve cjeli svoje...

NEBO VAM SE NASMIJALO

EVO ZÁŠE OBA SUNCA

Na obali sinjeg mora
knjaz Danilo mirno sédi,
pušta pogled niz pučinu,
zahodeće sunce gledí.

Divno ovo prizoríje
vitešku mu dušu baci
tamo, đe je sjajno sunce
i rumeni đe su zraci.

Sta sa suncem da govori:
“Zvijezdo jasna, čedo boga,
k njem’ penjuć se, ah, kaži mu
grdne patnje roda moga!

Po njegovoj kad se volji
vrata tebi otvoriše,
jutros mnogi narodi te
sa veseljem pozdraviše.

Njihove te pjesme prate

od istoka do zapada,
a moj mili narod tuži...
Tuži, plače, gorko strada!

Dosta si se nahodilo
po nebeskom plavom svodu
i gonjenja nagledalo,
što se čini mome rodu;

a nijesi, sunce milo,
pred bogom se zaplakalo,
da ga mine sudba ova
il preturi nešto malo!

Hej, žâ mi je, sunce, nâ te!”
knjaz Danilo šetno reče,
a sunce se pripravilo
da u morski val uteče.

Ali čeka... ustavlja se...
Na ovo mu teško bilo -
U zrakove stavi rječi:
“Hajd ovamo, knjaz-Danilo,

da pred bogom sam ti kažeš
ljutu muku roda tvoga
i on će ti kazat, Knjaže,
je l' dostojan spasa svoga...”

Opštu svjetlost more sakri...
Iz potaje puška puca...
Mrak je svuda... Crnoj Gori
evo zaštite oba sunca.

JA NIČEGA NE BOJIM SE

Ja ničega ne bojim se,
prijetnji se svakoj rugam,
borbi vičan i ranama
i srčanim mnogim tugam.

Nego stojim ka Prometej
na vrletni brijeg Kavkaza,
vičan zimi, vičan ledu,
oko k oku od poraza.

Nit uštapi niti mjene
lune na me ne dejstvuju,
a branim se tičurina
da mi muška rebra kljuju.

No je šetno oko mene,
viš: u maglu živim gustu,
te je moja pjesma šetna
kad na sudbu mislim pustu.

MORU

Pozdravljam te, sinje more,
o livado tečna, ravna,
ti velika prostorijo,
željo naša preodavna!

Pozdravljam te i začuden
ljepoti se tvojoj divim,
a zle ljude i opake
kao ikad sada krivim!

Rašta zlobno razdvajaše
dvje stihije, dvje slobode,
obje divne, silne obje:
moje gore, tvoje vode!

No zašto ću kleti ljude?
Eto, neka bog ih pita!
Sad smo svoji, sinje more,
nas bratimi krv prolita.

Hvala bogu i junaštvu
crnogorskih sokolova!
pjesmu ovu sad ti pjevam
uz silni ti buk valova.

I ovom te pjesmom kumim:
budi moje, more plavo,
tako višnji sačuva ti
ribe i tvoj biser zdravo!

Budi moje, sinje more,
dubine ti i širine,
i tako ti svih vjetrova,
tvog ijeda i tišine!

Budi moje, brodova ti
i mučenih pomoraca,
i lijepog plavetnila,
što ti ozgo nebo baca!

Budi moje, more plavo,
i uz kamen moj pjenuši,
dok je svjeta, dok je ljudi,
dok te sunce ne isuši!

O, BLAŽENA SJENKO MILA

“Budi junak! junaci će
uz rame ti vazda biti!
Pogineš li, junaku će
na grob vile vjence viti!

A i tako život kratki
sa malo nas nešto vara.
Čast, poštenje i pregnuće
bolji nama svjet otvara.”

Ovako mi mili otac
u mukama govoraše,
kad se s dušom od svijeta
i od mene dijeljaše...

O, blažena sjenko mila,
u pokoju budi svetom!
Uvijek ću bit proniknut
tvojom voljom i zavjetom.

SIN PITA, OTAC ODGOVARA

“Gledao sam, tata mili,
tvoju neku sliku davnu,
tamo slikar naslika je
na glavi ti kosu tavnju.

Zašto tamo tavnja stoji,
a onakva sada nije?
Skoro, tata, imaš polu
ti na glavi bijelije!”

“Tako jednom kad putovah,
zapravi se drum života,
u prah oni sto hiljada
sretih ljudi, đe se mota.

A dunuše vjetri strašni
hoće oči da iskoče,
a potoci ljudske krvi
krajem toga puta toče.

Toga praha nešto malo

na crnu mi kosu pade,
pa kako je tad ostao,
ne mače se još do sade.

Ta prašina na glavi mi
i na duši i još stoji -
njih ne mogah da otresem!
to su, sine, jadi moji.

Od tih jada i žalosti,
od tih muka, od tih strava,
ja se čudim, što mi kosa
nije, sinko, i - krvava..."

CRNOJ GORI

Još je živa Crna Gora!
u njoj ima još gorštaka
u njoj ima i još ljudi,
vitezova i junaka!

Neće njena slava stara
popuznuti i nestati!
Kao prije, kao vazda,
svijetu će ona sjati!

i njen sin se ponositi
kao soko među ptice!
i pjesmu će pjevat staru
na visove i litice!

čudotvornu, nepobjednu
pjesmu, duše da potresa!
I dalje će krepost, snagu
on dobivat od nebesa!

GRAHOVSKO KOLO

Na tromeđi, na pogonu
pleme nam se namjerilo!
zlo svakoje nas dohvaća
i na nas se okomilo!

Vojasaka padalište
Grahovo je bilo naše!
krst i mjesec na licu mu
zelenom se zavađашe!

KUČKO KOLO

Srdžba Kuča velika je
na našega Koma vile,
što im ruke umjetnice
još nijesu vjence svile...

Ah, milosni knjaz Nikola,
svijetlog ti tvoga skuta,
ne daj tvojim junacima
da umiru po dva puta!

CRMNIČKO KOLO

U čas svaki jato nam je
spremno ljuti boj ubiti!
jedna puška s Bjelasice
sve nas može okupiti!

Crمنيčki je ora svaki
gotov vazda polećeti
u po noći u po dana,
đe opasnost rodu prjeti!

Od Bojane do Veleša
kosti su nam razmetnute -
da mlađemu naraštaju
obilježe srećne pute!

CEKLINSKO KOLO

Da se mogu od tog pasa
cigli deset podignuti,
što je bilo u Fundini
da pokojni mogu čuti,

bi im tada zaigrale
izlomjene borom kosti
u grobove od milina
od veselja i gordosti.

KOLO CRNOGORSKIH AMERIKANACA

Gine li se il dobiva!
Je li barjak naš visoko? -
brižno ploveć okeanom
crnogorski s' pita soko.

A srči se na vjetrove -
što brzinom lađe smeta,
i što morska pučina se
ne utiša malo kleta!

Sve se njemu sporo čini!
Ah da mu je imat krila!
Čini mu se povrh valâ
da glas čuje roda mila.

PLEME ZA OBLAKOM

Car toliko do sad puta
obidova s vojskom jakom,
da to pleme što se krije
za stijenom i oblakom,

smrvi, spršti i ugnječi
i zli trag mu sav istraži,
i ustanak tamo vječni
okonča se jednom, vraž(j)i -

pa ne moga, ne uspjede!
To se pleme ne da smjelo,
mre veselo za slobodu,
pjesma mu je za op'jelo!

Državu je osnovalo
u nadanju na kam sinji.
Tanko živi, al je srećno
u svojojzi sirotinji.

NO ĆE PANUT U SVOM KRŠU!

“Vala neće - vezir reče -
šaka ta se zorit ljudi!
koje smjelost može lako
duh u raji da probudi,

no će panut u svom kršu
svojom rukom samo-sama
ona mala gorska snaga
što se diže prema nama!

Ja sam čuo da se oblik
kamenima dragim daje
sa trvenjem po prašini
od istijeh što ostaje.

Pa kad kamen može kamen
da uništi, prahom stvori -
Crnogorac najžešći bi
zlotvor bio Crnoj Gori!”

NO GA DADE PO BLIZICI

“... pa na Umac knez iznese
na pet četa pet barjaka,
a vezire, u nas drže
barjak - diku za junaka!

Tri razdade po hajteru!
jedan samo po pravici.
Ja zaiskah onaj peti
da ga nosim u desnici!

Pa ga ne hće mene dati,
no ga daje po blizici
jednom koji još višeka
ne opali na granici!

Sad pod božji i pod carski
i tvoj, pašo, skut ostajem
i od dana današnjega
ove zemlje sin postajem!”

NA STRŽEVO STOJE KOLJE

“O nevoljo od nevolje,
i od španje španjo stara,
mojom sudbom ti ne vladaš
dok je puške i handžara!

Građani me puštit neće!
krvavci su, znam, i zlice!
al neka ih, junaci su -
čuvaće mi čast i lice!”

Utoliko oči njene
pogledaše glave dvije -
Vukotina izgledaše
kao da se malo smije!

Dode četa i počinu
u avliji, pod grad dolje.
U krug zlica nikšićkijeh
na straževu stoje kolje

dvije glave od junaka...

A ĐE TI JE S USTA SLOVO

A đe ti je oštro pero,
slomio ti đavo liru!
đe glasovi opojeni
da nebesa podupiru?

A đe ti je s usta slovo
da ohrabri, da potrese!
i mlakavog da oživi,
objunači i zanese?

Šekni, sini, otrgni se
nepregnuću iz naručja!
Na narod ti zijevaju
nenasita žvala vučja!

BOL CRNOGORCA U AMERICI

Čas prokleti onaj bio
kad me talih zli navede,
te za ruku nesrećnoga
u ovaj me kraj dovede!

Bog pravedni prokleo je
moga puta grešne stope
da imuče tobož tečem
u duboke rudokope.

A koga sam ostavio
i đe mi je domovina!
šeća li se ona mene,
nesrećnoga svoga sina?

A što bi se i šećala
kada sam je ostavio,
iako sam svud i svagda
njojzi dušom vjeran bio...

Prevarih se u daljini,
Amerika mišljah da je
mnogo bliža - bog ubio
predaleke njene kraje,

u koje se evo mućih
da koricu stečem hljeba,
pa ni paru ne zaradih
danas, kad mi para treba!

Ovde nemam prijatelja
da pozajmi il daruje -
sin bezdušne Amerike
milosrđa glas ne čuje,

no me gleda i čudi se
mojoj mucu, mom vapaju! -
ovi ljudi - blago njima -
za zavičaj bol ne znaju.

Ja, siromah, sin slobode,
sad se tuđom zemljom vijem
da kameni putni trošak
đe zaslužim i dobijem;

Al i tu me, nesretnika,
goni, ćera talih zao -
da ne pođem đe bih rado
moj mućeni život dao.

A vi, sretni Crnogorci,
što ste tamo - blago vama -
i živijem i onima,
poginulim u bitkama!

No je teško jednom meni
čim okean nas razdvaje!
Zvijezda je moja tamna -
vaša kao alem sjaje...

A bojeve, koje tamo
vi činite na sve strane,
ja ih čujem evo ovde,
u jednog mi srca rane.

Ah, da hoće okean se
kojim čarom zalediti,
kako bih se rado pješke
put vas htio uputiti.

Tom ravnicom, tom daljinom
sve bih trčao bez odmora!
bi mi magnet ljubav bila,
uželjena Crna Gora.

Oh, kako bih zagrlio
sve to tamo - bože sveti -

ona brda, one krše,
one gore i vrleti;

onaj barjak i junake,
nad kojima on se vije,
koje sunce bojne slave
usrećene danas grije.

A kada se i to svrši,
ponosita Crna Gora
značajem će svojim steći
nasrtača i zlotvora.

TURČINU

Borba strašna i velika
nastane li iznovice:
zadime li bojnom maglom
naša brda i ravnice,

kroz tu maglu zasjaju li
sabalja nam bistri zraci...
mi ćemo se iza toga
opet štovat ka junaci.

MILOST, MILOST, GOSPODARU

Milost, milost, gospodaru!
nesretnome otpadniku,
milost, knjaže milostivi,
otačastva izdajniku!

milost daruj, pa udavi!
Evo glave nek opane!
ali ime izdajnika
da mi na rod ne ostane!

Ah, griješan sam! al se kajem,
no pomiluj, milostivi!
jer još iskra crnogorstva
u kutu mi srca živi!

TEBI SMRTI RUGAO SE

Zemljo crna, sve proždrije!
Zemljo crna, propala se!
zjalo tvoje, strašno zjalo
za čas jedan zatvara se!

Ej, žā mi je, zemljo, na te
što skut tamni tvoj ga krije...
Tebi, smrti, rugao se
pa mi na te žao nije!

Rugā ti se trista puta
čela muška đe prskaju!
i sramno si uzmicala
tome lavu, tome zmaju!

NEK BALKANSKA ZEMLJA NAŠA

Nek balkanska zemlja naša
svom ostane sretnom puku,
jer ako bi na njega ikad
ko podigao smjelu ruku,

vatra će ga izgorjeti
sa ognjišta od slobode!
narod naš se puštit neće
ka teoci da se vode!

nit Mletkama nit Stambolu
da se veže, da se puti!
Balkanski će svi narodi
za svoj Balkan izginuti!

A na njemu draževice -
to nijesu sitne pare
kao kusur da posluže
u račune među care!

NEBO VAM SE NASMIJALO

Bog vam muke naknadio!
Nebo vam se nasmijalo!
A oružje i junaštvo
zauvijek vaše sjalo!

ŽENIDBA BEGA LJUBOVIĆA
(po narodnom kazivanju)

Sitna knjiga na žalosni
Ljubovića dvor doleće;
Alil-beg je čita, gleda,
pa je na skut majci meće:

“Viđi, majko moja mila,
beg Lakešić što mi piše
da Hajkuna, vjerenica,
ne zove se mojom više.

Dalje - veli - da mu vranca
u svatove za nju spremim,
il' je šutra u Bišinu
na megdanu s njim pod'jelim.

Nego momku Husejinu
reci neka kov udari
vrancu mome, krilatome,
i divno ga otimari.

Te ujutro, sabahile,
nek me čeka u avliji,
da na susret ja izađem
Lakešiću, ljutoj zmiji”.

Beg to reče pri večeri,
pak se bojnoj pripe kuli,
s čiviluka sablju skide
i kune se Hajki buli...

II

Cura čula u rodbini
za prosidbu Lakešića,
pa govori ocu, braći:
“Biću samo Ljubovića!”

“Nemoj, kćeri!” “Sestro, nemoj!”
- govorili oni njojzi -
“Kad ga ne bi šćela, Hajko,
grdan iskop nama grozi!”

“Hoću, babo! - reče cura -
spas je roda! Mala žertva:
gvožđe, konop, kam o grlu
i vječiti dom Neretva!”

III

Beg na tankoj kuli spava -
snovi su mu za Hajkunu;
a đe mu je stara majka? -
Kod vranca je u podrumu,

pa šta radi? - Grli vranca,
a uzdom ga zauzdava,
pa ga slugi Husejinu
na podrumaska vrata dava:

“Vodi konja u Bišinu
silnom begu Lakešiću,
i reci mu, nek se mane
tužnog doma Ljubovića!”

Baba momku tako reče
i rukama stište oči,
da ne vidi kad joj vranac
na žalosni izmet kroči.

Pođe konjic, pođe šetno,
a šetnij' ga sluga vodi;
vrišti vranac iz daleka,
a sluga ga dalje vodi.

Vrišti vranac sve to jače,

cio Mravalj odvriskuje,
a Alina gine majka
da tu vrisku sin ne čuje,

pa se muči kroz odaju,
mira nema, nema mjesta,
dokle u mrak, u daljinu,
milom vrancu glasa nesta.

Ža' starici bješe konja,
Lakešića kunijaše:
"Što megdane ne pošilja,
Ljubovića dok bijaše,

no nâm tobož da izvedeš
na Aliju moga luda,
koji bi te poslužio
u Bišini, pa i svuda!

Sirotan si dom napao
vitezova Ljubovića,
pa u gnjezdu sokolova
tražiš koga? ... luda tića!

Moj beg đe je i đeveri,
đe sinovi moji vrlj?...
Za čast Bosne živjeli su,
i svi pali i umrli!

A ti, rđo, koja sada
siročetu mlađanome
zulum radiš - bi li s njima
na megdanu junačkome?

No u doba vojevanja
bosanske te udovice
izgonjahu iz domova,
bezobrazna kukavice!

Nesretna ti svadba bila,
čuješ, beže Lakešiću -
pravda će me osvetiti,
propast tvoju doživiti!”

IV

Momci ćute i boje se.
Uročeni dan osvanu,
te Alina stara majka
u odaju k sinu banu:

“Blagoslov mi tvoj još treba!”
junak majci progovara,
pa joj vrele suze briše,
sa maramom, lica stara.

- “De ćeš, Ale, srce moje,
kom ćeš majku ostaviti...
Dijete si - Lakešić će
lasno tebe pogubiti!”

- “Neće lasno, majko moja,
dohvatit’ se moga vrata
kod babove oštre čorde
i njegova vrana hata!”

- “Ja sam sinoć našeg vranca
po sejizu Husejinu
otpravila nesretnome
Lakešiću u Bišinu,

No ako ti, misli sine,
za Hajkunu krvi treba,
proli’ moju sada ovđe,
a ja primam gr’jeh od neba”...

Beg poražen riječima
ostarjele svoje majke
u porazu vide sliku
prelijepu svoje Hajke,

zakletva mu na um pade,
koju sinoć učinio

na babovoj britkoj sablji,
pa je odmah povadio -

bješe prega' da ne živi
i zaklat' se čisto šćaše;
nešto majka, nešto sluge,
izvršit' mu to ne daše...

- "Bud mi život sad čuvate,
kud će ponos Ljubovića,
kud poštenje, kud li Hajka -
zv'jezda tužnog moga žića?"

- "Sedam brata imao si -
baba kaže, suze lije -
dva su tebi poginula
na vratima od Kandije,

a dva su ti pod Beč kosti,
moj Alile, ostavili,
kad njemačkom kralju Turci
grad su ovaj otimali.

Madžari ti zarobiše
na Varadin bratu Musu,
a Mehmedu Dalmatinci
pošeškoše glavu rusu;

Ahmet mali umro nam je
ah, na mojoj staroj ruci;
ranjena ga doniješe
s Crne Gore braća Turci.

Babo t' osta pod Bagdadom,
a dva strica na Oziju
kad hoćase car veliki
da osvoji Moskoviju.

Svi su pali za poštenje,
ukorit' ih niko neće;
znadu ljudi da njihova
krvca tvojim srcem kreće,

ali lude i nejake
izdale bi tebe sile,
kada bi se na razboju
s Lakešićem izmjerile!

Ja ću drugu curu naći,
s njom te divno oženiti -
odžake će Ljubovića
bog milostiv napuniti!"...

- "Na ahare, pred begove
zazor će mi, majko, biti;
tu sramotu, tu nepravdu,
ja ne mogu pretrpiti!"

- "Srce, Alo, plemstvo Bosne
začuđeno da te vidi
na megdanu s Lakešićem,
hoće, bogme, da se stidi!

Par ti nije jučerašnja,
povečernja udvorica -
Ljubović si - znaš li, sinko,
ti si Bosni perjanica.

Zar da sablja Ljubovića
po nesuju jednom mahne!?
Lakešiću čast bi bila,
da pod udar njen izdahne.

Ime, blago koje steče,
imao ga lani nije,
dok ne paše u Madžarskoj
naši bezi i spahije.

Kao vrana na odžake
ugašene njine pade,
rašćera im đecu ludu
i oglobi i pokrade,

pa sad na nas red je doša',
te nam pakost ovu čini...

Ublaži se, moj Alile,
prezri rđu i počini!”...

Strašan ijed bega mori,
u minder ga položiše,
više njega stala majka,
pa ga tješi i uzdiše.

Živa muka na dušeku
Ljubovića poduzima,
a među tim beg Lakešić
u Bišini vranca prima.

V

Pod Blagajem bega čeka
biranijeh trista svata.
- “Ev’ od straha beg Ljubović
meni spremi svoga hata”.

Svi na konje ušedoše
i niz polje igru svoju
na konjima razigraše,
a svatovske pjesme poju.

Poljem Turci prelijeću;
brzina je njih hatova,
kao što je nad pučinom
let lakijeh labudova.

Lakešić se smije, pjeva,
društvo mu je sve veselo -
uto mu se Morinj-brdo
ukazalo sve bijelo.

O Mitrovu danu često
koprina je u ravnine,
kada snijeg i smetovi
put zatisnu u planine.

Bješe snijeg poprštao
po Morinju visokome,
al' to mala bi prepona
ovom begu silenome.

S trista svata sta se peti,
vojska mu je laka, brza,
nije zima, vjetra nema,
niko mu se nije smrza'.

Već i Morinj pregaziše,
a sreće ih drugo polje,
iste igre započеше
i iste su svati volje.

A kasaba jedna leži
pri vrh same te ravnice,
u kojoj su dvori oca
preotete vjerenice;

Za gotovu sofru šeli,
ama adet svatovski je
malo jesti, mnogo piti -
piju kafe i rakije.

Đuveglja s dva đevera
tastovoj se pope kuli,
pa na čardak prvo ide
k Hajki svojoj, mladoj buli.

Opremljena bješe divno -
orfane je naredile;
nevjesta je ona krasna
i od svake ljepša vile.

Znak s čardaka svatovima
Lakešić je učinio,
te je svaki svoga konja
u jedanak okročio,

a đeveri privedoše
konja curi Alinoga.
Skoči mlada na vrančića
polagano moleć' boga:

“Bog hajduke namjerio,
da me njina ruka skine,
a ti, vranče, svjedok bio
pogibiji sve družine!”

Pak se ravna polja svati
sa đevojkom dohvatiše;
veseli su, pjesme poju
sad no prije mnogo više.

Morinj brdo magla gusta
svokoliko oklopila,
a svatove još u polju
velja kiša uhvatila;

zorni svati kabanice
pod Blagaj su ostavili,
pa skinuli s' glave šale,
te đevojku obavili.

Dimi, ječi Morinj tvrdi,
u polju se jeka čuje,
silni šever sa mećavom
njega c'jelog opasuje.

Svatovi se okupiše
na izmaku od ravnine;
strah svakoga stao hvatat'
od izgleda te planine.

Već počeli oni zepsti,
rakija ih i trud stiže,
sve što s' više primicahu
toj stravičnoj gori bliže.

- "Kako ćemo i što ćemo?
Jedan drugog gleda, pita.
- "Tako, kako beg naredi!"
A zaljubljen beg sve hita.

"Uz planinu!" - beg povika;
ljubavna ga želja grije:
"Napr'jed, svati!" - Oni za njim;
mećava ih već prikrije.

Vidi Hajka što će biti;
i nju zima sta da hvata,
pa bijele ruke pruža
dobrom konju oko vrata.

Nova snaga, nova sila
pridolazi u vrančića -
u grivu mu zaplijeće
burmu mlada Ljubovića.

"Ako ostah, ka, što hoću,
u Morinju pod smetove,
hajde pravo, mili vranče,
ti na dvore Alilove,

ponesi mu burmu ovu -
konju cura govorila -

znaće po njoj da sam dušom
ja njegova vazda bila!”

Svati prte pred devojkom,
al’ prtina ta se skrije
pod snijegom, koji šever
na isti je mah zavije.

Dugo tako ne hodili -
Već drug druga ne viđaše;
konji su im pozaprli,
a sam galeš pridavaše.

Gazi vranac kroz vihore,
ide zorno, ide holo,
s njega cure svate gleda,
đe se metu naokolo;

svi pod sn’jegom ostadoše.
Dva đevera još nju prate
i Lakešić đuveglija,
al’ s’ i njine sile kratae.

Kad pri samom vrhu bili,
đevara joj oba staše,
pak umorni i ozebli
u najdublji smet upaše...

Gazi vranac kroz vihore,
ide zorno, ide holo,
a cura se obratila
oko sebe naokolo -

vidi samo Lakešića,
đe se i on smrću bori.
“O duši ti trista svata!”...
njemu cura progovori.

Dalje vranac kroz vihore
zorno ide, ide holo;
kad izađe na Morinje
mrak svuda je naokolo.

A Hajku je ljuta zima
već gotovo osvojila -
iz ruku joj ozebljih
uzda sam pala bila;

sam konj stao na planinu;
gleda - nema nigđe puta,
pak smetima obratio
opet svoja prsa kruta.

Kroz mrak, tmušu, dim vihora,
gle, zrak neki bjelucka se;
grabi konjic, živo grabi -
zrak taj stiće, ne dava se.

Taka svjetlost niz planinu
brzo bježi, bježi dublje;
ama šta je? Pravda sveta
poslala je svoje zublje!

Dobro vranac svjetlost prati...
Vihor malo oduminu,
te s nevjestom polumrtvom
siđe soko u ravninu.

Kad se polja dohvatili,
ravna polja, življa svoga,
ko bi više ovoj hali
zakratiti pute moga' -

niti polje, niti r'jeka
pomamnome skok ne smeta,
a feredža đevojačka
uza nj trepti od poleta.

Njeg' to divno polje ravno
na Alila opominje,
prvog svoga gospodara; -
to je polje Nevesinje.

U dno polja dva su puta:
jedan vodi put Mostara,

b'jelom dvoru Ljubovića
onaj drugi put otvara,

njim je vranac okrenuo,
čuva svoje breme milo,
koje 'no je polovinom
u Morinju obn'jemilo.

Đevojka se sva sledila,
čuvstva nema o svom biću;
ništa ne zna kud će vranac,
dok pred dvore Ljuboviću -

ustavi se soko vrani.
Ustavi se, vriskom vrisnu,
a u kući Alilova
majka stara iz sna vrisnu:

“Eto vranca, blago meni!”...
Pa otvori brzo vrata,
zove sina, zove sluge,
da prihvate dobra hata.

Iz haljina Alil skoči,
niz bijelu strča kulu,
kad al' zbilja, hat mu doša'
i donio Hajku bulu!

Alil brže priletio,
diže curu sa vrančića:
“Alah mi te, reče, vrati;
blago domu Ljubovića!”

PORUKE

PRILIKOM OTVARANJA
NARODNOG POZORIŠTA NA CETINJU

Gospodo!

Božjom voljom evo dočekah i ovaj radosni dan u svom životu. Sa velikim duševnim zadovoljstvom vidim, kako moja draga zemlja sve sigurnije i sigurnije korača putem kulture i progresa. Današnjim svečanim otvaranjem narodnog pozorišta polaže se još jedan kamen temeljac u grandioznu zgradu umnoga razvitka dragog mi naroda. Od danas, gospodo, naši savremeni i budući naraštaji imaće mogućnosti da u svojoj kući vide i izuče velike tvorevine uma ljudskoga, da se upoznaju sa ljepotom i grdobom života, sa velikim smijehom i šalom, kao i sa tragičnošću čovječjeg duha. Prikazivanje na pozorinici snažnih istorijskih momenata i čitavih epoha, razviće estetskih osobina duše, a zajedno s njima moralnih i umnih, jednom riječi - oblagorođavanje čitave prirode čovječije - zar je to mala zadaća pozorišta i dramske umjetnosti? Pravilno shvaćeno i postavljeno pozorište druga je škola u narodu, u kojoj mogu učiti najsiromašniji kao i najbogatiji, ljudi najnižeg i najvišeg društvenog staleža; ono je svagda i od sva vremena služilo hranom prosvjete i nauke...

Knjiga nas neće omlaćiti. Naša krv, naša junačka crnogorska krv, crpiće u nauci i umjetnosti moć da su Crnogorci još bolji junaci, nego kada bi ostali u svom primitivnom stanju. Narod je moj brojno mali, ali moralno će biti veliki, dok u jednoj ruci uzdrži brus da sablju oštiri, a u drugoj knjigu da se njom prosvjećuje.

Sve će nas okupiti pozorište, svima će predočavati jedne iste slike i prizore života; u svima će jednako buditi uzvišene misli i ošćenja.

Neka je blagosloven dan otvaranja našeg pozorišta! Neka svemogući uputi ovu mladu ustanovu stazom pravde i ljepote! Neka crnogorsko Narodno pozorište s dostojanstvom posluži intelektualnom i moralnom napretku dragoga mom srcu naroda crnogorskoga!

16. V 1910.

ĆEKLIĆIMA

Veliko zadovoljstvo ošjećam danas, što se nalazim u vašoj sredini, dragi i vjerni moji Ćeklići.

Koristim se ovom srećnom prilikom da vam iz svega srca zahvalim, što ste me, u ovih pedeset godina moje vladavine, predustrijetali ljubavlju i poslušnošću kao ijedno pleme crnogorsko.

Samo jedini bog može nagraditi vaše trudove i muke i vaša pregnuća, koja uložiste za slavu otadžbine. Vojnici, brojem manji a desnicom i nožem ne kraći i od onih iz najvećih plemena, vi ste svud dopirali i među prvima grabili lovorove slave i poštenja. To je zabilježeno u mom srcu i povjesnici crnogorskoj. To ću ja ostaviti u pamćenje mome nasljedniku.

Dva velika, dva strašna rata izdržali ste za vrijeme moje vladavine. Više, pouzdano više ostalo je poginule vaše braće i očeva po granicama domovine, negoli vas sada imam ispred mojih očiju.

I one crne marame, koje vidim na glavama vaših matera, žena i sestara, tužna su obilježja, koja me podsećaju na njihove suze i žalost iz vremena naših dugih ratova. Dične moje Crnogorke! Vi ste plakale, a nosile ste za

mnom i mojom vojskom tain i džebanu tvrdim dalekim putevima. Hvala vam, moje gorske sokolice, dostojne vaših muževa, dostojne kćeri Crne Gore! Ali, i utješite se, jer je iz grobova vaših umrlih niklo cvijeće slobode, u kojoj živimo i napredujemo, i koje nam je donijelo domovini ugled.

Ćeklići!

Postojbina naša, - naša mila Crna Gora zauzima danas u svijetu ugledno mjesto. Nju moćni i silni poštuju. Ona napreduje; ona je bogatija, naoružanija i jača, negoli je ikad bila.

Bog, koji ju je vazda čuvao, čuvaće je i dalje, a ja ću je najvjerojatnije služiti, dok bude volja božja, istom ljubavlju i još većom voljom i načinom koje mi daje stečeno iskustvo.

Živio moj dobri i poslušni narod!

Živjeli moji ćeklićki junaci, ovi ovđe i svi oni koji se nalaze preko Krsca pa i u dalekoj Americi!

ISELJENIM MUSLIMANIMA CRNOGORSKIM

Našim proglasom od 18. novembra 1880. upravljanim na naše podanike muslimanske i u prisjedinjenim krajevima, mi smo udijelili punu i cjelokupnu amnestiju svim onim među njima, koji su bili kompromitovani ili su bili okrivljeni zarad zločina političkih, veleizdajstva i dosluha s neprijateljem. Kad smo izdali pomilovanje, mi smo ga izdali u svom obimu, i mnogi od njih, na kojima je ležao teret teških krivica, koristili su se našom milošću suverenskom i već su se mirno povratili na svoja ognjišta.

Iseljenici muslimanski!

Pozovite za svjedočanstvo najimućnije i najuglednije vaše jednovjernike, koji su ostali ili su se vratili u svoju novu otadžbinu, pitajte ih imaju li da se žale ma i na najmanje gonjenje od strane naših vlasti i sljedujte njihovom primjeru. Prestanite skitati se po oblastima susjednoga carstva kojemu ste na teretu i povjerite se našoj velikodušnosti.

Mi vas pozivamo sve bez izuzetka da se vratite kućama svojim i obećavamo vam slobodno uživanje svih naših dobara i svih onih prava koja vam daje ugovor berlinski i zakon Knjaževine. Vaša nova otadžbina primiće vas kao

đecu izgubljeni i vi ćete moći naposljetku provoditi život miran, pošten i bezbjedan.

Našoj dragoj domovini potrebne su ruke da je održe na njenom mjestu prema inostranstvu i da umnože iznutra njeno blagostanje. Mi vas pozivamo potonji put da se koristite našim očinskim raspoloženjima i dozvoljavamo vam za povratak rok od šest mjeseci, računajući od dana današnjega.

Iseljenici muslimanski!

Oni među vama koji su ostavili svoja imanja s odobrenjem naših vlasti, predavši svoje nepokretnosti na čuvanje tim vlastima, dobijaće od starih naseljenika, koji su prije sjedinjenja tih krajeva sa Knjaževinom radili na njihovim zemljama i koji ih sada obdjelavaju, iste one prihode kao i prije iseljenja, a od novih crnogorskih naseljenika, te su se naselili na zemljama iseljenika turskih koji svojih čivčija nijesu imali, pošednici istih zemalja dobiće četvrtinu prihoda za cijelo vrijeme svoga odsustva izvan knjaževine naše. Što se tiče za buduće, vi ćete se slobodno pogađati s vašim nasljednicima, bilo starim, bilo novim, za količinu dažbine koji će vam oni plaćati.

Iseljenici muslimanski!

Među vama ima i takvih koji se nijesu htjeli prijaviti našim vlastima, prilikom svoga predizanja, no su pokraj njih, bez njihova znanja i odobrenja, tajno rodna mjesta ostavljali i polja svoja zasijana, i nezasijana napuštali. Ovim naše vlasti nijesu odgovorne za nikakve dodanašnje dohotke, ali koji bi se sada odazvao na ovaj naš roditelj-

ski poziv i povratiti se htio, svakome će se njegovo cijelo imanje okupiti i predati, i u buduće svak će rasoplagati sa svojim kao i svaki drugi Crnogorac.

Iseljenici muslimanski!

Mnogi među vama, zavedeni pogrešnim mišljenjem da će crnogorski zakon školski spriječiti vas u slobodnoj vašoj i nezavisnoj vjerezakonskoj nastavi, ostavili su svoja ognjišta za to da bi izbjegli taj zakon. No ja vam dajem razumjeti da je taj zakon, mada jednako obavezuje svakoga od mojih podanika da šalje đecu svoju u školu, baš naročito za vas udešeno tako da je njim isključeno svako miješanje školskih vlasti u način vjerezakone nastave.

Iseljenici muslimanski!

Iza predaje okruga podgoričkog i drugih vi ste bili razoružani i vaše oružje čuva se u magazinima podgoričkim. Ne samo da će vam se povratiti ovo oružje, nego suviše naša vlada, smatrajući vas kao dobre podanike, koji će joj od sada biti vjerni, razdijeliće među vama one iste puške kojima su naoružani svi naši dragi podanici.

Iseljenici muslimanski!

Razmislite dobro o sadržaju ovoga našega proglasa i vratite se na put dobri, povratite se da uživate blagostanje, bezbjednost i sreću domaću, koje ste se sami lišili za tako dugo vrijeme.

13. VII 1881.

PROGLAŠENJE IMOVINSKOG ZAKONIKA

Crnogorci!

Bilo bi vrijeme i ono je dugo predugo, skoro punih pet vjekova trajalo, kada se je moglo s punim razlogom reći da ove mile gore naše ne trebaju regula.

Tada je za svakog Crnogorca važila jedna sveta regula: da s puškom u ruci brani milo ognjište slobode i nezavisnosti svoje, otadžbinu svoju, Crnu Goru.

Na žrtveniku ovoga hrama, đe je ta regula zapisana bila, u vjernoj službi domovini svojoj, vojnici časnoga krsta i slobode zlatne, naši đedovi i prađedovi i njihovi preci, prosuli su potocima junačke krvi svoje.

Iz te dragocjene krvi njihove, iz osnova malenih prostorom, ali jakih veličinom žrtava i samopregorijevanja, nikla je današnja proširena Crna Gora, prava i u cijelom svijetu pripoznata država.

I u ovome času, kada se svi spremamo da stupimo u novi jedan odsjek našeg narodnog i državnog života, kad hoćemo da k staroj reguli crnogorskoj pridamo još neke nove uredbe i zakone, s kojima će se Crna Gora jednim zamašnim korakom unaprijed približiti uređenim državama evropskim, kad hoćemo da ustrojstvo naših gra-

đanskih odnošaja postavimo na pouzdani temelj pisanih pravila, - u tome času, praštajući se s jednom stranom prošlosti naše, mene prije svega obuzima ošćećanje duboke zahvalnosti prema zaslugama naših predaka, pa kako sam vazda bio jedno s vama, uvjeren sam da i sada potpuno dijelite sa mnom zajedno ista ošćećanja i zato nek se ovđe na pravom mjestu čuje kao jednodušni glas srdaca naših:

Slava precima našim!

Pred nama stoje veliki i teški zadaci. Crna Gora nije više vojnički teror nego država; Crnogorac nije samo vojnik nego i građanin.

Urediti pravilno cijelo ustrojstvo jedne države, urediti dobro svekolike građanske odnošaje državljana, nije lak posao. Velike i moćne države, uživajući blagodeti mira, raspoložuci izdašnim sredstvima, trudile su se vjekovima oko toga pa i danas, kao što u samoj prirodi stvari leži, nastojavaju oko svoga usavršenja u tome.

Mi smo tek na početku svoga građanskog uređenja, mi mu istom temelj polažemo. Utoliko više moramo biti na oprezu da se u našu, s tolikom mukom i tolikim žrtvama ograđenu, kuću državnu ne uvuku elementi rastrojstva koji bi je brzo potkopali, da se u naš zdravi narodni život ne unesu zarazne klice koje bi nam svojim otrovom brzo ugasile svijeću života i od našeg samosvjesnog, pregalačkog i junačkog naroda načinile mekušnu slapačinu, izmetnutu mrtvacu, podobnu da bude tuđa podloga i da posluži kao građa za tuđe građevine.

Da bismo se od toga sačuvali, valja da se pri našem državno-građanskom preobražaju i pri svijem novim uredbama rukovodimo vrhovnim načelom: da svaki narod svojim narodnim životom živi i da se ni jedan narod, bez opasnosti po svoj opstanak, ne može odreći svoga narodnog temelja.

Prema tome vrhovnome načelu ja i moja vlada upravljamo se pri svakom koraku našem koji namjeravamo preduzeti na putu preobražaja naše države.

Tim načelom bili smo rukovođeni i onom prilikom kad smo pregli da zemlji našoj damo evo ovaj građanski zakonik koji danas proglašujem.

Pri novom unutrašnjem uređenju naše države, kao pri svakom početku, toliko su potrebne i toliko posla i teškoća da je kratak vijek čovječji i malena snaga jednog čovjeka da sve potrebe podmiri i sve teškoće savlada. Mudrost državna zahtijeva, a korist narodna nalaže da se počne s onim što je najpreče.

A najpreče je pravda, jer je pravda temelj državama.

Zato sam evo i pregao prvo da pravdu uložim u temelj novourođenoj državi crnogorskoj.

Pravde je bilo i do sad u Crnoj Gori, ali je to bila pravda osamljenog u svojim stijenama Crnogorca koji na krenu od puške življaše.

Danas se hoće pravda za građanina crnogorskog koji živi u uređenim selima i varošima, u pristanima i lukama, za trgovca crnogorskog koji trguje u zemlji i po svijetu i dolazi u raznovrsne poslovne saobraćaje sa sugrađanima svojim i sa građanima drugih država, za mornara crno-

gorskog koji brodi po morima i poslove vodi sa raznim narodima, za seljaka crnogorskog, za orača i kopača koji ne živi više u osami, nego svaki čas dolazi u raznovrsni dodir i u svakojake veze sa svojijem sugrađanima.

Hoće se pravda u suštini ista, ali pod drugijem oblicima, jer su se i oblici našega društvenog i ekonomskog sastava izmijenili. Sa mirnim godinama postao je u nas življi rad i jača proizvodnja u svim granama narodne privrede, a sa umnoženim i lakšim saobraćajnim sredstvima postao je i življi promet dobara i jača razmjena proizvoda u zemlji. Jedno s drugim doprinijelo je da je i imovina naših ljudi u življem pokretu, a u tom pokretu i oblici joj se življe mijenjaju. Imovinski odnošaji naših ljudi izišli su iz prvobitnih svojih oblika i postaju svakim danom sve raznovrsniji i zapleteniji.

S ovim mijenama, ako će da ne bude na štetu zemlje i naroda, valja da idu uporedo i zakonske odredbe koje će kao videlo pravde osvjetljavati i najzamršenije odnošaje i posred borbe i razmirice oko raznovrsnih interesa stojati kao nepomičan stožer istine i zadržavati svačiju samovolju.

Prema tim promijenjenim prilikama naše zemlje nije već više dovoljno prosto običajno pravo, jer ono već više ne može ograničenim obimom svojim da pokrije sve prilike i sve pojave koje su se počele u novije doba ukazivati u razvitku naših privredno-građanskih odnošaja.

Potrebno je, dakle, da se zemlji dade potpun pisani građanski zakonik i ja sam se postarao da se ta potreba podmiri.

Kao što malo više pomenuh pri ovome koraku bio sam proniknut mišlju da se ovaj novi zakonik ne nakalemi s tuđine, jer tada ne bi godio našem narodnom životu, nego da se izvede iz našega narodnog temelja iz onih osnova o pravu, koje već postoje u našem narodu, pa samo da se prilagodi novim prilikama, jer samo tako moći će se i on sâm u skladu razvijati i skladno potpomagati razvitak svih ostalih grana narodnoga života i cjeline njegove.

Pri ovom poslu ja sam bio srećan i to ovđe izjavljujem s najdubljom zahvalnošću, da sam našao veledušnu potporu na onome uzvišenome mjestu sa koga je vazda pružana ruka pomoći Crnoj Gori. Sjajna carsko-ruska kruna blagovoljela je uzeti na sebe znatne troškove koji su s ovim poslom skopčani, a ti su ne mali. U pametniku blagodarnosti našem, kojim nas je zavazda zadužila bratska nam Rusija, neka stoji na sjajnom mjestu zabilježen i ovaj prilog dobrotvorstva njenog.

Za izradu samoga djela ovog, koje je sad gotovo pred nama, ja sam bio srećan da u licu g. dr Bogišića, sina dične oblasti dubrovačke, nađem čovjeka koji umljem svojim, naročito na ovom polju radnje, svijetli ne samo među prvim sinovima našega naroda na jugu slavjanskom, nego svijetli i u redovima prvaka svjetske obrazovanosti. Njemu se ima najviše zahvaliti, njegovoj učenosti, radljivosti i energiji da je djelo ovo, naš građanski zakonik, kraj svih ogromnih teškoća koje su se pri tom imale savlađivati, ispalo tako da može služiti kao remek djelo promišljenog, zrelog i solidnog zakonodavstva i kojim bi se i najobrazovaniji narodi podi-

čiti mogli. Njemu se naročito ima zahvaliti da je djelovo, naš građanski zakonik, utemeljeno na osnovama našega narodnoga prava, a izvedeno i razvijeno iz toga temelja prema našim prilikama i potrebama, odgovorilo potpuno onim spasonosnim vrhovnim načelima koja malo više spomenuh, načelima skladnosti između narodnoga duha i života i njegovih zakona. Neka mu je ovđe, u ime najviše nagrade koja mu se s naše strane može dati, izrečeno javno: hvala!

Uz ovu dobro zasluženu hvalu, nek je izrečeno i javno priznanje svim onim ljudima, članovima Velikog suda našeg koji su svojim bogatim mnogogodišnjim iskustvom, svojim poznavanjem običaja, navika i naravi naroda našeg, svojim u praktici stečenim neposrednim opažanjem svega što se na pravosudnu struku odnosi, znatno pripomogli tvorcu ovoga našeg građanskog zakonika da mu djelo dobro pođe za rukom.

Crnogorci!

Uvodeći u život ovaj građanski zakonik i dajući mu snagu, ja vam zapovijedam, svima i svakom, da mu se pokoravate.

Pred ovim zakonom da umukne svačija volja, a neka se čuje samo volja njegova, volja zakona. Iz njega neka se razlijeva pravda na sve one koji pravo čine, a nek se pod snagom njegovom krše i lome svi koji mu se opiru, koji krivo čine: on nek je moćna zaštita nevinosti koja je u opasnosti da postrada, a neumoljiv bič nasilju i samovolji koja od objesti ili zlonamjerno hoće zla da čini. Od svih vlsti, a naročito od sudija, najstrože zahtijevam da su

strogi i savjesni vršioci zakona i da u primjeni zakonskih određenja ne gledaju ni ko je ko, ni ko se kako zove, ni kog je roda i plemena, ni koji položaj zauzima, ni kojim se krstom krsti ili se ne krsti.

A mene, kao vladaoca vašeg, veže ovaj zakon da budem milostiv prema onima koji milosti zaslužuju, a neumoljiv prema svima prestupnicima zakona. Neka se ne usudi pristupiti k meni ni jedan koji misli da će, obilazeći zakon, naći milosti u mene ili da će naći zaštitu u mene protiv zakona. Nek je svakome od vas znano da sam ja kao vladalac najviši čuvar zakona i zakonskog reda.

Samo tako moći ćemo učiniti da nam zakon ovaj od koristi bude i da pripomognemo svekolikom naprednom razvitku naše zemlje. Samo tako moći ćemo izvesti zemlju našu na pravac zdravoga i trajnog napretka i pred svijetom dati od sebe svjedočanstvo da smo puno sposobni i dostojni za društvo s ostalim dobro uređenim državama i narodima. Samo tako učinimo da se o nama s hvalom kaže da je ovaj dobar zakon našao još bolje ljude koji su znali i umjeli i voljni bili da mrtvo slovo njegovo, koje samo po sebi ništa ne znači, u djelo i život privedu na veliku korist svoju i svoga potomstva!

U to ime, predajući vam ovaj zakon, ja se obraćam onome, od kojega dolazi "svako davanje blago i svaki dar savršen", s toplom molitvom da Crnu Goru uzme pod svoje nebesko okrilje!

26. IV 1888.

NJEGOVOJ EKSELENCIJI GOSPODINU ŽORŽU
KLEMANSOU, PREDŠEDNIKU KONFERENCIJE MIRA

Neji na Seni, 26. avgusta 1919.

Gospodine Predsedniče,

Zla i nezaslužena sudbina koja tišti crnogorski narod prisiljava me da se obratim Vašoj Ekselenciji u nadi da će Konferencija mira ipak htjeti učiniti kraj nepravdama i nasilju, čija je žrtva sada crnogorski narod. S druge strane naćeruje me na ovaj korak i to što je Konferencija mira ostavila do danas sve note, koje je moja vlada imala ćast učiniti joj u ovom smislu, oslanjajući se na pravo i svećane obaveze Saveznika prema Crnoj Gori.

Gospodine Predsedniče,

Crna Gora, mada je mogla ostati u toku ovoga rata neutralna, stala je prva na strani Saveznika.

25. jula moja vlada, ćim je izviještena od vlade Srbije o austrijskom ultimatumu, odgovorila joj je: "Srbija moće računati na bratsku i neogranićenu pomoć Crne Gore u ovome kritićnome momentu po srpski narod kao i u svim ostalim". Ovoj odluci moje vlade sljedovala je poslije nekoliko dana objava rata Austro-Ugarskoj i Njemaćkoj sa prethodnim pristankom narodne skupćtine. To je bio jedini uslov koji je Crna Gora postavila Srbiji i Saveznicima uopćte za neogranićenu saradnju i pored velikih kompen-

zacija koje joj je Austro-Ugarska ponudila za njenu neutralnost. Uostalom, u svoje doba moja je vlada upoznala predstavnike velikih sila na Cetinju sa tim predlogom. Tokom čitavog rata, Crna Gora je ostala vjerna svojim obećanjima, pomažući neograničeno Srbiju vojnički i politički. Čak i u najkritičnijim časovima na Balkanu, tj. za vrijeme zajedničke ofanzive Austro-Njemaca i Bugara 1915. Crna Gora je ostala nepokolebljiva. U to vrijeme bila je ona na Balkanu jedina na strani Srbije. To je bio razlog radi koga je ona 15. oktobra 1915. objavila rat Bugarskoj. Crnogorska vojska postigla je u te dane jedan od najsjajnijih uspjeha dugih i krvavih borba, jedinu odstupnicu (preko Crne Gore) koja je još ostala srpskoj vojsci, pošto je nadiranjem Bugara bilo presečeno povlačenje preko Bitolja.

Neka mi je dozvoljeno upoznati Vašu Ekselenciju da su crnogorski narod i njegova vojska učinili sve što su mogli i podnijeli najveće žrtve pod najtežim uslovima pred kojima se ikada našao jedan narod i jedna vojska.

Za osamnaest mjeseci nije Crna Gora predstavljala drugo do tvrđavu opšednutu sa svih strana i lišenu svake pomoći. Crnogorski narod i njegova vojska bili su lišeni svega što je neophodno potrebno ne samo za vođenje rata, nego i za njihov sopstveni opstanak.

Mnogobrojni demarši, učinjeni od moje vlade tokom 1915. pred našim moćnim Saveznicima, kako bi došla do životnih namirnica i oružja, ostali su svi bez odgovora, tako da se je u posljednjim danima 1915. crnogorski narod

i vojska nalazila bukvalno čak i bez ičega i bez kore hljeba. Ova ratna pozornica od početka do kraja smatrana je od Saveznika kao podređena, tj. ostavljena sama sebi.

Očajno stanje u kome se nalazila Crna Gora krajem 1915. naveli su me da lično posređujem i u više mahova zatražim intervenciju njegovog veičanstva cara Rusije i njegovog veličanstva kralja Italije za pomoć u životnim namirnicama i vojnom materijalu. Ja sam im predočio neizbježni slom Crne Gore u slučaju oklijevanja i zakašnjenja. Na nesreću moji demarši nijesu bili u stanju postići željeni uspjeh.

Ovi razlozi ponaosob i težak položaj crnogorske vojske kao i zaštitnice srbijanske vojske, a povrh toga slom Srbije proizveli su neizbježnu katastrofu, koja je postigla Crnu Goru januara 1916.

Za vrijeme skoro trogodišnje vladavine strašnog neprijatelja, koja je slijedila, bio je crnogorski narod izložen većim patnjama nego ma koji drugi narod u toku sadašnjeg rata.

Te su patnje bile tim veće, što moja vlada nije raspolagala potrebnim sredstvima, ne mogući priteći u pomoć narodu kao što su to bile u stanju činiti vlade Belgije i Srbije.

Pa ipak i u tim tragičnim trenucima ostao je crnogorski narod vjeran svojim slavnim tradicijama i savezničkoj stvari, vjerujući u trijumf pravde. Tu vjeru ispoljio je on nekoliko puta u krvavim ustancima protiv morskog upadača, hoteći također i time utvrditi da je on vezao svoju sudbinu sa onom stvari Saveznika.

Vlade velikih sila, savezničkih i udruženih, shvatile su isto tako stvar Crne Gore i sve bez izuzetka izrazile su u svoje vrijeme da one smatraju restauraciju Crne Gore kao jedan od uslova mira.

I pored tih neobičnih žrtava i usluga, učinjenih za vrijeme ovoga rata Srbiji, zauzeli su zvanični predstavnici Srbije u pogledu Crne Gore, držanje protivno principima međunarodnog morala, što nije u skladu sa stanovištem objavljenim od Saveznika, ni sa svečanim obećanjima koje su isti učinili Crnoj Gori.

Kad su u jesen 1918. ujedinjeni napori Saveznika bili ovjenčani uspjehom i konačnom pobjedom, savjetovala me je njegova ekscelencija gospodin Pišom u ime vlade velikih sila da još ostanem gost plemenite Francuske, dok ne bude uveden red i normalan život u zemlji, pomoću savezničkih trupa, koje su se u isto vrijeme obavezale da će čuvati suverenitet i ustavne institucije Crne Gore.

Sa vrlo dubokom žalošću moram konstatovati da kraljevska vlada Srbije nije vodila računa o tim plemenitim namjerama velikih sila.

Vlasti i srbijanska vojska, koja se nalazi pod komandom Istočne armije, povrijedile su suverenitet države crnogorske i proklamovali ni manje ni više aneksiju Crne Gore Srbiji i ne savjetujući se i ne pitajući za pristanak predstavnike crnogorskoga naroda, koji, prema ustavu Crne Gore, imaju jedina prava odlučiti o tom pitanju.

Taj postupak jedinstven do sada u istoriji, dobio je potvrdu od najviših zvaničnih predstavnika Srbije. Kraljev-

ska vlada Srbije stavila ga je uostalom zvanično do znanja mojoj vladi 24. decembra 1918. godine.

Ovaj postupak i kasnije mjere nasilja izazvale su januara ov. god. oružanu akciju i spontani ustanak crnogorskog naroda. Konferencija mira ili bolje reći Vrhovni savjet niti je priznao ovu nasilnu aneksiju Crne Gore niti je udovoljio zahtjevima kraljevske vlade Srbije, koja je tražila da njeni predstavnici zastupaju na Konferenciji mira i Crnu Goru. Bilo je odlučeno u principu sasvim obratno da Crna Gora bude zasebno zastupljena na toj Konferenciji.

Inicijativom i pristankom Konferencije mira isto se gledište nalazi izraženo i u mojoj poslanici od 23. februara, upućenoj crnogorskom narodu, u kojoj ga preklinjem da prestane sa prolivanjem krvi, uvjeravajući ga da su njegova prava zajamčana od Konferencije.

Pored sviju garancija, danih od ove posljednje, kraljevska vlada Srbije postupa u Crnoj Gori kao da ona nije ništa drugo do jedan dio Srbije a ne nezavisna i suverena država.

Ali najžalosniji su postupci oni kojima se služe srbijanske vlasti prema crnogorskim građanima, koji su nemilosrdno stavljeni izvan zakona i zatvoreni, jer su odbili priznanje nasilnoga čina izvedenoga prema Crnoj Gori.

Već u više mahova moja je vlada imala čast skrenuti pažnju Konferenciji mira na postupke srbijanskih vlasti u Crnoj Gori protiv stanovništva crnogorskog. Njihovi postupci zasluživali bi kaznu kad bi bili primjenjivani na neprijatelja, a tim prije oni to zaslužuju kad su prema najvjernijem savezniku od prvoga časa.

Ta su djela kraljevske vlade Srbije uzrok što poslije tako dugih iskušenja i tako teških žrtava, nije crnogorski narod još došao do toliko željena mira i što on ostaje izložen potresima, podstrekivan na krvave ustanke, radi ustanove povrijeđenog prava i ugroženog dostojanstva njegove otadžbine.

Gospodine Predsjedniče,

Čast i sloboda su dva dobra koje je crnogorski narod uspio sačuvati tokom vjekova pod cijenu neizmjernih žrtava.

Međutim, kraljevska vlada Srbije nastoji povrh svega toga prikazati Saveznicima na netačan način žrtve Crne Gore i moju sopstvenu ulogu u ovom ratu tako da izazove sumnju u iskrenost našeg učešća u ovome ratu.

Jasno je, da isto tako pokušavaju, tim vrijeđajući našu čast opravdati na vrlo lak način sadašnje događaje s ciljem da se uništi silom sloboda i pravo Crne Gore.

Pravo Crne Gore da raspoláže suvereno sama sobom u svojstvu nezavisne države, povrijeđeno je surovo i bez ikakva opravdnja od njegovog saveznika radi koga je ova ušla u rat i žrtvovala potpuno sve.

Crna Gora, država ratujuća i saveznička, nije još zastupljena na Konferenciji mira pored odluke donesene na čelu Vrhovnog savjeta. I pored ogromnih žrtava, koje je Crna Gora prinijela dragovoljno u toku ovoga rata, ona je lišena pogodnosti, danih čak i onim državama čije se djelovanje sastojalo jedino u tome što su prekinuli diplomatske veze sa neprijateljem, pogodnosti kojom se čak i neprijatelj može poslužiti.

Gospodine Predsjedniče,

Pitanje Crne Gore nije pitanje dinastije kao što pokušavaju podmetnuti njeni protivnici. Ovđe se radi baš naprotiv o velikom principu, čije poštovanje treba da bude tim veće, jer se radi o čuvanju mučno stečenog prava jedne slabe zemlje i jednoga maloga naroda.

Što se pak mene lično tiče, ja sam uvijek spreman pri-
nijeti ne samo sve žrtve koje zahtijeva pravo i dobro
Crne Gore, nego isto tako i one, koje bi diktirali opšti in-
teresi Saveznika. Ali u tome svojstvu vladara Crne Gore
ja sam obavezan po ustavu zemlje braniti njenu čast i
moju, kao i njena prava i njene interese.

Iz toga razloga molim Konferenciju mira, posredstvom
Vaše Ekselencije, da bi blagoizvoljela primiti prijedloge
moje vlade, izražene u memorandumu Konferencije mira
od 5. marta ov. god. određivanje jedne komisije koja bi
imala ispitati žrtve i ulogu Crne Gore kao i ovu moju za
vrijeme ovoga rata i nepravde i učine koje Crna Gora trpi
sa strane drugih. Ma kakvi bili rezultati te ankete ja sam
spreman iz toga povući sve posljedice.

Uvjeren sam da će ta anketa utvrditi da smo, Crna Gora
i ja sam, izvršili odano i vjerno sve svoje dužnosti prema
Saveznicima do granice kranjeg samoodricanja, podnoseći
najveće žrtve. Ne sumnjam da će ona pokazati da su za
sve zasluge, oni, od kojih smo to najmanje zaslužili, po-
stupali prema Crnoj Gori i njenim zvaničnim predstavnici-
cima ne samo protivno pravu, nego i čak protiv osnovnih
principa međunarodnog morala za koje je žrtvovano na

milione ljudskih života i čiji je respekt bio predmet stalne pažnje Konferencije mira.

U pravu sam se nadati da će Konferencija mira dijeliti sa mnom mišljenje da Crna Gora ne treba i ne smije pretrpjeti štetu što je ušla u rat, ne osiguravši sebi prethodno garancije Saveznika.

Molim Konferenciju mira da bi blagoizvoljela dokončati nesnosne prilike u kojima sada živi crnogorski narod; da povрати suverena prava Crne Gore prema svečanim obećanjima savezničkih i udruženih velesila, osiguravši joj tim pravo slobodnoga opredjeljenja kao države ustavne i nezavisne.

Neka mi je dozvoljeno isto tako svratiti blagonaklonu pažnju Konferencije mira na pravo Crne Gore da ima svoje predstavništvo što je izloženo i u memoaru koji je moja vlada podnijela 5. marta 1919.

Uvjeren sam da je ovo jedini način da se uspostavi red i mir u Crnoj Gori i da se uštede crnogorskom narodu nova i nepotrebna iskušenja što je doista zaslužan svojim žrtvama za pravednu stvar u prošlosti i sadašnjosti.

Izvolite primiti, gospodine Predsjedniče, uvjerenje moga dubokog poštovanja.

JA SRETOH STRICA I OCA

...

Ja sretoh strica i oca, koje praćаше vojvoda Petar i voj... i Njeguša okolo 50 ljudi i đekoji Bjelica, kao Dragiša Ilin i još đekoji, pa i neko od Čevljana.

Sretoh strica sred polja. Oni ne idahu mučki, no pjevahu i pucahu iz pušaka, dozivajući između ... kroz varoš. Stric nazivaše svakome: "Dobar večē"! Neko odgovara, a neko ne odgovara. Neki skida kapu a neki ... Oni na Danilo: "Dobar večē" - odgovarali su "Dobra ti sreća"! - A jedan jedini, to je bio barjaktar Markiša Ilin Ivanović, glasovito vikne: "Dobra ti sreća, Gospodaru".

Stric Danilo s pratnjom u sami mrak prođe ispod Biljarde put Manastira, da u crkvi poljubi grob svoga strica i predšestvenika. Bio sam tu. O kakvijem žestokijem suzama ... Pošto je tako dugo vremena klečao pred grobom, pođe pred dveri i ćivot Svetoga Petra. Molio se komad, molio se i nije plakao. Pratnja je čekala u stobor.

Kad je izašao iz crkve srešće ga jedan sluga, pa će mu reći: "Za vas je naredeno u gornje sobe u Manastiru. Zapovijedate li izaći gore?" - Ne, đe je Pero? - zapita on. "U Biljardu". On se uputi od Manastira k Biljardi. A kako naljeze on sa onom svojom četom ljudi bi tijesno sa svakim

obzirom. Ja mali provukujem se između onijeh sila ljudskih kao jelenče između čestijeh jela i borova. Hoću i ja da pođem s njima. Na vratima velike dvorane stajaše Marko Šutanov, perjanik, jedan od prvijeh privrženika Perovijeh. Tu je bio stric, otac, vojvoda Petar i vojvoda Ivo. U to će neko reći: "Zatvorite vrata!" - Perjanik Marko htje da zatvori, pa će reći Milu Novakovu: "Stoj!" - Milo njemu: "Ne stoj, bogami". Oni dva viteza upriješe se prema vrata. "Ne ovamo!" - viče Marko. - "Ada kud, no tamo!" - odgovori Milo... motreći se krvavim očima. Mala je stvar tu falila, jedna dlaka, pa da se nečuvena krv prospje i junak junaka ne zakolje. U naokolo sale šedahu senatori i ostali glavari.

Kad nazva stric "Dobro večer" - lagano mu odgovoriše: "Dobra ti sreća!" A Pero, Đorđije, Stevan Perkov i Novica ustadoše i poljubiše se s njim.

"Kako ste svikolici?" - "Svi zdravo!" - Stric opazi đeda moga, pođe k njemu i u ruku ga poljubi i zapita: "Kako si, tata?" - "Zdravo sam!"

Svak opet seđe na svoje mjesto, a stolice za Danila nema. On se prošeta po sobi dva-tri puta, pa opazivši stolovaču pokojnoga Vladike, oko koje je bio obavijen crni veo, hitro priđe k njoj, ščepa veo i raskide ga, pa seđe na stolovač.

"E sad nije prazna ova stolica. Gospodo senatori i ostala braćo i gospodo, žalim i nikada prežaliti ne mogu mojega velikoga strica, mojega Gospodara i predšestvenika i vazda ću žaliti što se nijesam ovđe namjerio kad se on upokojio. I mojim tu prisustvom šćahu se izbjeći mnoge

nepromišljenosti, koje su od smrti njegove nastupile. Ali kaže se: “Snijeg ne pada da svijet podavi, no da se svakoj zvjerki trag vidi”.

“Striko Pero! - ustajući Danilo viknu - dođi ovamo u drugu sobu” - pa krenu sobama pokojnoga Vladike, koje je Pero već bio sposobio kao svoje. Pero ustade i pođe za njim. Danilo oštro zatvori vrata. Prirodu vruću poznavao je svako Danilovu i mogli su očekivati što može biti, očekivali su svi ma samo da što čuju, da po boji tona u razgovoru čuju o situaciji i o svijeta njenim okolnostima. U taj mah začu se vika, da se šćaše čuti u dvoranu od Biljarde. Stevana Perkova bogme ne miri mjesto, no uloži da ulježe kod njih. Čuo sam ... (da je) ... plakao i sa suzama u očima kumio ih je za ljubav i slogu. Dugo je Stefan i s njima govorio, pa je izašao, a oni dva produžili su razgovor i poslije Stefana.

Malo nešto spokojnije lice Stefanovo nagovještavalo je uspjeh Danilovoj stranici, a Đorđije, đed moj i Novica puno su se uzdali u jedan međusobni sporazum između strica i sinovca.

Nakon punog jednog sata izađoše i oni i bili su mirni i svjesniji, no kada su uljegli bili, pa će stric reći: “Ja ću u Manastir noćas, a sutra ću ovđe u ove sobe strikove”. Na ovo Pero sleže ramenima, pa reče: “Kako hoćeš!”

Stric Danilo za tim pođe put Manastira i za njim sva ona povorka njegovih pristalica - stope u stopu.

Bože moj, kakvi su ljudi! Tu istu večer, taj isti čas oružaše se nekolicina od Perove partije i pođoše za onom Danilovom.

Cijelu noć orila se pjesma u Manastiru i s prozora grmjela su kuburlije, a međutim u Biljardi nije se ni živa duša čula.

* * *

Bog vioso, a prijatelja nema. Rusija, stara naša prijateljica, ohladnjela, skoro ravnodušna postaje sprema nasljedniku knjaza Danila, čovjeka koji se nije mogao složiti sa carskijem agentima kod njega. Od krimskog rata i zaključenog mira u Parizu 1856. g. knjaz Danilo osumnjičen (je) gorenavedenim agentima kao samostalno misleći čovjek, ljut na Rusiju za njeno ravnodušno ponašanje na konfrontaciji mira u Parizu, đe je Ali-paša, pred zastupnicima sila, rekao: "Crna Gora je sastavni dio Turske Imperije!"

Nesuglasnost stričeva sa ruskim agentima izrodila se najviše iz ličnih zađevica. Naši dobri prijatelji Rusi, doma inače razložiti i veoma obzirni, na odstojanju i jerarhiju činova dolazili su kod nas sa nekom naduvenošću, kao u podjarmljeni narod, prosipali su izraze nelaskave ni za vladaoca, ni za narod. Izgledali su skoro kao da im je žao bilo što se knjaz Danilo proglasio za svjetskoga vladara. Oni su mislili da bi uspješnije vršili svoju prevlast u Crnoj Gori kada bi tu bio jedan obični vladika, zato, da njegov značaj malo okrnje, dovaćali su se čak u razgovoru među starijima ljudima, naviknutima ranijem režimu...

Zašto knjaz nije izašao u srijetanje sa svještenstvom i litijom kad sam na Cetinje prispio? Zar se tako dočekiva

predstavnik Rusije? Zar nemate vi ovđe zvona i topova da pozdravite dolazak predstavnika vaše pokroviteljice?

Ovi izrazi ruskog ogenta stizali su bez svake modifikacije do ušiju moga strica i prilično ga oneraspoložavali, ali se nije činio vješt. Naprotiv, u svome dvoru naredio je da se prirede tome strancu dvije sobe i služba za vrijeme njegova bavljenja na Cetinju. Uveče još, preko ađutanta, Rus izjavi želju da se predstavi knjazu i zapita čas. Moj stric zakaže deset ura. Na deset ura evo ti Rusa će dolazi u sasvim lakoj jutarnjoj toaleti.

- "Vi sad iz kreveta?" (reče stric), pogledavši ga neobično.

- "Ne, ja sam rano ustao, a čitao sam dugo, pa pošto sam u takvoj blizini s apartmentima Vaše Svjetlosti, mislio sam da sam dovoljno oblačen".

- "Ne, nijeste.... Izvolite poći da se promijenite" - imperativno mu naredi knjaz.

Sahat poslije dolazi zastupnik ruski oblačen u velikoj paradi. Stric ga ljubezno primi i ustavi ga za ručak, pa da ga tom prilikom predstavi i knjeginji. Na ručku je bio dosta neotesan, afektirajući s knjeginjom kao da ne zna dobro francuski i govorio je ruski. Ova opet ne zna ruski, pa zaludu je probala da s gostom govori uz francuski još njemački, talijanski i engleski, a Rus njegovo isto: "Ne-ponjimaju!" A, međutim, ponjimavao je vrlo dobro i francuski i njemački, no čovjek htio je da pokaže da se u jednom slavenskom dvoru mora govoriti nacionalnijem jezikom, da se inače u zemlji ne širi tuđinština.

- Ovo je nečesov osobenjak, pomislio je stric, ali opet je ruski činovnik; ja neću da se ljutim na njegov postupak nekorektan.

Prije nego je došao na Cetinje, taj gospodin ustavio se neko vrijeme u Dubrovniku i tu je čuo od izvjesnih problematičnih ličnosti, koje su imale vezu s konsulatом ruskijem u toj varoši, kako je knjaz Danilo ćudljiv, samovoljan, ambiciozan i kako bi dobro bilo da mu se od strane Rusije malo priprjeti, jer s uplivom koji ima u narodu s jednom riječi samo on bi bio kadar odvojiti Crnu Goru od njenih tradicionalnih veza sa Rusijom... da je on jedan opasni ćovjek i takve moći i upliva na ljude, da je kadar svakoga zavesti i ignorirati Rusiju kao Dansku ili Švedsku.

Ovakvi raporti patriotu i diplomatu ruskome dovoljni su bili da preneraspolože njegovo držanje prema knjazu crnogorskome, a i sam u želji da kao novajlija u ovim krajevima izađe na glas sa podizanjem ugleda ruskog i omalovaži prestiž jednoga knjaza, koji se ošćao jak u svojim pravima i podkrijepljen od svoga naroda. Jednom riječi, da on sve preinači u Crnoj Gori, sve zamrsi i prepravi po savjetu dubrovaćkih - da rećemo rusofila i kojeg propalog Crnogorca od starog kova.

Zorno je izašao među nas, ali se našao na đetića i patriotu koji je shvatio svoj položaj, interese i dostojanstvo propaćene zemlje crnogorske. S kakvijem dispozicijama novi zastupnik ruski dolazi na Cetinje vidi se, a kako će se s Cetinja vratiti znaće se dalje.

Na drugi opet dan zakazana je audijencija za razgovor o poslovima i misije zastupnikove. Kao što smo već gore kazali, pisma vlade ruske bila su najbolje i najbrackije sadržine... i fatalno se odluči da zastranjuje, da vrijeđa. U prvi mah stric je pomislio da nije čovjeku došao kakav naprasni nastup i poremećenje umno...

- "Moja će se vlada najenergičnije na nadležnom mjestu tome oprijeti i ovlašćen sam da to Vam saopštim. Također izjavljujem Vam negodovanje carevo što ste pozvali da Vas vjenča baron Rodić, guverner dalmatinski. Što ste od državne službe otpustili Đorđiju Savića Petrovića, glavnoga privrženika ruskog. Što ste ukinuli pominjanje cara i carske porodice u vašim crkvama. Što primite konsula francuskoga. Što ste Vašega sinovca (mene) poslali u Pariz na školu. Što ste primili na dar osam topova od Austrije. Što otvorena vrata držite nasrtaju oksidantelizma. Što Crnogorci s dana u dan gube njihovu staru okorelost. Što danas nema Crnogorca (koji ne?) nosi košulju, dok su do skoro išli golijeh prsa. Što je uopšte Crna Gora krenula stranputicom i malo haje za Rusiju. Moj car i moja vlada s bolom na srcu posmatraju rušenje jedne slavenske pokrajine, za koju su Rusi tolike žrtve krvlju i novcem pretrpjeli. Što ste Vi lično, Vi knjaže, u jednom trenutku srdžbe na Rusiju, rascijepali Vama darovanu carevu sliku i pod noge ju stavili. Najkraće, prema svemu gore navedenome, ja ću biti prinuđen da predložim mojoj vladi ukiđanje dodanašnje subvencije, koju ona Crnoj Gori dava".

Za cijelo vrijeme ovoga govora stric je u sebi mislio: Siromah čovjek! Da li će ga ovo stanje duševno dugo držati? Da li je imao znakova od ove bolesti još u Rusiji, ili ju je dobio u putu, ili mu je naprasno došla ovđe na Cetinju? Jednom riječi, stric je držao da je Rus savršeno manit, a Rus opet, gledajući strica,... izmijenjena od sažaljenja... da mu je govor silni utisak načinio, pa se radovao i okuražio da ponovo mlati slamu i nastavi:

- "Nikad, nikad nećemo mi dozvoliti, da su ovđe bečki savjeti mjerodavni! Crna Gora ne treba da gleda osim u Rusiju, nigđe drugo. Car ruski je pokrovitelj ove zemlje, a Vi njegov izvršitelj, - inače ni pare nećete od nas dobiti".

- "Molim, biste li pili malo vode? - reče mu stric. - Vi, bih rekao, ne ošćate se dobro. Vi možete poći da se odmorite, pak ćemo drugi put nastaviti razgovor" - i zatim naglo ustade i pokaza mu vrata.

Pošto je Rus izašao, stric naredi odmah da mu dođe moj otac i Doktor, te obojici kaže što se zbilo u audijenciji s Rusom. Prvome preporuča da kroz dvije ure pođe kod njega, a drugom, pod vidom da mu vrati kartu, (da) vidi istoga po slučaju potrebe (i) da mu ponudi svoje usluge, ili riješi što se ima preduzeti prema njegovom stanju.

- "Dragi Gospodine, Vi i Vaš brat, knjaz, vi ste dvije plemenite duše, dva junaka, dva vruća slavljénika, koje ja veoma uvažujem i ljubim. Vi biste dvojica, pomoću našom, ovu zemlju dalje povel, da vas ne brkaju dvije kobne osobe - konsul francuski i, molim, knjeginja Darinka".

- *“Ko? Moja snaga?! Moja vladarka! Molim, riječi na-trag!”*

- *“To jest upliv, produži Rus, francuski s jedne, a au-strijski s druge strane”.*

- *“Moja snaga je sad Crnogorka prije svega”.*

- *“Ona će nadati se, uzeti korijena, ali Francuz, Fran-cuz, - na zlo knjaza savjetuje, na zlo, na zlo i propast Crne Gore”.*

- *“Kako to, Gospodine?”*

- *“Vidite, knjaz koće da primi sizerenstvo Turske”.*

- *“Neće, moj brat ne bi to učinio ni pod kakvom cijenom na svijetu”.*

- *“Hoće, hoće. To sam ja doznao u Dubrovniku, i to mi je kazao Vaš plemenik Jegor Savič i Luka Guvernaduro-vić... kazao... te Vašeg brata...”*

- *“... a Vi ne poznajete ... viđu preko usta Jegora (Saviča i Luke) Radonjića. Moj je brat najprvi i najbolji Crnogo-rac, moj brat je najvjerniji ovoj zemlji. On nikad, nikad neće ništa uraditi protivu ugleda, časti i dostojanstva svoga naroda?”*

- *“A zašto on nije prijatelj Rusije?”*

- *“Dušom i srcem on ljubi Rusiju, a do krajnosti odan je caru i slavenskoj misli. Nikada vladar crnogorski ne bi bio popularan u svojoj zemlji, da (bez) povoda napusti Rusiju. Uostalom, mi nemamo šta da se žalimo na Rusiju. Ona je za nas dobra i mi smo joj vječito zahvalni”.*

- *“Ovđe je Rusija zašćenjena Francuskom i Austrijom”.*

- "Nikad, nikakvom silom naša vjekovna pokroviteljica ne može biti zašunjena među nama. Vi se varate, Gospodine, a ako Vi što opažate u zvaničnom našem obhodu ' to je samo jednakost u postupanju prema stranim zastupnicima, a to mora i postojati, da se ne reče: Crnogorci mare samo za Rusiju, a za drugoga nimalo, pa tim bi se... i samoj Rusiji..."

Poslije ove posete on otide kod strica...

- "Je li manit?"

- "Nije".

- "Šta nije? Nije?!"

- "Ne".

- "No, zar je pri zdravoj svijesti onako jutros meni govorio?"

- "Po prilici, ali zato što je rđavo obaviješten".

- "Ako mu je trebalo obavještenje morao ga je kod mene tražiti, a ne da ga kupi po budžacima!"

- "Što ćeš. Čovjek našao u Dubrovniku, Kotoru a ovde ljudi zlobnijeh i lažavih, a on izgleda i nešto na onoga popa, koji besposlen i jariće krštava. Najbolje bi bilo, da se ti ne ljutiš, no da ga prezreš i lijepim ga načinom trsiš, pa malo po malo da mu se dokaže, da je rđavo obaviješten".

- "Ne, ja to neću. Ja ću da mu progovorim nekolike riječi, pa nek ide kud zna, i neću nikada više da ga vidim".

- "Molim, samo nemoj se ljutiti, pa lijepim načinom možeš čovjeku reći sve što hoćeš. Najposlje, nemoj zaboraviti da je on zastupnik ruski, čovjek carev".

- ... smjesta bih naredio da mu se opale stotinu toljaga, pa na ljesu da ga u Kotor odvuku”.

- “Molim te i kumim, nemoj se ljutiti. Nijesu za tebe srdžbe i krajnosti, no prosto primi čovjeka obično, pa mu hladno reci da nije dobro obaviješten i da se nadaš, da će vrijeme sve pokazati”.

- “E, sad da me ti učiš što da radim?!”

- “Ja te samo molim za umjerenost, da se ne bi docnije kajao i da ti nije ružno i nemoj ga zvati danas, nego ga primi sutra”.

Otac ostavi strica, pa smjesta pođe kod knjeginje, s molbom da bi i ona ublažavala pravedno ozlojeđenog muža. Noć je dobar savjetnik! Stric, malo rashlađen, prima ruskoga zastupnika stojeći i šetajući po sobi, pa ga najednom oslovi:

- “Gospodine, Vi ste juče kazali, između svijeh neistina, da sam ja, u jednom magnovenju ijeda, rascijepao sliku carevu i pod noge je stavio. Jeste li?”

- “Jesam”.

- “A ko Vam je to (kazao)?...”

- “Dobar čovjek...”

- “... laža. Molim ... Laža ... (kao) što je istina da sam ja poc(ijepao sliku) carevu, tako je istina sve što (ste) preda mnom govorili, pa sad mo(lim obrnite) se za Vama i kažite mi, da li Vam je ta slika poznata što visi o duvaru?” Rus se obrati i vidi sliku carevu o kojoj je bila riječ.

- Sad, moj Gospodine, Vi danas još imate ostaviti Ceti-nje, a u najprvi Vaš raport slobodno stavite, da ako je

Vlada ruska Vas ovlastila da mi govorite ono što mi juče rekoste, da ja neću da više znam za tu Vladu, niti ću vaših knjiga, ni odežda, ni subvencije, pa što Bog da i sreća junačka. Zbogom!”

Rusu nije ni ovoliko trebalo, a da željno sede za svoj pišaći sto u Dubrovniku, pa da najoštrijim svojim perom napiše k(njazu) Gorčakovu raport o svemu onome što je doznao u toj varoši i što je vidio i čuo na Cetinju.

RAT CRNOGORSKI

USTANAK HERCEGOVAČKI I RAT CRNOGORSKI
GODINE 1860-1862.

Zbog rusko-turskoga rata Turska je bila obustavila svoja neprijateljstva s Crnom Gorom. Ona ih je samo odložila i ne zaključivši mira s njom. Iako Crna Gora, po savjetu same Rusije, nije ratovala s Turskom za vrijeme krimske vojne, ona se s njom bila jednako, pogranični sukobi nijesu prestavali. U ovakvijem odnošajima bio je lako moguć novi sudar Crne Gore i Turske, koji se i dogodi i svrši sa velikom bitkom i slavnom pobjedom crnogorskom na Grahovcu na Spasov-dan 1. maja 1858. g. Ova je pobjeda imala velikih posljedica. Važnost Crne Gore silno je porasla. Upliv njezin u Hercegovini postao je neograničen. U junačkim Hercegovcima rasplamtela se želja za oslobođenjem i sjedinjenjem sa svojom crnogorskom braćom.

Porta nije umjela dovoljno ocijeniti važnost Crne Gore i upliv njezin u Hercegovini. Ona nije još pomišljala na to: bi li joj bolje bilo, da popuštanjem i zadovoljenjem Crne Gore otkloni docnije velike potrese, koji su je iz temelja zaljuljali. Ona je stoga i pokrete u Hercegovini omalovažavala. Imala je jednu mjeru za svu raju svoju, a pod tu mjeru kršni Hercegovci nijesu nikad mogli stati.

I kad je g. 1859. pristala da se urede Crnoj Gori stalne granice, to nije učinjela iz uviđavnosti, da tijekom uspostavi mir na svojim granicama duž Crne Gore i da joj tijekom oduzme povod i mogućnost da je jednako zadijeva. Prosto se pokorila volji Evrope, ili bolje reći volji Francuske, jer knjaz Danilo, naljućen na Rusiju što na pariskom miru nije ništa za Crnu Goru učinjela, bješe se stavio pod okrilje tada silnoga Napoleona. No ni evropska komisija za graničenje nije mogla potpuno svoj posao svršiti. Ostala je granica na mnogo mjesta otvorena, đe se Turska i Crna Gora nijesu mogle saglasiti. To je bio povod novim čestim sukobima pograničnim. Hercegovci su im se odmah odazvali, smatrajući ih zgodnom prilikom, da se oslobode. Buknuo je ustanak hercegovački duž granice crnogorske. Evropa se više bojala za Tursku, nego što se Turaka sama za sebe brinula. Velike sile odrede jednu komisiju, koja je imala da ispita stanje u Hercegovini da vidi i nađe način, kojim bi se mogli umiriti. Turska je učestvovala u toj komisiji, ali u samoj stvari ona nije htjela pristati na ustupke. U tome smislu dala je i naputke svojim komesarima. Suviše u ljeto g. 1860. pošlje u Hercegovinu i Omer-pašu s vojskom da je umiri na lijepe, ne mogne li da upotrijebi silu. Unaprijed ga je ovlastila, da odmah i Crnoj Gori zarati, jer je Turska nju jedinu za sve krivila.

Videlo se da Turska hoće upravo rat s Crnom Gorom, što je poslala samoga Omer-pašu i što je istu krenuo iz Carigrada sa velikim alavantom i halabalukom. On je i g. 1852-3. ratovao na Crnu Goru. Smatran je kao najbolji

poznavalac zemljišta i odnošaja u Crnoj Gori i Hercegovini. A bivši poturica, bio je više krvnik svome srpskom narodu, nego isti Turčin. S njim je došlo u Mostar mnoštvo višijeh oficira turskih, koji su docnije, u posljednjem ratu, bili vojskovođe protiv Crne Gore. S Omer-pašom su one godine učili ratničku školu protiv nje. Tu je bio s njim Muktar-paša, koji je 1877. na Vučjem dolu poginuo kao Janko na Kosovu, pa Selim-paša, koji i glavu ostavi na istom Vučjem dolu, pa Dželaledin-paša koji iste godine pogibe na Martiniće, pa Mehmed Ali-paša, Prusijanac, koji je zapovijedao vojskom od strane Vasojevića i na Morači potučen bio, a po ratu pogibe u Đakovici od Arnauta, kad je g. 1879. tobože kretao, da preda Crnoj Gori Plav i Gusinje, i mnogi drugi.

Komisija nije mogla ništa učinjeti već po tome, što je Omer-paša imao od velikog vezira osobite instrukcije, da ni u čem ne popušta, no prosto da uguši ustanak, ne mogne li, da zarati na Crnu Goru. No prividno on se saglašavao sa komisijom i pristajao na pokušaje da se Hercegovci sklone na umirenje. Komisija je pozvala pismeno sve vođe ustaške, da polože oružje, a obasula ih sa puno lijepih obećanja, kojima Hercegovci nijesu nimalo vjerovali. U opšte Hercegovci su se obrtali na sva ta obećanja samo u toliko, koliko je potrebno bilo, da pokažu kao da bi oni radi bili mira. U stvari oni nijesu ni tražili nikakvijeh olakšica, jer su malo i trpjeli od Turaka, budući slobodni u svojim planinama. Oni su htjeli potpunu slobodu i jedinstvo s Crnom Gorom, a to im, to su lijepo znali, komisija nije mogla dati. Komi-

sija je i sama znala i vidjela da je Cetinje duša ustanku. Zato se oni saglase sa Omer-pašom, da zadobiju knjaza Nikolu za umirenje Hercegovine. I pozvaše knjaza na sastanak s njim i s Omer-pašom, u Klek. Razumije se da je knjaz odbio taj poziv. Za vrijeme je Omer-paša pošao u Skadar, u misli da će se na tu stranu, u kojem pograničnom mjestu, lakše moći sastati sa knjazom Nikolom. Komesari su polagali veliku nadu na sastanak, a Omer-paša, pokazujući se s njima saglasan, predložio je knjazu Žabljak za mjesto sastanka. Evropski komesari, koji su također s Omer-pašom došli u Skadar, našli su knjaza Nikolu u pograničnom crnogorskom selu Dodoše i svi trudovi njihovi bjehu uzaludni, da sklone knjaza da pođe u Žabljak na sastanak s Omer-pašom. Žabljak je odmah do Dodoša, ali su knjaz i Omer-paša daleko bili u mislima jedan od drugoga. Omer-paša je htio, da knjaz dođe k njemu na carevu zemlju. Želio je tijekom zasvjedočiti vazalstvo Crne Gore. A knjaz je svaku zgodu htio da istakne nezavisnost Crne Gore i kao takav vladalac bio je gotov primiti turskoga đenerala samo na svome zemljištu.

U Dodošima imali su komesari svakako, i bez Omer-paše, razgovor sa knjazom Nikolom. Knjaz im je saopštio što traži od Turske. U zahtjeve za Hercegovinu tražio je za Crnu Goru morsko pristanište Spič. Omer-paša, kojemu su komesari sve to saopštili, pristao je na sve zahtjeve knjaževe i na ustupanje Spiča, samo je tražio da se ne pominje pitanje nezavisnosti Crne Gore. Kao glavni razlog tome navodio je to, što je za Abdul Medžidom tek stupio

na presto Abdul Azis, pa bi za njegov lijepi glas u narodu turskom rđavo bilo, da počne svoju vladu sa priznanjem nezavisnosti Crne Gore. U samoj stvari niti je knjaz Nikola ozbiljno stavio svoje zahtjeve, jer je znao da ih Turska neće primiti, niti je Omer-paša iskreno prihvatio njih, jer je on imao ograničenu vlast, da ništa ne ustupa, no lijepim ili silom da umiri Hercegovinu i Crnu Goru.

Tako su isto svršili i pregovori sa Hercegovcima. I oni su tražili tek da nešto traže, i njima je obećavano sve, da im se ništa ne da. Vladanje Hercegovaca bilo je jednako sa onijem knjazom Nikole, koji im je davao sve naputke, a oni su ih se strogo držali. Hercegovci su tražili slobodno graditi crkve i zvona podizati, da Turska podigne manastir Kosijerevo i sve crkve u ustanku porušene, kao i kuće, da zaptije ne dolaze u narod, da porezu sami kupe, a glavari njihovi predaju je vladi, zemlja da ostane njihova svojina. Jednom riječi, mjesto potpune nezavisnosti, koju nijesu mogli tražiti da im se reče da li, da narod sam bira sebi starešine svoje, da mu oni ne hoće mira, tražili su narodnu samoupravu. Jovan Baćević, vojvoda banjanski, predao je pismeno, sa ostalim glavarima, ove zahtjeve narodne komisiji evropskoj. Na zahtijevanje Omer-pašino Porta je pozvala svoje komesare. S tijem je komisija prekinula svoj rad.

Ustanak se produži. No u ustanku nije učestvovala sva Hercegovina, samo Banjani, Rudine, Piva, Gacko, Drob-njak, Župa, Sutorina i Zupci. Među Hercegovcima vazda je bilo Crnogoraca, a kad je predstojao ozbiljan boj, kao prilikom unosa tajina u Nikšić, dolazili su Crnogorci u

mного jačem broju. No je muka bila, što je Crna Gora bila sasvijem slabo naoružana, te ni Hercegovcima nije mogla dovoljno dodati oružja i džebane.

Omer-paša imao je oko 40 bataljona u Hercegovini, ali s tijekom nije smio ni na hercegovačke ustaše, ni na Crnu Goru. Zato je iskao u Carigradu pomoći, a dok mu ova stigne, digao je sve spahije i begove sa Bošnjacima na oružje. U Mostaru ih je uređivao po vojnički. No ova vojska bila je bez volje. Ne mišljaše joj se na Crnu Goru. Dještvo grahovskog boja i poraza nazad tri godine još je bilo živo.

U avgustu g. 1861. krene Omer-paša s vojskom na ustaše. On se varkao s njima đe će im udariti. Ustaši su ga čekali pred Nikšićem, a on obrne na Pivu, đe je odmah preduzeo da gradi jednu forticu. Ustaši udare na njega i učine tu žestoki boj. Ustaši su i po drugi put pobili se s Turcima u Pivi, a Derviš-paša krene u toliko da ulježe i unese tajin u Nikšiće, što je i uspio, no s velikim gubitkom u boju sa Hercegovcima i Crnogorcima. Sve do kraja te godine bili su se ustaši i Crnogorci zajedno s Turcima.

Početakom g. 1862. Omer-paša započne pregovore. Jednom proklamacijom pozove Hercegovce da se pokore, inače da će ih sve pod mač i oganj. A u isto vrijeme pokušao je opet kod knjaza Nikole, da ga skloni da se ne umiješa u stvar hercegovačku. Pismo Omer-pašino donio je na Cetinje Hafis-bej, docnije paša, koji je igrao na Granicama Crne Gore znatnu ulogu. Hafis-bej imao je još i usmeno predstaviti knjazu, da njegovo dosadašnje držanje izaziva rat, a Turska da to ne želi. Knjaz je na lijepi način odgovor-

rio da nije on izazvao ustanak hercegovački, no zla uprava turska, a kad se već narod digao, da on ne može protiv naroda biti. A kad bi učinio da se narod umiri, da bi to moglo biti jedino za cijenu, koja bi narod zadovoljila i njega pred narodom pravdala, što je Turskoj pomogao mir povratiti. Knjaz je ponovio svoje zahtijevanje od prošle godine.

Poslije ovoga odgovora knjaza Nikole slabo je već bilo izgleda na mirno rješenje. Rat je bio očevidan. U tome smislu i Omer-paša je javio u Carigrad. Veliki vezir mu je naredio, da stoji naredan da udari na Crnu Goru. Turska je čekala samo zgodnu priliku, da objavi rat. Podržavanje ustanka i od strane Crne Gore za to nije bilo dovoljno. Pomoć ustanku nije bila javna, a drugo, svako je uviđao da Crna Gora nije u stanju uzdržati se od takve pomoći svojoj braći u neposrednom susjedstvu.

No Turska je dobila i tu zgodu ubrzo. Odmetnu se Krajina skadarska. Narod pobježe u Crnu Goru, okle se zajedno s Crnogorcima pobiše sa Turcima. Knez Nikola, kao što se u cijelom toku ovijeh događaja mudro vladao, i sada je umio ublažiti neposrednu opasnost, nagodio se s Omer-pašom da se uskoci krajinski povrate, ali da im bude sve oprošteno. Omer-paša obeća, ali ne održa riječ. Pošto se Krajinjani vratiše na svoja ognjišta, dođe iznenadno među njih vojska turska. Bašibozuk pošedne ona mjesta i stane s narodom bašibozučki postupati. Knez se uzalud trudio, da Turska makne vojsku iz Krajine. Odošaji postanu sve nategnutiji. Najposlije dođe u Knjicama do žestokog boja, u kojemu su Crnogorci odsudno učestvovali. Pogibe tu

Arbanasa mnogo, a što preteče zarobiše Crnogorci zajedno sa njihovim vođom Hasan Hotom i povedoše na Cetinje. To je bilo u martu.

Knjaz je poznao zamašaj ovoga događaja. Zato pohita da ga objasni velikim silama i da im predstavi teško stanje Crne Gore. Svu krivicu obarao je na Tursku. Velike sile nijesu se mnogo vrućile, ipak su zapitale velikoga vezira Ali-pašu, šta namjerava činjeti. On je odgovorio da više ne može trpjeti miješanje knjaza Nikole u unutrašnje poslove Turske, da će ga posljednji put opomenuti, pa onda zaratiti Crnoj Gori.

Ovi su pregovori vođeni, a bojevi duž cijele granice crnogorske nijesu prekidali. 12. aprila bio je boj u Dugi. Derviš-paša unio je tain u Nikšiće, pa ga Hercegovci i Crnogorci na povratku dočekali. Derviš-paša ih je odbio i počeo graditi kroz Dugu utvrđenja.

16. aprila opet nalježe tain Dugom za Nikšiće u pratnji turske vojske. No sada ih Hercegovci i Crnogorci žestoko dočekaju, potuku i uzmu vas tain. Ovaj glas užasno je potresao Tursku. Boj je bio jako krvav. Poslije ovoga Omer-paša bi bez sumnje odmah udario na Crnu Goru, ali u toliko stiže od Stambola jedan paša sa ultimatumom Crnoj Gori. To je bila pošljenja opomena, koju je obećao veliki vezir silama. Ovo su glavne tačke ultimatumu, koji je odmah predat knjazu Nikoli.

1. Da Crna Gora ne potpomaže Vasojeviće, koji su se takođe digli.

2. Da Crnogorci napušte Krnjice i sva turska mjesta.

3. Da se pušte na slobodu Arbanasi, zarobljeni na Krnjice.

4. Da Crna Gora prestane pomagati Hercegovcima i da se svaki Crnogorac povrati iz Hercegovine.

5. Da se obavežu, da neće više vrijeđati tursku granicu.

Poslanik turski bio je lijepo primljen na Cetinju i gošćen tri dana, dok je knjaz spremio odgovor. Poslanik je mogao znati odmah kakav će odgovor ponijeti po svemu što je na Cetinju vidio i čuo. Vidio je veliko oduševljenje za rat i spremanje i dnevni i noći. Sam knjaz je jasno mu se izražavao, da sažaljeva što će se velika krv proliti, ali da vidi da je rat neizbježan. Turska niti hoće niti može zadovoljiti Hercegovce i Crnu Goru. Što bi Turska dala to je savijem malo; što Crna Gora traži za sebe i Hercegovinu, to se ne daje. On više ne može gledati Hercegovce đe propadaju na oči mu. Od ovakvoga stanja svakako je bolje, da oružje riješi: život ili smrt.

Poslanik turski predstavljao je knjazu silu tursku, s kojom se on ne može biti s izgledom na uspjeh. To nije djelovalo. Vojvoda Mirko bio je odlučno za rat. Njega je još zagrijavala slavna pobjeda na Grahovcu, koju je on izvojevao.

Omer-paša je primio knjažev odgovor 27. aprila i još je jednom pozvao knjaza da makne Crnogorce iz Duge, no knjaz mu nije ni odgovorio. To je riješilo. Omer-paša ostavi Derviš-pašu kao zapovjednika vojsci, koja će mu biti od strane Hercegovine preko Nikšića na Crnu Goru. Druga je vojska bila određena od strane Vasojevića. A sam Omer-paša pođe iz Mostara u Skadar, odakle će zapovije-

dati ukupnom vojskom, a neposredno vojskom koja će udariti na Crnu Goru od strane Albanije. Ova vojska, oko 15.000, stajala je u Podgorici pod zapovjedništvo Čerkeza Abdi-paše. Zadatak je ovima vojskama bio, da se sve tri sastanu u Bjelopavliće, Derviš-paša da prodre preko Planinice ispod Ostroga, a Husein-paša sa svojih 10.000 preko Lima.

Prema ovoj sili stajalo je jedva 20.000 Crnogoraca, ali bez dobrog i dovoljnog oružja i džebane. Najbolje su im puške bile one, što su uzeli Turcima na Grahovcu. I Crnogorci su morali podijeliti svoju vojsku na troje. Prema Husein-paši stavio je knjaz Nikola vojvodu Miljana Vukovića sa Vasojevićima i okolnim plemenima; protiv Derviš-paše drugu vojsku pod vojvodom Petrom Vukotićem. Vrhovno zapovjedništvo nad cijelom vojskom predao je svojem ocu slavnome vojskovođi, vojvodi Mirku, koji je imao treće odjeljenje vojske pod svojom rukom prema vojsci Abdi-pašinoj.

U maju započeo je javni rat između Turske i Crne Gore sa manjim sukobima i uspjesima na obje strane, 8. maja zauzeli su Turci pod Mahmud-bejom grad Medun više Podgorice. Ovaj isti Mahmud-bej zapovijedao je docnije u ratu 1876. kao maršal turskom vojskom u Arbaniji i pod istijem Medunom pretrpio savršeni poraz, zbog čega je pao pod vojni sud i pošao u surgun.

18. maja krenuo je Derviš-paša sa 30 tabora nizama i 1000 konja taina i džebane u Dugu. Na Krscu dočeka ga vojska vojvode Petra Vukotića, pobije ga i sa velikim gu-

bitkom povrati. Posilje ovoga uspjeha crnogorska vojska opseđe Nikšić, ali ga ne moga uzeti. Tu se iz vojske crnogorske obrazovala od svojevoljaca četa “šekiraša”, koji su na kapije i kuće jurišali, divna junaštva su činili i njih je veći dio poginuo. Derviš-paša je nanovo smišljao, kako će prodrijeti u Nikšiće. Dugom više nije smio. Riješio se preko Banjana. Da bi zavarao Crnogorce, kupio je vojsku i na Krstac, a puštio je glas da će udariti na Grahovo, 31. maja digne Derviš-paša vojsku i 1000 konja taina i džebane iz Bileća. Put težak, vrućina velika, vode nigđe. Prije no će stići na Kitu stiže ga vojvoda Petar sa 4000 Crnogoraca i zauze jednu visinu, da brani turskoj vojsci silazak u polje. Drugog juna počnu se Turci spuštati niza stranu. Turskom vojskom zapovijedao je Sali-paša. Crnogorci jurnuše u tursku vojsku i stave je brzo u najviši nered. Boj je bio žestok. Poginuo je i Sali-paša i do 100 oficira turskih. Derviš-paša, koji je naprijed sišao u polje, ulježe šutradan u Nikšiće, ali bez taina i džebane.

5. juna krene Derviš-paša iz Nikšića put Planinice, kao da će prodirati put Bjelopavlića. Vojvoda Petar, pretpostavljajući i sam da je to cijelj turskoj vojsci, preteče ga i zauzme mjesta na Planinici. Tu je trajao boj cijeli dan, no šutradan turske vojske ne bi - ona se ponoći preko Kite opet povratila u Bileće. Tako je napadaj na položaje crnogorske na Planinici bio samo obmana, da bi se mogao u Bileće povratiti. Prije no bi uložio da prodre preko Planinice u Bjelopavliće, Derviš-paša je trebalo najprije Nikšić za leđima osigurati tainom i džebanom, a to ne bješe uspio.

Derviš-paša je javio, preko Dubrovnika, Omer-paši u Skadar, da je održao nad Crnogorcima dvije sjajne pobjede na Kiti i pod Ostrogom. Priznao mu je da je poginuo Sali-paša i da je izgubio samo oko 300 vojnika, ali zato mu je javio, da je Crnogoraca poginulo preko 1500. No kako se Omer-paša začudio kada je odmah za tijem istinu doznao. On mu je zatražio istiniti izvještaj i tada mu Derviš-paša prizna poraz i javi, da on ispod Ostroga ne može prodrijeti u Bjelopavliće, no predloži da se polovina vojske ostavi u Hercegovini, a druga polovina da se brodovima prebaci u Arbaniju. No Omer-paša nije htio odstupati od svoga plana, koji je hodio na to, da vojsku crnogorsku, i po sebi malu, drži na troje podijeljenu, dokle uspije da cijelu svoju vojsku sastavi u ravnicama bjelopavličkim. Tada će mu vojska tri puta biti jača od crnogorske, Crna Gora sa tri strane opaljena i opustošena, sama vojska crnogorska umorena neprekidnim bojevima i možda prepolovljena. Tako je naredio Derviš-paši da mora na svaki način prodrijeti preko Planinice u Bjelopavliće i tamo se sastati sa vojskom Abdi-pašinom i čekati vojsku Husein-pašinu i onda ujedno produžiti prodiranje pravo na Cetinje. Za ovo vrijeme vojevanja Derviš-pašina Abdi-paša zabavljao je vojsku vojvode Mirka. Bilo je više bojeva, a u boju na Martinićima turska vojska je pretrpjela veliki poraz. Po tadanjim turskim izvještajima poginulo je preko 200 Turaka i prema ovakvom priznanju njihovom može se suditi koliki im je gubitak bio. Među ranjenima je bio i Mustafa Dželadin-bej, Poljak, koji je u ratu 1876. na istom mjestu kao paša poginuo.

Abdi-paša ne pođe naprijed, no se i opet u Spuž povrati. 28. maja pobije se sa Crnogorcima na Jelenku. Boj je ostao bezuspješan. 1. juna udari vojvoda Mirko opet na turske šančeve na Jelenku, jer se upirao svom snagom da zadrži ovu vojsku tursku pri Spužu, da ne bi pošla u susret Derviš-pašinoj vojsci i tijem da olakša vojvodi Petru da istu suzbije.

Uspjesi su bili svud na strani crnogorskoj. Utoliko je Omer-paša za svoje opravdanje javljao u Stambol o neprestanim pobjedama turskim. O boju na Martinićima javio je, da su samo tri vojnika poginula, a 48 ranilo se, a Crnogoraca preko 500. Što se, pak, do sad vojske turske nijesu sastale u Bjelopavličima, bacio je krivicu na Abdi-pašu, na njegovu nesposobnost i tromost, te je, doista, namjesto Abdi-paše došao Abdul-Kerim-paša iz Monastira za zapovjednika ove vojske.

Omer-paša mnogo se nadao u pomoć Miridita, velikog plemena arbanaškog. Bib Doda bješe obećao da će s cijelim Miriditima biti uz vojsku carevu protiv Crnogoraca, ali kad dođe do boja, ne šće nijedan Miridit ni zaviriti u Skadar.

U to vrijeme dogodilo se bombardovanje Biograda. Crnogorci su živnuli nadom, da će sad i Srbija zaratiti.

Knjaz Nikola ponovio je pregovore s knjazom Mihailom. No sve što je mogao postići, bilo je obećanje pomoći u džebani, u čemu su Crnogoroci najviše oskudijevali. Za prijenos iste bio je jedini put preko Stare Srbije, preko iste Turske s kojom je Crna Gora u ratu. Koliko god je bilo opasno ovo preduzeće, ipak se našlo toliko biranih junaka koji su taj put priješli i zdravo i veselo stigli u Srbiju na Javor.

No, tu ih sreće nenadna. Na protest Turske, koja je za ovaj prolaz doznala, a biće i na prijetnje Austrije, Srpska vlada smatrala se primoranom da Crnogorce razoruža, pa ili internira, ili preko Austrije pošalje doma. Crnogorci se ne dade razoružati, no se s granice povrate istijem putem. No Turci ih već čekahu, i tako oni s bojem vrata se u Vasojeviće, a mnogi izgiboše u tom očajnom boju. Crna Gora ostade i opet s uzdanjem jedino u svoju snagu.

S Abdul-Kerim-pašom došlo je i vojske u pomoć Omerpaši. U toj novoj vojsci bilo je oko dvije hiljade zejbeca iz Anadolije. Zejbeci nijesu do tada nikada dolazili na Crnu Goru. Bili su nova, neobična pojava u Arbaniji i po rastu i po odijelu, i po oružju, i po razmetljivom ponašanju svom. Turci su se s njima ponosili, rasprostirući najčudnija pričanja o njima. Među Crnogorcima su doista ostavili spomen o svome junaštvu. A još se više spominju po tome, što su imali gola koljena i dugačke noževe. Njih je malo preteklo i od ovijeh su zemljaci njihovi mogli razumjeti, da se jurišu crnogorskom ne mogu ni oni održati.

No, do dolaska Abdul-Kerim-paše nije se počivalo na bojištu crnogorskom. Veliki vojvoda Mirko držao se na Jelenku kod Spuža, da ne pušta Turke u Bjelopavliće. A Abdi-paša nije htio da pođe sraman, te je jednako napadao i najposlije zauzeo crnogorske položaje. Veliki vojvoda Mirko povuče svoju vojsku u Zagarač. Vojska turska sa zejbecima pođe za njima u počeru. Crnogorci, bijući se neprestano, ustupali su u redu, dok veliki vojvoda Mirko zapovijedi juriš u Turke, te vojska crnogorska zauze opet

prve položaje. Turaka je poginulo tu, a najviše zejbeka, preko 600.

18. juna gađao je jedan Dobrljanin knjaza Nikolu na Granici. Po tome što je isti pobjegao u Skadar, a iz Skadra u Carigrad, đe je bio dobro držan i čuvan, misli se da je bio od Turaka plaćen. Možda su Turci mislili da smrću knjaževom pomute Crnu Goru i tako savladaju. Bog je sačuvao knjaza i Crnu Goru, a izdajnik je platio glavom nasred Carigrada od crnogorske ruke.

Posljednji boj bio je 24. avgusta. Veliki vojvoda Mirko skupio je ostatak vojske na Grabu i tu čekaao neprijatejla. Cio dan lično se borio i tražio smrt. Turci su silno navaljivali, a on ih je očajnički suzbijao. Crnogorci su bili i izglađnjeli i bez džebane, izginuli i izranjavali se, zdravi su morali ostavljati bojište iznoseći ranjene, tako da je najposlije ostao veliki vojvoda Mirko samo s nekoliko vojnika.

Poslije ovoga boja povuče se veliki vojvoda Mirko na Kostadin, više Rijeke. Tu je okupio i u šančevima utvrdio Crnogorce za posljednji boj koji je imao riješiti: hoće li Turci prodrijeti na Cetinje, ili će biti suzbijeni i zadržani. Došao je svak ko je još za boj pretekao. Dolazilo je i ranjenika, koji još ne bjehu svoje rane sasvijem izliječili i preboljeli. Stanovništvo grada Rijeke iselilo se, pa je onda zaždilo varoš na svaku stranu, da Turci u njoj ne nađu skloništa i odmora.

25. avgusta javi Derviš-paša Omer-paši u Skadar, da je Rijeka zauzeta i da i Cetinje već gori. Omer-paša pohita da javi taj radosni događaj u Carigrad, đe su u isti čas to-

povima objavili pokorenje Karadaga. U svom izvještaju osobito je hvalio junaštvo Mehmed-bega Ćaf Zeza Toske i molio sultana, da ga učini pašom. Sultan u onoj radosti odmah zapaši Mehmed-bega i Toski ostade pašaluk, iako Turci ne videše Cetinja.

U taj čas umiješase se evropske sile, tražeći od Porte da zaključi mir s Crnom Gorom. Omer-paša je primio takvu naredbu od velikog vezira, ali, da ne izgubi milost sultanovu, htio je svakako uzeti Cetinje prije zaključka mira. On zapovijedi Derviš-paši i Abdul-Kerim-paši da isti čas idu pravo na Cetinje, a on sam javi im, da će sutra rano stići u vojsku. No uveče 30. avgusta, mjesto glasa da je vojska krenula, primi Omer-paša opširan izvještaj od obojice đenearla o stanju na bojištu i da vojska ne može odmah krenuti. Treba je odmoriti, snabdjeti džebanom, hranom i svakom potrebom, jer je zemljište do Cetinja preteško, a tu se mora očekivati posljednji očajnički otpor Crnogoraca. Sad je Omer-paša vidio da ne može više odlagati izvršenje naredbe velikog vezira da zaključi mir, koji su sile po želji knjaza Nikole tražile, a već su i konzuli u Skadru primili u toj cijelji naredbe.

Omer-paša je sav ijed zbog toga izlio na Derviš-pašu i ovaj spor njihov produžio se i po zaključku mira u Carigradu. Među uslovima mira bila su dva najteža za Crnu Goru:

- 1) Da veliki vojvoda Mirko ostavi Crnu Goru zavazda;
- 2) Da Turska ima pravo graditi fortice duž Bjelopavlića, radi sigurnosti prolaska njene vojske između Spuža i Nikšića.

Knjaz Nikola nije nikada htio primiti ova dva uslova. Konsuli, osobito ruski i francuski, navaljivali su da se mir zaključi, obećavajući da se ti uslovi neće nikada izvršiti. I veliki vojvoda Mirko doista ostaje u Crnoj Gori, a kule se nikada ne ogradište dolinom bjelopavličkom.

Turska nije ništa dobila ovijem ratom kod tolikijeh ogromnih žrtava u krvi, i novcu. A uzroci, zbog kojih je ustanak buknuo u rat nastupio, nijesu otklonjeni i oni su već godine 1875. dali povoda novom ustanku i ratu.

RAT S TURSKOM

1.

Početak rata

18. juna uveče primio je knjaz Nikola depešu od velikog vezira, kojom, vrlo laskavijem riječima, odaje priznanje dosadašnjem držanju Crne Gore u stvari hercegovačkog ustanka, i izražava očekivanje, da će knjaz i ubuduće, ako bi Porta prinuđena bila zaratiti sa Srbijom, ostati vjeran toj politici, najbolje shvaćenoj u interesu same Crne Gore, jer da sultan neće ostaviti takvo držanje nenagrađeno.

Turska je već imala okupljenu vojsku na granici Srbije. Prema njoj je stajala naredna i vojska srpska.

Depeša velikog vezira bješe posljednji pokušaj Portin, da odvoji Crnu Goru od Srbije.

U času, kada je ova depeša stigla, pred knjazom Nikolom stajaše gotova napisana objava rata. Očekivao je samo povratak vojvode Radonjića iz Mletaka, đe je sa savjetnikom Dimitrijem Matićem izmijenio već potpisani ratni ugovor Srbije i Crne Gore.

Vojvoda Stanko Radonjić bješe taj dan u Kotoru, a uveče stiže na Cetinje. Knjaz, primivši od njega ugovor u

svoje ruke, radosno uzbuđen prekrstio se i isti čas potpiše objavu rata Turskoj i odmah je telegrafski poslao velikom veziru, a u isto vrijeme saopšti je i velikim silama.

I ne pominjući depešu velikoga vezira, knjaz je u svojoj objavi rata kratko i dostojanstveno izložio nemogućnost za Crnu Goru da i dalje gleda žalosno stanje u susjednim provincijama turskijem i žalosnu sudbinu svoje braće, u njima i da podnosi velike terete, tijekom i Crnoj Gori nametnute, te predaje buduću odnošaj riješenju mača.

Koliko je god izvjestan bio ovaj ishod dosadašnjijih događaja u Hercegovini i neprestanih napora Crne Gore u tu cijelju, ipak je ovaj svršeni čin izazvao svečano raspoloženje, puno oduševljenja u knjazu i u njegovoj okolini, a tako i u cijelom narodu, tek se još iste noći obznao.

Knjaz se nije mogao predati počivanju do same zore. Izdavao je zapovijedi za kretanje vojske na granicu i mnoge naredbe u vezi s tim.

Ratni proglas narodu crnogorskome imao je knjaz Nikola gotov na samu Vidovdan, tri dana pred objavom rata. Uspomene kosovskoga Vidovdana oduševljavahu ga i na taj dan spremio je plamenim riječima poziv narodu svome, da se dohvati svijetloga oružja za oslobođenje i ujedinjenje naroda srpskoga.

U nedelju bješe svečano objavljen ovaj proglas.

Cetinje, puno svijetlijih i svečanih uspomena, nije dočekivalo veličanstvenijega dana. osim silnoga iskupljenog naroda, polje cetinjsko bješe pritisla vojska, koja je imala taj dan s knjazom krenuti na granicu hercegovačku.

U samu zoru vojnička svirka poče razveseljavati narod i pozivati vojsku na veliki pohod, a zvona s manastira cetinjskog dozivahu ubojnike na molitvu. Mitropolit Ilarion odslužio je svetu liturgiju sa prizivanjem Svetog Duha u prisustvu knjaza i cijeloga doma njegovoga, svijeh vojničkih glavara i cijele vojske, koja je pred crkvom pobožno stajala i nestrpljivo očekivala čas polaska.

Izišav iz crkve, knjaz Nikola ustavio se pred dvorom i tu, okružen vojskom i narodom, preda ovaj proglas narodu crnogorskom svojemu ađutantu, koji ga glasno i jasno sa jednoga uzvišenja pod znamenitim brijestom pročita:

“Crnogorci,

Skoro su pet vjekova, kako sila turska gazi veći dio naroda našega i pustoši najljepše zemlje stare i velike države srpske. Narod je naš ustajao više puta da strese sa sebe lance ropsta i opet, iznemogao, jer, pocijepan i ostavljen sam sebi, klonuo je u teške okove varvarske nadmoćnosti.

Crnogorci, evo godina dana da je narod naš i opet ustao sa uzvikom: Sloboda ili smrt.

Iz naše sušedne Hercegovine plamen ustanka obuhvatio je i braću našu u Bosni i narod bugarski, brata našega istoga i po krvi slovenskoj i po krstu pravoslavnome.

Crnogorci, krv vaša viteška već se prolijevala i prolijeva se na bojištima hercegovačkim, jer vi ne mogaste gledati braću svoju rođenu, a da im ne pomozete, i ako sam vas ja, zbog međunarodnih obaveza, uzdržavao, da svi listom ne podete. Vi ste pojedini činjali dužnost svoju. Sloboda će

slaviti poginule i hvaliti žive te junake. No red je došao, da svi skupa, da sva Crna Gora ispuni dužnost svoju.

Crnogorci, zastava slobode i nezavisnosti, koja se i poslije Kosova vazda ponosito i jedino još vila na našijem krševima, nije bila samo zastava slobode i nezavisnosti Crne Gore, nego i znamenje buduće slobode i nezavisnosti svega naroda srpskoga. Naša podjarmljena braća gledahu vazda u Crnu Goru kao u sunce svoje koje će ih jednom ogrijati i oživjeti toplije zracima slobode.

I evo je, junaci moji, kucnuo taj veliki čas, da se obistini značenje Crne Gore i ispune želje naše i braće naše.

Crnogorci, nas zove u borbu protiv Turske i poziv naše i dužnost sveta prema braći našoj, koja se očajnički bore da se oslobode stanja, koje više podnositi ne mogu, stanja groznoga i nedostojnoga stvora božjega. I osim toga nas sili sama Turska na rat protiv nje. Evropske sile nastojale su na svaki način, da poboljšaju stanje ustaloga naroda i da mu mir povrate. U tome sam i ja sa najvećim samopregorjenjem pružao svoju pomoć. I Turska ne samo da je osujetila te napore, nego je u svijema pobunjenijem narodima i zemljama njezinijem zavladao stanje još užasnije i razuzdanost fanatizma turskog pokazuje se bezgranična. Šta više vlada turska preduzima i protiv same Crne Gore takve mjere, koje stješnjuju naš slobodni državni život, koje upropašćujući djejtstvuju na naše privredno stanje, koje pokazuju najveće neprijateljstvo i najposlije groze opasnošću miru našem i nepovrijedivosti naše skromne državice.

I čast i sigurnost naša zahtijeva, da ovo stanje više ne podnosimo.

Crnogorci, pun vjere u pravednu, u svetu narodnu stvar našu, pun nepokolebljive vjere u pomoć Boga Svemogućega, pun najjačeg povjerenja u oduševljenje i junaštvo vaše, ja vam javljam; da stupamo u borbu protiv Turske, u rat najsvetiji, u rat najpravedniji, u rat za slobodu i ujedinjenje našega naroda, nečovječno, nepravedno gaženoga vjekovima od neobuzdane sile turske.

Ja stupam danas pred vas, Crnogorci, stupam na čelo hrabre vojske crnogorske, koje je bezbrojne slavne i velike pobjede, veličanstveno požrtvovanje i junaštvo istorija vječnom spomenu predala. Ja ne sumnjam, da ćete se vi i ovoga puta, pod vođstvom Mojim, pokazati dostojni viteških predaka svojijeh jer nećete ni časa zaboravljati našu čvrstu i jedinu odluku: Oslobođenje i ujedinjenje narodno.

Crnogorci, mi ćemo ginuti, jer velika cijelj traži i žrtava velikijeh, ali ko pogine rodiće se i živjeće vječno, jer će ga oslobođeni narod slaviti dovijeka. Ali mi ćemo i pobijediti ako Bog da. Mi ne stojimo više sami. I naša sestra Srbija razvila je istu zastavu, koju i mi. Našu zajedničku borbu, Crnogorci, pratiće simpatije svega izobraženoga svijeta, koji u sredini svojoj osuđuje varvarstvo i želi nama pobjedu, da njom stvorimo u Bogom blagoslovene zemlje naše, koje je Turčin opustošio i podivljao, put prosvjeti, slobodi i blagostanju. Uz borbu našu stajaće svojom moralnom pomoću ne samo svaki Srbin, ma će bio, i ne samo naš najbliža braća Hrvati, koji su misao jugoslovenske

uzajamnosti vazda njegovali, nego i milioni jednokrvne braće, naše slovenske koji se svi u sretnom položaju nalaze. A sa tom pomoći svoje rođene braće, duh i junaštvo vaše postaje nesavladljivo.

Crnogorci, u takvim povoljnim prilikama stupamo mi danas u rat protiv Turske.

I u ovome času samo jedno, Crnogorci, hoću da vam preporučim. Pokažite se u ratu još velikodušniji, nego što ste u doba mira. Štedite će god možete i primajte sa raširenim rukama bratskim, će god vam na susret izađu, našu braću muhamedovske vjere. Oni su naša krv, među njima ima potomaka starih i slavni vojvoda i ljudi našijeh, koje je sila, nevolja ili zabluda odbila od vjere pračedovske. Koji nam pruži ruku, od njih nas vjera neće razdvajati. Bićemo braća i živjećemo kao braća s njima. Drugo ništa nemam da vi napominjem. Ja vas neću sokoliti, jer znam da su vaša viteška prsa nabrekla željom za bojem protiv turske, željom da osvetite Kosovo i uskrinete s njega davno sahranjenu slobodu naroda srpskoga. Ja vas neću danas opominjati ni na red i poslušnost vojničku, jer ste mi svakom prilikom radosnih dokaza o tome dali. Ja vas neću ni pozivati kao knez Lazar: “Ko ne dođe na boj, na Kosovo...” To mi nije potreba, jer znam, svi ćete za mnom.

Prije bila je nesloga, a sad je sloga.

Murat dobi carstvo naše, Muratu ga i oteti valja”.

“Živio knjaz Nikola!”, odjeknu poslije čitanja proglašaja najoduševljenije iz hiljade grla uzrujanih grudi. Knjaz ulježe u dvor, a malo zatijem, oko 6 ura ujutro, pojavi se opet u

sjajnom odijelu na svome zelenku, sa alajbarjakom u ruci. Knjaz iskoči živo na dvorsku kapiju pred vojsku i pozdravi je gromkim glasom, a veselim licem: "Zdravo, vojsko, hajdmo u dobar čas!" Zatijem se obrnu alajbarjaktaru i pruži mu barjak: "Drž ga, barjaktare, i nosi ga junački". Teško je opisati ovaj trenutak opšteg zanosu oduševljenog i ovu divnu junačku sliku cijele vojske sa knjazom predvoditeljem u sredini i onaj mah i zor kojim je krenula. Ništa se više nije čulo od jeke topota razigranijeh konja i oduševljenijeh uzvika vojske, kao kad se najsilnije more lomi o svoje bregove, a u tijem valovima viđahu se samo lica vesela i usplamćela oduševljenjem. Na vrh stepenica pred dvorem stajaše knjaginja Milena sa malim našljednikom Danilom, veselo uzbuđena i mahajući rukom pozdravljaše knjaza i vojsku. Izrazi njena lica kao da zborahu: "Zašto mi sin nije viši, da i on jutros krene u sveti boj".

Knjaginja Milena je dva dana pred tijem došla iz Boke, đe je slaba sišla bila poradi banja. Kad je nazad šest neđelja kretala, rekla je na pozdrav iskupljenom narodu: "Govori se i po novinama, da ja silazim u Boku stoga, što će Crna Gora ratiti. Možda, pogađu što se rata tiče, ali ne o meni. Naprotiv, kad bi Crna Gora zaratila, ja bih došla ma gđe bila, ili bi se donijeti dala, ma kako daleko ili slaba bila. Kad se Crnogorci bore, i knjaginja crnogorska imala bi posla barem oko ranjenika".

I knjaginja je sad ispunila riječ svoju. U narodu su bile poznate ove riječi knjaginje, pa je zato, kretajući, još oduševljenije pozdravljaše vojska.

Kad je knjaz izašao iz dvora s barjakom, vojska je stajala još u redovima, a kad je krenuo, u onom času najvišeg oduševljenog uzbuđenja, sve se oko njega zgomilalo. Nastala je ćeskota, da konjik i ubojnik nosahu jedan drugoga i cijela ova masa, kao jedan silni talas, iskočila je iz cetinjskih ulica i razlila se u polju cetinjskom. Cetinje je najedanput ostalo prazno, kao da se u taj čas naredilo, da primi u sebe po svršenom boju slobodu i slavu naroda srpskoga, zaslužne vijence veličanstvu ovoga najoduševljenijega polaska na svetu vojnu.

Isti dan stigao je knjaz Nikola sa vojskom u Cuce, a drugi na Grahovo 22. juna prešao je granicu u Banjane i počinio u Velimlje. Četvrti dan učinio je oko na Crni kuk. Tu su dočekali knjaza svi Hercegovci, koji su za vrijeme ustanka hercegovačkoga boj bili. Ovđe je knjaz uredio hercegovačku vojsku jednako sa crnogorskom. Sastavio je od svih Hercegovaca deset bataljona, a svaki bataljon imao je do šest stotina vojnika. Svakome bataljonu postavio je od njih istijeh komandire, oficire, barjaktare i sve činove, izabravši najsposobnije prema junaštvu i radu za vrijeme ustanka. Podijelio im barjake i novo oružje. Knjaz je dao hercegovačkoj vojsci i alaj-barjak i imenovao barjaktarom Jovicu Zirojevića, iz drugoga nevesinjskog bataljona. Svijema je Hercegovcima milo bilo, da im je Nevesinjac alaj-barjaktar, jer je u Nevesinju najprije i buknuo ustanak hercegovački.

Taj dan, 24. juna, u 9 sati ujutro, bila je na Crnom kuku svečanost, kakvu Hercegovina od starijih vremena slavnijeh nije dočekivala.

Na jednom brežuljku, oko kojega je sva vojska uređena stajala, služena je služba božja sa prizivanjem Sv. Duha i osvećeni su barjaci. Božju službu služio je mitropolit cetinjski Ilarion sa arhimandritom Visarionom Ljubišom i protom Stevanom Kapičićem i jednijem đakonom. Knjaz je došao u svečanom odijelu, ukrašen velikijem ordenima i opasan sabljom Nemanjića, koju mu je godine 1868. ruski car Aleksandar II u Petrogradu darovao. Knjaza je dopratio do njegova šatora divizioner vojvoda Petar Vukotić i svi viši vojnički glavari. Na tome brežuljku u polukrugu stajahu 150 barjaktara sa barjacima, pred njima popovi i više piramida pušaka i sabalja, koje je sve mitropolit blagoslovio i sv. vodicom poškropio. Na svršetku izgovorio je arhimandrit Ljubiša vojsci bešedu, koja je odgovarala trenutku svečanosti i putu i djelu koje je preduzela. A zatijem bi pročitana ova proklamacija knjaza Nikole narodu hercegovačkome, bez razlike vjere, koja je, međutijem, po Hercegovini već rasturena bila pred dolazak knjažev.

“Hercegovci,

Vođen božjim priviđenjem, pozivom svojim i moje male ali slobodne i hrabre državice, bratskom ljubavju prema vama i željom, da se narod srpski oslobodi i ujedini, koju sam ljubav i želju od svojih predaka našljedio i neprekidno najživlje njegovao, ja sam, evo, ušao u Hercegovinu, da prešečem ropske lance, koji ve vjekovima stezahu.

Hercegovci, ja sam uvjeren, da tijem ispunjavam i vašu najvišu želju. Vi ste mi vazda i svakom prilikom davali uvjerenja, da se u vašem mučeničkom životu držite jedino

o nadi u dan, kada ću doći da vas oslobodim iga turskoga našom složnom zajedničkom borbom protivu sile turske.

Hercegovci, evo je došao taj radosni i, ako Bog da, sretni dan za sve nas, dan, kada otpočinja borba naša, borba kojom ćete oslobođeni biti.

Hercegovci, junačko pregnuće, složni rad i posluš uvjenčaće djelo naše uspjehom. Ako Bog da, Hercegovina će brzo slobodna biti i vi ćete uživati slobodu s kojom se i vaša braća Crnogorci uvijek ponose. A vi ste je dostojni, Hercegovci, i vi ste junaci, koji ćete dati svijetu veličanstvenijih primjera junačke borbe i požrtvovanja za slobodu, kao što ste vazda, a osobito ovu godinu dana kako pregnuste viteški, te uzdrmaste Carevinu tursku i stekoste poštovanje i naklonost svega obrazovanoga i slobodoljubivoga svijeta. U Hercegovini je od vazda živio svijet naroda srpskoga, koji ni za pet vjekova najužasnije varvarstvo uništiti nije moglo. Otuda ona lijepa, značajna, za vas ponosita riječ srpska: Hercegovina svijet naseli, a sebe ne raseli.

Hercegovci, ne klonite vašim junačkim duhom ni za jedan časak. Bog je milostiv i pravičan, a sveta je stvar za koju se borimo. Mi ćemo biti pobjedioci. Ja sam s vama, a s vama je svaki Crnogorac. Zajedno ćemo dijeliti svaku muku, život i smrt. Zato naprijed, Hercegovci. Naprije za mnom i za zastavom crnogorskom, koja je stari svjedok nebrojenih najslavnijih pobjeda našijeh i najvećijeh poraza turskijeh.

Hercegovci, vi ste pod vlašću turskom podnosili muke, koje sam ja vazda u dubini moje duše ošućao. Ipak sloboda, u kojoj se danas nalazite, ne smije vas zanijeti na

osvetu prema braći svojoj muhamedanske vjere. Ja želim, da duh bratstva i omirljivosti zavlada među vama.

Hercegovci muhamedanske vjere, sve što rekoh vašoj braći Hristove vjere, važi potpuno i za vas. Vrijeme, kada su vaši pretci primili vjeru muhamedovsku i uživali osobitu vlast i gospodstvo, prošlo je odavno. Malo po malo oduzeo vam je sve to Osmanlija i teški samovoljni pritisak osmanlijski počeli ste već i vi jako osećati. Da nije došao ovaj i za vas sretni čas, i vi biste još za malo postali raja osmanlijska kao hrišćani.

Muhamedanci, i ako ste druga vjera, vi ste braća naša. U žilama vašim teče naša krv srpska. Zato ja dolazim, da vas oslobodim, isto kao i braću vašu hrišćane. U oslobođenoj Hercegovini vi ćete živjeti slobodno. Zakon će u njoj za svakoga jedan i jednak biti, a za sve pravedan. U vjeru vašu, kao u svetinju, niko neće ticati. Ja vam jamčim za to. A o pravičnosti i o ljubavi mojoj prema vama svjedoci su stotine jednovjernika vašijeh, koji su u zemlji mojoj i kod mene nalazili vazda bratskoga dočeka, pomoći i odlikovanja.

Ja vas pozivam, dakle, muhamedanci, da ne dižete oružja protiv svoje jednokrvne braće hrišćana. Ako ne možete već danas sa vašom braćom hrišćanima zajedno boriti se protiv Osmanlija, vašega zajedničkoga neprijatelja, ja vas pozivam da šedite mirno. U tome slučaju sa životom i imanjem svojim bićete sigurni od svakoga napadaja i povrede. Ako ne učinite tako, i ako mi svako pleme i mjesto preko stariješina svojih ne izjavi svoju miroljubivost i odanost svoju,

meni će jako žao biti, ali ću morati s vama kao s neprijateljem postupati. Ja ne želim i ne nadam se da će do toga doći. Ja očekujem, da će doista u narodu hercegovačkome, bez razlike vjere, zavladata pravo bratstvo iz kojega će se podići sloboda i sreća njegova.

Hercegovci, kao što je veliko djelo koje smo otpočeli, tako se i duševna veličina pobornika njegovijeh najbolje pokazuje u njemu. Zato vas, Hercegovci, i opet pozivam, isto kao i Crnogorce, da budete plemeniti i velikodušni u borbi i naročito da pazite nepovredivost sušedne carevine austrijske, koja nam je prijateljska i podanika njenijeh.

Hercegovci, svijema vam dovikujemo: Stupajte složno kao braća i oduševljeno kao sretni junaci, kojima je palo u dio, da, združeni s braćom Crnogorcima, oslobodite milu otadžbinu svoju Hercegovinu, bogatu riznicu slavniĥ uspomena velike prošlosti naše i dičnu perjanicu naroda srpskoga. Stupajte pod zastavu moju.

Hercegovina mora biti slobodna”.

Za ovijem se ponovio prizor cetinjski, kad je odanle knjaz s vojskom krenuo. Zavladalo je opšte najveće oduševljenje, u kojem se grljahu združena braća Hercegovci i Crnogorci. Knjaz je pri tome još jedanput pregledao cijelu združenu vojsku i objavio, da šutra zorom diže vojska naprijed.

U ovoj opštoj radosti bio je i jedan vrlo žalosni prizor. Bješe na Crni kuk došlo nekoliko stotina junačkih Boke-lja dobrovoljaca, da se pridruže vojsci i zajednički bore za slobodu srpsku. Knjaz je svijeh okupio, pohvalio nji-

hova srpska ošućanja, njihovo junačko pregnuće i požrtvovanje, ali ih je u isto vrijeme zamolio, da se povrate svojim domovima.

“Znam, da najveću žrtvu od vaših junačkih srdaca s ovim zahtijevam, ali je ona potrebna, a vi ste se već odužili srpskoj misli vašom dobrom voljom i gotovošću, kojom ste nam došli”.

Knjaz je bio prinuđen na ovi postupak obzirom na Austriju i upravo njezinijem zahtijevanjem, da se Bokelji povrate. A s teškim srcem se od njih rastao, kao što su i svi Bokelji s ranjenijem srcem i suznijem očima otole se vratili.

Na Crnome kuku istoga dana knjaz je odvojio nekoliko bataljona i pod zapovjedništvom Peka Pavlovića, kojega je isti dan imenovao vojvodom za njegove zasluge u ustanku hercegovačkome - poslao put Kleka, da zatvori Turcima saobraćaj s onijem pristaništem. Sa glavnom vojskom krene knjaz naprijed i stigne 25. juna na Ubla, 26. na Turuntaš, s ovu stranu Troglava, a 27. preko Korita, koje su ustaši prošle zime opalili i razorili, stigne s vojskom na Stepeni u Gacko, okle je vojsci na dogledu bio grad Ključ i utvrđenje Cernica, a po strani Stolac. Na isturenu predstražu crnogorsku gađali su Turci iz Cernice, no Crnogorci im ne odgovoriše ni jednom puškom. Ujutro nije osvanulo nijednoga Turčina, ni nizama ni domaćega, u Cernici i okolini. Svi su izbježali u Metoviju. Crnogorska vojska zauzme sva napuštena mjesta turska i ostavi ih nepovrijeđena, jer je bila stroga zapovijed knjaževa, da vojska ne tiče ima-

nja domaćijeh Turaka. Ova se naredba vršila tačno po cijeloj Hercegovini, izuzimajući onđe đe su se našli Turci pod oružjem i protiv vojske crnogorske.

Sa Stepni digao je knjaz vojsku i stigao 30. juna na Lipnik, a u putu počinio kraj crkve u Samobor. Kao da nije bilo dovoljno dokaza o divljaštvu turskom, koje je i podiglo knjaza Nikolu da sa svojom junačkom vojskom oslobodi braću svoju. Turci su ovđe priredili i ostavili još jednu - možda pošljednju - sliku svoga varvarstva. Pred samom crkvom bjehu raskopali jedan grob, koji je morao biti kakvog važnog Srbina, i iz njega izbačili kosti i sve ih polomili.

U crkvi bješe sveta trepeza obaljena i slomljena, pod vas iskopan, zidovi narušeni, a crkva, u kojoj su Turci konje držali, puna smeta. Ovaj prizor jako je potresao knjaza i on sazva sve strane dopisnike koji se u vojsci nalazahu, i reče im: "Pogledajte, gospodo, ovo, i sudite o Turcima i o onijema, koji još hoće da su im prijatelji". Nedaleko odavde pri jednoj strani stajahu razvaline jedne lijepe velike kuće. "Ovo je bila moja kuća, Gospodaru", reče stari vojvoda Bogdan Zimonjić. "Vojvodo, ljepšu ću ti ograditi, ako Bog da", odgovori mu knjaz.

U Lipnik, kod Čengića kule, ulogorila se vojska isti dan. U Čengića kulu stajala je turska vojska, no tek se crnogorska na Stepni pojavila, ona je pobjegla u Metoviju, tako isto i Turci iz Avtovca i Mulji, a oba mjesta bjehu šančevima jako utvrđena. Čengića kula velika je i prostrana. Oko nje imaše više tvrdijeh kula i džamija, pred kojom je veliki grob Smail-age Čengića. Ove obje zgrade bjehu opasane

visokijem jakijem zidom sa puškarnicama, a opet unaokolo nizam bješe podigao šančeve, ne da se iz njih brani, no da ih i bez puške napušti Crnogorcima. Knjaz je uljegao u kulu očevidno uzbuđen, obuzet mislima na vrijeme silnoga Smail-age Čengića. U vojsci se nalazahu i stari vojvoda Novica Cerović, koji je digao Drobnjake na Smail-agu, i Mirko Aleksić, koji ga je istom prilikom pošekao. Kakvu su nasladu morali ošjećati oni danas u svojoj dubokoj starosti, kada doživješe, da sa svojim Gospodarom i njegovom vojskom, poslije toliko godina dođu na grob ovoga velikoga tiranina. I tako je vojska crnogorska kao šetnjom zauzela dosad toliko mjesta i utvrđenja do nasred Gacka. Pred njom je na Gacko stajala Metovija najjače utvrđenje. Povrh varošice, svud po okolnijem uzvišenjima, bjehu podignuti mnogobrojni jaki šančevi. Knjaz razgleda položaje, odredi mjesta, odakle će se sutra napad preduzeti i naredi, da ih odmah vojska zauzme. A još istoga dana pošlje pismo zapovjedniku Metovije, da čeljad, koja nije pod oružjem, skloni u krajnje kuće i na njima podigne bijele barjake, kako bi se - koliko je moguće - pri bombardovanju sačuvali, jer je knjaz izviješten bio, da se sva nejač iz okoline sklonila u Metoviju. No sutradan, 1. jula, rano dođe u oko crnogorski poslanik zapovjednika metovijskog sa bijelim barjakom u ruci i pismom, kojim zapovjednik javlja da će Metoviju knjazu predati, zato da ustavi bombardovanje. Knjazu je ova poruka vrlo prijatna bila, jer je računao, da će na Metoviji osim ljudi i nekoliko dana morati izgubiti. Zato odmah naredi da ostanu tri bataljona kraj Metovije i istu

prime, a on sa cijelom vojskom krene šutradan, 2. jula, put Nevesinja. Prihvativši cijelo Gacko, ulježe toga dana u Fojnicu. Kule u Fojnici nizam je ispred vojske crnogorske napuštio i pobjegao u Kasabu nevesinjsku. Predvodnica vojske crnogorske naišla je u Studenom Potoku na Selimpašu, koji je s nekoliko vojske odio iz Metovije u Kasabu nevesinjsku da je potkrijepi. Oni se pobiše i biše boj do noći, a ponoći prokrade se Selim paša i stigne u Kasabu.

U Medaniće iziđoše pred knjaza nekolike familije turske i perđ njima odža, koji je knjaza ovijem riječima pozdravio: “Mi smo čuli, Gospodaru, za tvoj dolazak i razumjeli smo, kako do sada nijednu kuću tvoja vojska ne opali, niti nam polja naša pogazi. Mi smo čuli za milost i dobrotu tvoju, pa zato i ne htjedosmo bježati pred tvojom vojskom, nego smo, evo Božji i tvoji. Na tebe puške dizati nećemo i ako ti Bog dade Hercegovinu i mi smo tvoji. I nama su Stambolije dodijale.” - “Budite mirni i spokojni”, odgovori im knjaz, jer ja ne ratim s vama, nego s carem, pa čekajte što ću s carem učinjati. Pomoći vaše ne tražim, a dobijem li cara, vama će biti lijepo, u vjeru i imanje vaše niko vam ticati neće, bićete slobodni i uživaćete sva prava, isto kao hrišćani”. Knjaz ih na pošljetku bogato obdari i preporuča im, da jave svijema Turcima u okolinu, neka se ne boje ničega i da rahat sede doma. Turci zamoliše knjaza, da im ostavi kojega vojnika da ih ne bi ticala vojska, koja onudije nalježe, no knjaz ih uvjeri da mogu i bez toga slobodni biti, jer nijedan vojnik njegov ne smije prestupiti zapovijed njegovu. I doista od granice

crnogorske do Nevesinja, kudijen je vojska crnogorska prošla, otvorio se slobodan put, kao posred Crne Gore. Nijedan vojnik crnogorski nije učinio nikakva vrijeđa ni Turčinu, ni svojini njegovoj. Usijane zemlje čuvao je i zaminovao kao svoju rođenu baštinu. A isto tako i Turci mještani ne samo da nijesu prolazeći napadali, no im bijahu još i putovođe. A za vojskom je dolazio tain crnogorski, pa su prolazile i žene crnogorske, noseći, po običaju, svojijema razne potrebe.

Na podne istoga dana stigne knjaz s vojskom na Zalom. Tu je utvrđenje tursko s topovima i jakom posadom. Knjaz ga nije htio za sobom ostavljati, no naredi nekoliko vojske s topovima, da zauzme jedno uzvišenje više utvrđenja turskog i da odande uzmu. Turci ne iščekaju ni ovđe napadaj, no ustupe Kasabu nevesinjsku, do koje je sada vojci crnogorskoj put otvoren bio. Vojska počne tu noć više samoga polja nevesinjskoga, koje se pred njom otvaraše, a šutrada, 3. jula, pređe polje nevesinjsko preko Ljubovića i ulogori se više Kasabe na Udrežnje.

Kasaba nevesinjska bila je jako utvrđena. Svud oko nje vrhovima mnogi šančevi sa topovima i jakom vojskom. Ovđe se morao očekivati ozbiljan otpor.

4. jula bila je neđelja i taj dan odredio je knjaz vojsci za počivanje tolikih marševa, koji su osobito trudni bili zbog vode, kojom vas onaj predjel oskudijeva, počinjući od Banjana. No ne bi suđeno vojsci ni taj dan da počine. Slučajno se zađede čarka, pa razvije i žestoki boj između dva crnogorska bataljona, piperskog i ozriničkog, koji se bi-

jahu suviše blizu primakli šančevima, i nizama u istim šančevima. Iz prvoga šanca pobjegnu Turci, no na drugi uskoče, i boj, u kome su djelovali i naši topovi, prekinuo se tek poslije sedam sati. Pomenuti dva bataljona zauzeli su prve položaje turske i šančeve na njima, iz kojih su Turke potisnuli. Crnogoraca je u tom boju palo oko pedeset mrtvih i ranjenih; Turaka mnogo više, a nekoliko ih je zarobljeno. Od zarobljenika se razumjelo, da u Kasabi ima 5.000 i 300 Bošnjaka.

Ovaj nepredviđeni boj, koji se ipak sretno svršio, umalo što nije postao katastrofom za vojsku crnogorsku. Kad su se počele vojske prepucavati, knjaz - iznenađen tijekom, - pošto nije dao o tome naredbe, odmah pohita na položaj, gdje je jedna baterija smještena bila da vidi što je i da preteče boj. No kad je vidio, da onijem dvama bataljonima nije više mogućan povratak bio bez velike pogibije, naredi paljbu topova, kojoj su Turci sa više šančeva odmah odgovorili. Jedan komad kumpare padne kraj samoga knjaza, koji je i dalje ostao na svome mjestu dok je boj prekinuo. Tako je sretno prošlo to krštenje knjaževu u prvoj bojnoj vatri. Austrijski diplomatski agent Temel, koji je istoga dana stigao u logor, uzeo je onaj komat zrna topovskoga za spomen. Toga dana bio je došao đeneral Belimarković, vojnički zastupnik knjaza Milana u vojsci crnogorskoj, kao što je i od strane knjaza Nikole u srpsku vojsku pošao još s Cetinja vojvoda Mašo Vrbica.

Za ovo vrijeme napredovanja knjaževu vojske Hercegovinom, dogodiše se na južnoj strani, i to 28. juna, dva

žestoka i po oružje crnogorsko sretna i slavna boja, jedan u Kuče, a drugi u Crmničku krajinu. Kao što je naprijed spomenuto, knjaz je još na Cetinju rasporedio, da za vrijeme njegove ofanzive u Hercegovini južna vojska stoji u odbrani. No pomenutoga dana, rano u zoru, udari oko 6000 Malisora na Kuče. Između njih i zapovjedništva turske vojske u Podgorici moralo je biti sporazuma za ovaj napadaj, jer jedno odjeljenje nizama prije zore krene put Kuča, da otvori put i u slučaju potrebe pomogne vojsci turskoj, koja je naredna stajala da ispadne iz Podgorice, ako bi Kučima krenula crnogorska vojska sa granice iza Morače, prema Doljanima, đe je logorovala.

Zapovjednik crnogorske vojske, vojvoda Božo Petrović, čim opazi da turska vojska izlazi iz Podgorice i obrće Kučima, odmah naredi, kako će se napasti turska vojska i spriječiti joj napredovanje i prisiliti je na povratak u Podgoricu. Boj se započne i Crnogorci zauzmu takve položaje, da su odmah mogli računati na sigurnu pogibiju turske vojske i da će ih povratiti, kao što su. Turci su padali gomilama od usredsređene vatre crnogorskog oružja. Međutijem, bataljon ljubotinjski, ne cio, oko 300 druga, sve momčadi junacke, a željne boja, koji su zauzimali položaj više razvalina stare Duklje, videći prema sebi preko Morače Turke, ostave svoje mjesto i juriše preko ravna polja na neprijatelja. Tu ih časom padne namrtvo 30, a mnogi dopadnu rana, ne uspjevši da Turke razbiju. Ostala vojska, držeći po zapovijedi svoja mjesta, bila je boj do samoga mraka i uzdržavala vojsku tursku da ne ulježe u Kuče. U toliko je

među Kučima i Malisorima trajao najžešći boj, koje su Kuči razbili i ćerali do Kakaricke gore. Više stotina mrtvih i ranjenih Malisora je tu palo. Po ovome boju Turci nijesu više napadali, dokle je po boju na Vučjem dolu i na ovu stranu vojska crnogorska preuzela ofanzivu.

Toga istoga dana bio je napadaj turski i na crmničkoj strani. Zapovjednik vojske na ovoj strani, vojvoda Mašo Đurović, držeći se naredbe da izbjegava sukob sa Turcima, ustavio se sa vojskom u Pepiće, a pred sobom isturio samo 300 vojnika (Seočana, Krnjičana i Godinjana), da paze na Turke. U samu zoru 28. juna udari turska vojska na predstražu na Krnjice, koja se junački nepomično održala, dok je stigla vojska sa vojvodom Đurovićem u pomoć, koja udari na Turke s tri strane; od Marstjepovića (Gluhodoljani), prema selu (Sotonići) i više sela (Boljevići). Ova vojska odmah juriša na Turke. Turci bjehu dobro ušančeni. Crnogorci se užasno ubiše i pomiješaše s Turcima u selu Marstjepoviće i pregnuše ih iz kuća i iz grada pri strani k istoku.

U Marstjepoviće, kad se pomiješaše Crnogorci i Turci, pogibe pop Niko Radov, a otac mu, kapetan gornjoselački Rade, pošeće na isto mjesto vrh mrtvoga sina onoga istoga Turčina, koji mu ubi sina.

Gluhodoljani minu uprav gornjom stranom k Đuracima, Sotonići sredinom, a Boljevići lijevom stranom. Turci počеше zauzimati najžešćim ognjem. U to okolo podne prispješe još dvije čete, gluhodolska i limska, sa potkomandirom Radom Perovim Vuksanovićem na vrh Golika, koje su

imale naredbu da čuvaju Bijelu skalju i Sutorman, s tijeM da na podne, ako tamo boja ne bude, dođu glavnoj vojsci. Kad Turci viđeše pridolazak nove vojske, ne znajući jačinu njenu, oslabe, a Crnogorci s novom snagom navale na njih i oko tri sata popodne dignu ih iz svih položaja i bijući ih goneći jedne k Murićima, a druge do Olosmuna na vodi. Tu su pridošli vapori turski, da prihvate razbijenu vojsku tursku i mnogo se nizama podavilo, grabeći se da dođu do vapura plivajući.

Vojsci crnogorskoj pao je u ruke veliki plijen: konja, stoke, komore, džebane, i jedan veliki barjak.

Ovaj krvavi boj, koji je trajao punijeh 16 sata i svršio se sa porazom turskim i velikim gubitkom, nije stao Crnogorce više od 20 mrtvih i do 50 ranjenih. Među potonjima bio je i komandir donjocrmničkog bataljona serdar Rade Plamenac.

Glas o napadajima turskim na južnoj granici Crne Gore, iako je u oba boja pobjeda na strani crnogorskog oružja bila, uznemirio je knjaza Nikolu. Zbog toga što su na obje strane nejaka vojena odjeljenja bila, knjaz nije želio da se akcija u većoj mjeri tamo otpočne prije, no on riješi svoj zadatak u Hercegovini. Iako je glavna vojska crnogorska bila u Hercegovini, ona nije bila dovoljna da utvrđena mjesta opšedne, još manje da ih zauzima već iz toga razloga, što se sva artiljerija sastojala iz dvije lake baterije brdske. Zato je knjaževa misao bila, da tursku vojsku, koja mu izide na susret, izvede na bojište, koje bi mu se u onoliko najzgodnije dalo i da u otvorenom boju s njom meg-

dan podijeli. Ako bi ga sreća poslužila, da potuče tursku vojsku sasvijem u jednom ili u dva boja, onda bi mu jača turska utvrđenja sama padala, onda bi mu i put u Mostar otvoren bio. Prije ovakve jedne bitke knjaz nije imao namjeru oditi pravce Mostaru iz razloga: prvo, što bi ga, bez artiljerije, samo sa velikim gubitkom ljudstva uzeti mogao, a knjaz je čuvao život svakojega vojnika, jer nije imao od kuda više popunjavati vojsku; drugo, što bi u već zauzetom Mostaru morao čekati odmornu i jaku opсадnu vojsku tursku, a najposlije toliko udaljen od granice crnogorske bio bi lišen sredstava za izdržavanje vojske. Prema tome i prodiranje knjaževe vojske u pravcu k Mostaru nije imalo drugoga značenja, nego da što skorije izazove tursku vojsku sebi u susret s njom odlučnu bitku. Dok je još vojska crnogorska na Crnom kuku bila, knjaz se nadao, da će se sukobiti s turskom vojskom odmah na Gacku, i tek kad ne nađe onđe neprijatelja odluči da ide k Mostaru.

Rukovođen ovakvim mislima, knjaz - došavši na Kasabu - imao je, kao što se naprijed viđelo, i oni prvi boj sasvijem neželjeno i nenadno. No poslije onoga boja on je rasporedio vojsku tako, da Turke u Kasabi drži samo u zatvoru, a bombardovanje i češća uznemiravanja imala su cijelj da Turcima dadnu uvjerenje, da crnogorska vojska radi da zauzme Kasabu, pa da odmah ide pravo na Mostar, kako bi se uskorio susretaj s turskom vojskom. Svega na Kasabu ostavio je knjaz pod vojvodom Stankom Radonjićem 4 bataljona.

Osim gore izloženoga, zadatak je bio ovome odeljenju u Bišini, s kojim je i dvjesta Hercegovaca ostalo, da motri na kretanje Turaka, naročito kad krenu od Mostara stigla na Bišinu, ovo odjeljenje vojske crnogorske imalo se i u boj upuštiti s vojskom turskom, da je omete u pravoj namjeri knjaževoj i da vojska crnogorska u toliko zauzme mjesta, đe bi joj se najzgodnije bilo upuštiti u odlučnu bitku. Rasporidivši sve ovako, knjaz se premjesti sa vojskom sa Udrežnja na Slatu. Turci, saznavši da je crnogorska vojska već na Kasabu i bojeći se da će za koji dan stići pod Mostar, Muktar paša u Bosni dobije naredbu, da sa svojom vojskom iz najbrže pohita Mostaru u pomoć. On je imao sobom 15 tabora. U Mostaru je samo počinio i već 11. jula stiže na Kasabu. Njegov nenadni i brzi dolazak nije dao vremena Radonjićevoj vojsci da ustupi k Slati. Stoga se on riješi na napadaj na tursku vojsku. On je imao dobre položaje i jako ušančene, iz kojih su Crnogorci žestoki oganj sipali na Muktarevu vojsku, koja se - hvatajući vrhove glavica - nalazila na golijem stranama, te u boju od punijeh 5 sati pretrpjela veliki gubitak, preko 300 samo mrtvijeh; Crnogoraca mrtvijeh i ranjenijeh oko 120.

Knjaz Nikola, videći da se boj na Bišinu velikom žestinom produžuje mimo njegova očekivanja, krene cijelu vojsku sa Slatu da dočeka Turke i tu se upušta u odsudnu bitku, ako bi se Muktar paša puštio za ustupajućim odjeljenjem crnogorskim sa Bišine. Do toga nije došlo. Radonjićevo odjeljenje ustupi u najboljem redu i sastavi se sa glavnom vojskom, koja se taj dan ulogori na Lukavac.

Muktar paša, koji je bio prije objave rata pošao iz Hercegovine u Bosnu ili protiv ustanka il na Srbiju, povraćen je približavanjem vojske crnogorske Mostaru. On je prihvatio svu vojsku koja je bila u Mostaru i pojačao se sa ovom iz Kasabe i sad ne ostajaše drugo, nego da se pušti u otvorenu bitku s crnogorskom vojskom. Kod ove izvjesnosti i knjaz je sada pohitao, da ufati mjesto koje mu se činjelo najzgodnije za sudar s turskom vojskom, te je odmah šutradan digao s Lukavca primičući se granici crnogorskoj. Pošto je austrijska vlada - držeći se strogo neutralnosti prema objema ratujućim stranama - zatvorila Klek, to je knjaz odmah pozvao i ono odjeljenje pod vojvodom Pekom Pavlovićem i Bajom Boškovićem, koje je još s Crnoga kuka tamo poslao, da s njim glavnu vojsku pojača.

I Muktar paša odmah šutradan digao se s cijelom vojskom iz Kasabe za vojskom crnogorskom. Kad je knjaževa vojska sa Koritske džade izašla uz strane Oputne rudine, ona je isti dan gledala Muktarevu vojsku đe maršira pravce u Bileću. Ako se brzina s kojom je Muktar paša digao iz Kasabe mogla pripisivati njegovoj pomisli da je on na Bišini imao posla s cijelom vojskom crnogorskom, pa možda s toga tražio novi sudar s njom, prije no bi počinula i uredila se, sad je bilo više izvjesno, da je on htio da preteče vojsku crnogorsku na povratnoj liniji.

15. jula stigla je vojska crnogorska preko Preraca na Vrbicu i tu se ulogorila. Isti dan stigao je i Muktar paša u Bileće. Knjaz je bio odlučan, da ovđe ili napadne ili dočeka napadaj. Uveče je sazvaio pod svoj šator na savjet

sve vojničke starješine: divizionera vojvodu Petra Vukotića i brigadne zapovjednike vojvodu Peka Pavlovića, serdara Jola Piletića i Baja Boškovića. Knjaz im je predstavio da se mora predpoložiti, da će Muktar paša s vojskom sutra rano ispanuti iz Bileća i to, ili da udari na njih, ili da obrne ili Grahovu ili Nikšiću. Ako napadne valja ga dočekati, ako krene jednim od ova dva pravca valja ga napasti. Zapovjednici nijesu nikako bili mišljenja, da će turska vojska bez počivanja već sutradan krenuti iz Bileća i više su naginjali mišljenju, da će Muktar paša do dva-tri dana obrnuti Dugi. Knjaz se nije dao pokolebati u svome mišljenju i on odmah učini ovo raspoređenje: Da se još iste noći izašlje 200 vojnika kao predstraža više Bileća sa jednijem oficirom, koji će motriti kretanje turske vojske; da se od te predstraže do logora razrede trubači, koji će dati ove znake: “Naprijed” - ako turska vojska krene na crnogorsku; “Nalijevo” - ako obrne Dugi; i “Nadesno” - pođe li Grahovu.

Ovijem načinom dobiće vojska vremena, da se postroji odmah čim se turska pokaže iza Bileća, bilo ma na koju stranu da obrne. Za ovijem je knjaz rasporedio i cijelu vojsku koje će položaje koja brigada zauzeti više Vrbice, ako Muktar preduzme napadaj. Pošto je na ovi način sve što se predvideti moglo uredio, knjaz je otpuštio vojničke zapovjednike da otpočnu. On sam nije te noći lijegao, no onako obučen samo se naslonio i malo trenuo. U cik od zore javila mu straža, da se čuju trube. Knjaz iskoči iz šatora i čuje “Naprijed”. Muktar paša je krenuo s vojskom

iz Bileća pravcem na crnogorsku vojsku. Knjaz odmah uzjaha konja, koji mu je vazda naredan pri šatoru stajao, a naredi trubaču da svira "Zbor". U času oživlje logor. Ma mnogi vojnici bijahu još raspasi, a mnogi se nađoše pri nalaganju ognja i pristavljanju ručka, ne znajući kako je noćas riješeno. Knjaz protrči na konju kroz vojsku, soko- leći svakoga da pohita, dovikujući ispred svakog bata- ljona: "Evo je krenuo Turčin na nas, na njegovu pogibiju, ako Bog da. Evo danas slave i poštenja svakome Crno- gorcu zadovijek, ako Bog da, no, ha, na noge, ha živo, so- kolovi, danas al' nikada". U trenu oka stajahu 24 bataljona naredni pod oružjem. Da još više ubrza vojsku, knjaz obrnu naprijed uza strane položajima, koje je trebalo zau- zeti. Tad obrnu odmah bliže dvije brigade sa knjazom, a druge dvije stizahu ih trčecim korakom. Knjaz je izjaha na jedno uzvišenje, s kojega je pratio razređivanje vojske po sinoćnom rasporedu. I kod sve ove brzine još posljednji redovi ni stigli nijesu na svoja mjesta, a Muktarova vojska započne boj najžešćim ognjem iz pušaka i topova.

Muktar paša je, ostavivši šest tabora u Bileću, sa 18 ta- bora i 12 topova prije zore krenuo iz grada. On je bio po- dijelio svoju vojsku u tri kolone. Četiri tabora su dva topa pod Selim pašom zaminuli su više Koravnice putem, koji vodi preko Vučjeg dola na Ubla; pet tabora i tri topa sa Osman pašom pravce na Vučji do kao lijevo krilo, a Muk- tar paša su devet tabora i sedam topova idaše za njima. Pred svakim ovim odjeljenjem odio je bašibozuk od Mo- stara, Korjenica i Bileće.

Već oko 6 sati izjutra opazila je predstraža Selim pašine vojske Crnogorce na strani Vučjeg dola i u čas izišla je ona vojska uza stranu na visove i otpočela pucjavu iz pušaka i topova na crnogorsku vojsku, što je odmah ustavilo i lijevo Osman-pašino krilo. Nataka je strahovita pucjava s obje strane bez prekida, a il je trajala malo više od jednog sahata. Crnogorsko-hercegovačka vojska spuštala se iz svojih položaja na juriš. Pucjava je kao na komandu prekinula na cijeloj liniji na obje strane. Nož je radio. Oba krila bjehu slomljena i obrnuta u bjekstvo, ali bez svojih vođa. Selim paša je poginuo, a Osman pašu uhvatiše Crnogorci živa na topovima, koje je do posljednjeg časa sa nekolicinom najodvažnijih junački branio i s tim zadržao navalu Crnogoraca, da bi i Mukatr paša dobio vremena da razvije svoje odjeljenje u boj. No bježeća vojska Selim pašina i Osman pašina dovela je u nered i Muktar pašu i tako su svi u najvećem neredu bježali k Bileću. Crnogorci i Hercegovci izmiješani s Turcima čerali su ih i šekli do samoga grada, đe ih zaustavi vojska u Bileću i topovi s grada. Gubitak je turski bio velik. Po dokazu Bilećana palo je do 4.000 mrtvih i ranjenih, među kojima, osim Selim paše i zarobljenoga Osman paše, dva polkovnika, osam bataljonih komandira i 60 oficira. Od bašibozuka najviše je poginulo mostarskih Turaka. Na sahat po podne počeli su se Crnogorci vraćati sa bojišta i okupljati na posljednjem logorištu oko knjaza, koji ih je onđe radostan sa ove slavne pobjede očekivao. Jedni su dovodili zarobljenike, a drugi donosili oružje i vukli osvojene topove. Osman paša je bio sasvijem umoran i jako

uzbuđen kad su ga doveli pred knjaza. “Ovo je ratna sreća, đenerale, koja mi je Vas darovala. Ja sam razumio s koliko ste junaštva ispunili svoju dužnost. Neće Vas niko moći ukoriti u vašoj vojsci”. S ovijem riječima je knjaz ljubezno predusrio Osman pašu i naredio mu svaku ugodnost u logoru. Šutradan bio je poslat na Cetinje.

Za uvjerenje da je doista Selim paša poginuo, naredio je knjaz da se njegov trup nađe. Tražio ga je s vojnicima i našao jedan Turčin Jajić. On je bio pisar Selim pašin i govoraše, da bi pozna i prst njegov da nađe. Jajić je bio iz Biograda, pa kad su gradovi predani iselio se s ocem u Bosnu. On je malo dana prije uskočio iz turske vojske u crnogorsku. Ovi Jajić doista je poznao Selim pašu i njegova konja, koji do njega ubijen ležaše. Poznao mu je i sablju, koju je jedan vojnik donio. Po naredbi knjaževoj tijelo Selim pašino ukopano je na bojištu sa vojničkim počastima. Knjaz je želio, pobuđen čovječnošću, a i obzirom na moguću zarazu da sve lešine zakopaju, no pošto je takvih sila i do pod samo Bileće bilo, knjaz se zaradi toga obratio odmah drugi dan ovim pismom Muktar paši: “Ekselencija, mada je veliki broj mrtvih, koji su pali na bojnom polju, 16. t(ekućeg) ukopan s naše strane, još ih mnogo leži po bojištu, osobito bliže Bileću. Uvjeren, da i vaša ekselencija želi ispuniti dužnost prema svojim vojnicima, gotov sam primiti vašega parlamentara da ugovorimo, što je potrebno o ovoj operaciji. Žao mi je što vam moram javiti, da je među poginulima nađeno mrtvo tijelo jednog turskoga đenerala, u kome su zarobljenici poznali Selim pašu, kojemu sam naredio svečan pogreb

sa počastima koje pripadaju njegovom činu. S druge strane zadovoljstvo mi je javiti vam dobre vijesti o đeneralu brigade Osman-paši, koji je u najodsudnijem času s najvećom hladnokrvnošću zaustavljao svoje vojnike od bjekstva. Paša je otpraćen na Cetinje. U isto vrijeme preporučujem vašoj pažnji pašinu molbu, da njegove stvari budu poslane na njegovo raspoloženje na Grahovo”.

Ovo pismo odnio je jedan vojnik u Bileće, no Turci ga dočekaše s pucnjavom, da se jedva živ spasao. I tako su sve lješine oko Bileće ostale grabežu životinja i raspadanju.

O ovoj slavnoj pobjedi prvi je javio sâm knjaz odmah s bojišta knjaginji Mileni telegrafom preko Grahova ovijem riječima: “Jutros na 6 i po sati napanuše nas Turci pod Muktar pašom. Odmah skočismo, uhvatismo dobre položaje i dočekasmo Turke. Boj je ljuti trajao jednu uru: Crnogorci jurišaše i zajmiše Turke. Sad mi dovedoše Osman pašu živa i mnogo robova. Boj još traje. Živjeli moji Crnogorci!”

Depeša je došla na Cetinje na uru po ponoći. Dvor je odmah bio rasvijetljen i otvoren narodu, koji je povrvio knjaginji na čestitanje, jer su u isto vrijeme i zvona sa manastira oglasila ovaj radosni, veliki događaj. Igranje i pjevanje u najvećem oduševljenju trajalo je do zore po cijeloj varoši, a najviše pred dvorom. A ujutro služeno je u crkvi svečano blagodarenje Bogu. Ova prva sreća i velika pobjeda knjaževa ulijevala je narodu nâd i uvjerenje, da će ovaj veliki rat ispuniti starodavne želje narodne za slobodom i ujedinjenjem njegovim.

Usred ovoga veselja stizali su na Cetinje i knjazu u Hercegovini vijesti o pobjedama na drugoj strani. Isti dan kad je bitka bila na Vučji do, bio je i u Kučima boj. Turci su svu silu pod Podgorice digli na Kuče, da prodru u grad Medun. I samo 2500 Crnogoraca dočekuju Turke, na juriš ih slome i uzmu im topove i svu džebanu. Turska je pogibija i tu bila velika.

Šutradan, 17. jula, bio je boj na Sutorman. Turci u zoru napadnu crnogorsku stražu, koje je bilo samo 40 druga, no ne šćeše ustupiti, nego se cijeloj vojsci turskoj odupriješe. Dok je vojvoda Mašo Đurović s vojskom stigao, veći dio hrabre straže sutormanske izgine i izranjiva se. Kad Turci opaziše dolazak vojske crnogorske ušančiše se na brdu Lonac, Čukurickom vrhu i Bijeloj skali. Vojvoda Đurović razredi svoju vojsku u najbolje položaje prema Turcima. Boj se produži do podne, a za ovo vrijeme Crnogorci su se jednako primicali šančevima turskim, a oko podne na znak truba jurišiše na sve šančeve, neprijatelja izagnaju i slome, i ćerali su ga i šekli sve do sela Tuđemila. Turaka je bilo u ovome boju oko 3000 nizama i mještana, a palo ih je mrtvih i ranjenih oko 400. Crnogoraca je poginulo 34 i ranilo se 48. Ovaj napadaj turski bio je posljedica njihovog poraza na Krnjice, s namjerom da ga osvete, jer drugoga cilja nije moglo imati.

Sve ove radosne vijesti zatekle su knjaza još na Vučjem dolu. Zbog ovoga ponovljenog napada turske vojske na Kuče, knjaz je bio na misao za onu stranu i želio je čas prije potkrijepiti tamošnju vojsku sa nekoliko bataljona

od svoje. No prije no bi to učinio, želio je još udar zadati Muktar pašinoj vojsci. Muktar paša je poslije vučedolskog boja samo prenoćio u Bileće, pa šutradau zorom digao je i uljegao u Trebinje. Knjaz, pošto je vojska dva dana počinula, digao je s vojskom u Pilatovice, a otuda posla vojvodu Petra Vukotića sa tri brigade sa vojvodom Pekom Pavlovićem, s Jolom Piletićem i Bajom Boškovićem u Ljubomir, da čekaju Muktar pašu kad iziđe iz Trebinja. 21. jula vojv. Petar Vukotić razredi jake straže u položajima oko Trebinja, kudijen je mogao pretpostaviti da će Muktar paša udariti, ako ostavi Trebinje. No Muktar paša sa onom vojskom, na Vučjem dolu poraženom, nije bio putnik nigđe. On je očekivao potkrijepljenje. Da je crnogorska vojska imala artiljerije, ona je - po svoj prilici - mogla uzeti Trebinje i zarobiti Muktar pašu s cijelom vojskom. Bez toga knjaz se nije mogao riješiti na taj korak i pretpostavljao je otvorenu bitku sa Muktar pašinom vojskom i onda, ako mu i kada mu dođe nova vojska.

No utoliko su se stekle okolnosti, koje su knjazu drugi pravac misala i radnje dale. Srpska vojska pod đeneralom Rankom Alimpićem, prešavši u Bosnu, nije naprijed odila. Nju su zadržavale ili predstavke austrijske vlade srpskoj da će joj sve muke i žrtve u Bosni zaludne biti, jer Bosna ne može Srbiji pripasti, predstavke koje nijesu izostali ni odnosno Hercegovine Crnoj Gori, - ili neuspjeh operacija na srpsko-bugarskoj granici, đe je junačka vojska srpska naišla na nadmoćni otpor turski. Ova okolnost dala je jasnosti u pogledu tom, da u Bosni i Hercegovini

srpska i crnogorska neće se sresti i neprijateljsku silu na ovom zemljištu među sobom uhvatiti. Utoliko na granici crnogorsko-arbanaškoj jednako se prikupljala sve viša sila i krajem jula stiže u Podgoricu Mahmut paša s novom vojskom. Za slučaj da ovolikoj sili ne odolje junačka vojska crnogorska pod vojvodom Božom Petrovićem i vojvodom Ilijom Plamencom, koja je dotle - istina - već dvije sjajne pobjede održala, knjaz bi prinuđen bio zaustaviti svoje operacije u Hercegovini i potkrijepiti južnu vojsku. Da preteče tu mogućnost, u opasnostima neizvjesnu, on se riješi, da ostavi u Hercegovini 20 bataljona pod vojvodom Petrom Vukotićem, a sa 4 bataljona pohita k južnoj vojsci. Vojvoda Petar Vukotić ostao bi isto dovoljno jak da podijeli novi megdan sa Muktar pašom i da se ne upušte dosadašnji uspjesi u Hercegovini.

Knjaz je došao 4. avgusta u Bjelopavliće, sa glavnim stanom na Orju luku. Bio je još u putu iz Hercegovine, kada se bio treći boj u Kuče.

S novijem zapovjednikom turske vojske u Arbaniji, Mahmud pašom, došlo je još 20 tabora nizama, 3000 zeybeka i 4 tabora misirska. Crnogorska vojska pojačala se samo sa dva bataljona, ceklinskim - komandir Đoko Pejović - i bjelopavlićskim - komandir Jovica Markov Radović. Dok su se na obje strane vojske prikupljale i naređivale, bilo je nekolicke malijeh okršaja, od kojih je ovi imao višega značaja: Orahovci i Zatrepčani predadoše se Crnogorcima i ušljed toga stanu Turci podizati jake šančeve na Dinoš i Grude, dok je vojvoda Marko Milja-

nov stajao više Cijevne povrh Selišta. Turcima je trebalo onđe održati vezu i otvoren put s Malesijom i u isto vrijeme s tijem spriječiti, da se s Crnogorcima ne združi Malesija, u koju nijesu imali dosta vjere. Zapovjednik vojske, Božo Petrović, pošlje vojv. Marku dva topa i poslije nekoliko metaka. Turci ostave šančeve. Ovo je dosta vrijedilo vojsci crnogorskoj u bici, koja se odmah za vrijeme na istom zemljištu dogodila.

Mahmut paša - prikupivši već veliku vojsku - riješi se da preduzme napadaj. Utaboren u Podgorici, on je stajao između dvije vatre. Sprijeda crnogorska vojska pod zapovjednikom Božom Petrovićem, a sleđa u Kučima vojska vojv. Ilije Plamenca i vojv. Marka Miljanova s Kučima. Mahmud paša smišljao je da porazi vojsku u Kuče i ove zauzme, pa onda da se obrne i prodre u Crnu Goru.

U zoru 2. avgusta krene Mahmud paša s cijelom vojskom iz Podgorice. Vojska je postupala polako naprijed, jer je pred sobom na svako uzvišenje podizala jake šančeve i tako sve do Meduna. Kada je Mahmud paša izašao s vojskom na Medun, imao je za sobom bezbrojne jake šančeve, napunjene vojskom sve do Podgorice. Izgledalo je, da Mahmud paša namjerava u vrijeme položajima prenoćiti, pa sutra napasti crnogorsku vojsku u Kuče. Vojvoda Ilija Plamenac stajao je na Bolek, zapadno od Meduna, samo sa bataljonom ceklinskim i 300 prekograničnih Kuča. Docnije mu je pridošao u pomoć bataljon martinički, a vojvoda Marko Miljanov bješe sa bataljonom serdara Škrnja Kusovca i 600 Kuča na Koće. Oba

vojskovođe udare dogovorno na tri ure po podne na najgornje šančeve. Prosu se s obje strane veliki oganj, ma puškaranje nije dugo trajalo. Crnogorci s noževima učine juriš. Turci su se dugo i žestoko opirali. Najposlije pobjegnu iz prvoga šanca u drugi, a Crnogorci uskoče za njima u šančeve. Na prvijeh pet šančeva ponavljala se ova uporna krvava borba. Crnogorci su se rukama dohvatili šančeva i uskakahu u njih, a Turci su se očajnički branili puškama i noževima i najposlije kamenjem i kundački, kad već nijesu mogli puške puniti. Crnogorcima su ostajale puške u rukama slomljene i iskrivljene. Pošto se Turci slomiše i pobjegoše iz prvijeh pet šančeva, opučila je cijela vojska turska i iz svijeh donjih šančeva da bježe bez obzira. U tome polomu stigao je od Boža Petrovića martinički bataljon u pomoć vojvodi Plamencu, kojega je on odmah puštio na udari Turcima s boka, te je nastala još viša kasapnica. Od prvijeh šančeva pa sve do Podgorice trajao je najružasniji pokolj ćerajući Crnogorci Turke sustopice. Boj je razdvojila noć. Turaka je poginulo preko 6000, mnoštvo oficira i 5 miralaja. Od ljutijeh zejbeka ni polovina nije ostala živa. Vojska turska tako je bila razbijena, da se ni šutradao nije mogla sva okupiti. Crnogorci su i šutradao po bitki još do 300 Turaka na bojištu pohvatali ili poubijali.

Vojski crnogorskoj pao je u ruke i plijen veliki, osobito oružja i džebane: pušaka 3200, sabalja 280, barjaka 22, zejbečkih noževa 600 i 16 derviških šekira, 236 konja i mnogo drugoga.

I gubitak crnogorski bio je znatan. Palo je mrtvih i ranjenih 700 i poginulo je 7 oficira i 4 barjaktara. No gubitak je ovi mali prema velikom uspjehu i sjajnoj pobjedi i s obzirom da se ni punijeh 5000 Crnogoraca nije borilo protiv 20.000 najbolje vojske turske u tvrdim šančevima. Tu se svaki vojnik crnogorski odlikovao, a pojedini su počinili čuda od junaštva. Tjelohranitej knjažev Novak Milošev sam je pošekao 18 Turaka, za koje je junaštvo docnije dobio iz Rusije dragocjenu sablju na dar. Dva barjaka, ceklinski i ljubotinjski, sasvijem su prorešetani, da su se jedva držali pri štapu. Knjaz je oba nagradio zlatnim medaljama Miloša Obilića.

Dva mlada vojnika, Kuča, upravo đeca, od po svojih 16 godina, doneseni su s bojišta u silnim ranama. Oni se uhvatiše sa po jednim Turčinom u koštac, pa kad im ne mogahu odoljeti, skočiše im na pleći. Turčin ih poduhvati i nagne s njima bježati u vojsku. No oni svaki svoga Turčina stanu bosti s pleći u prsa. Drugi Turci pritrče i udarahu ih noževima po plećima. Napošljjetku obojica padnu pod teškim ranama. No i od njihovih uboda padnu mrtvi oba Turčina. Drugi Crnogorci su utoliko priskočili, pobiju one Turke, te su mahali po ovoj dvojici mladijeh junaka, no njih ostave na isto mjesto, misleći da su mrtvi. Kad ujutro eto obojice u logoru crnogorskome i svaki još nosaše po dvije puške, svoju i svoga krvnika. Jedan je od njih ubrzo podlegao ranama, a drugi se izvidao.

Ovaj turski poraz dještvovala je silno na Turke. Od bašibozuka u Podgorici nije ostalo ni dvije hiljade. Svi se

razbježaše svojim kućama. Ono malo zejbeka što je preteklo, pobjeglo je put Skadra i vratio ih je tek docnije Derviš paša. Ranjenici turski bili su užasno iskasapljeni i kad su ih prenijeli u Skadar u bolnice strah od Crnogoraca raširio se po Skadru i Albaniji. A turska vlada podigla je žestoke tužbe protiv divljaštva crnogorskog. Pozivala je evropske konzule da vide ranjenike i fotografirala ih je. Kao da su Turci u boju gledali kudije će udarati Crnogorca i pazili da ga ne nagrde. U Carigradu su bili poraženi ovim porazom na Fundini, u Kuče. Poslali su odmah Derviš pašu s novom vojskom u Podgoricu. Mahmud paša bude zbačen sa zapovjedništva i pozvan u Carigrad, đe ga staviše pod sud.

Derviš paša je potkrijepio podgoričku vojsku sa 12.000 novih, odmornih vojnika. U ove je bilo 4 tabora Arapa, tri tabora Misirlija, 4000 bašibozuka i 3000 zejbeka. On se trudio, da povrati duh i red u vojsci i spremao se za novi napadaj. On je davao svojim kretanjem misliti, da će i on udariti na Kuče. Zapovjednik južne vojske Božo Petrović, koji je stajao sa svojom vojskom na Rogame, pretpostavljao je da je to varka turska i očekivao je udarac turski onđe. Tako je i bilo.

25. avgusta ujutro, oko 10 sati, krene se Derviš paša s vojskom preko Vezirova mosta, pa preko Momišića uz Malo brdo, podižući šančeve iznad Zete, u koju je ostavljao vojsku s topovima sve do prve fortice na Velje brdo. Pošto je tako uredio ostavi veliku vojsku na onu stranu Zete, kao zaštitu, a 15 tabora nizama, 200 zejbeka i oko

3000 bašibozuka pošalje preko Zete, koji odmah i udare na Trijebač, jedno brdo severo-zapadno od Podgorice, i zauzme ga, jer je na njemu bila samo jedna straža crnogorska od 50 vojnika, koja je morala ustupiti pred silom turskom. Do Trijepča je Doljanska glavica i one dvije sačinjavaju ulazak u Pipere. Sad je bila jasna namjera Derviš pašina. On je htio, kao i Mahmut paša, da sebi zapleće osigura, tj. da digne crnogorsku vojsku iz Kuča i tijekom cijele Kuče osvoji. No pošto se nije uzdao da će to bojem moći postići, on je krenuo da prodre u Pipere i tijekom da povuče vojsku crnogorsku iz Kuča. Uspjevši jednom u tome on je mislio, da preko Bjelopavlića prodre u Crnu Goru. Glavni zapovjednik Božo Petrović odmah je poznao svoj ozbiljni položaj. Pod rukom nije imao više od dva bataljona, jer je druga vojska bila u Kuče, ali se oslanjao u hitrinu vojvode Ilije Plamenca, da će mu na vrijeme poslati pomoć. Ova dva bataljona, njeгуško-cetinjski s komandantom Mitrom Belovim i ceklinskim s komandantom Đokom Pejovićem, odmah razredi tako, da sa tri strane napadne tursku vojsku i pušti ih u vatru, polako, sve četama, jednu za drugom. Odmah se otvorio boj vrlo žestok i krvav. Ne samo ova vojska turska, nego i ona s druge strane Zete prosipaše užasnu vatru, a potomagahu je topovi sa više strana. Crnogorci se borahu kao lavovi. Stupajući naprijed, potisnu Turke i zauzmu Trijebač. U ovome času artiljerija turska razvija najveće djeјstvo, a vojska turska s druge strane Zete zastupi uzmicanje turske vojske. Crnogorci moradoše ustupiti, te Turci i opet zau-

zmu prvi položaj. No Crnogorci opet napadnu i boj ne maksa ni za jedan čas. Utoliko stignu do vojv. Plamenca u pomoć dva bataljona bjelopavlička s komandrom Jovicom Markovijem Radovićem i Radojem Ristovijem. Vojvoda Božo Petrović, videći da mu se dobro drže ona dva bataljona, zaustavi malo ove da počnu pa ih onda rasporedi i pušti u boj. Sad se tek razvije najstrašnija borba sa obje strane. U ovoj očajnoj borbi tri puta su Crnogorci i Turci jedni drugima preuzimali pozicije, oko kojih su se borili. Treći put bili su pobjednici Crnogorci. Turci krenu ustupati, a Crnogorci juriše u njih sa noževima i naćeraju ih na Zetu. Turski topovi prestali su pucati, jer su se Turci s Crnogorcima izmiješali. Bježali su bez reda. Došav do Zete, skakali su u nju gomilama. Da se spasu od noža crnogorskoga tražili su izbavljenje ili smrt u Zeti. Utopilo ih se preko 1.000. Zarobljeni nizami kaževahu i više.

Glavnokomandujući u svome izvještaju knjazu kaže: “Turci su se neprestano topili i gazili su preko mosta od njihovih tjelesina”. Mnogo je više Turaka poginulo oko Trijepča. Crnogoraca je poginulo 56, a ranilo se 122. Od ovijeh je mnogo poginulo i ranilo se od topova turskijeh. A bila bi od njih i viša pogibija, da crnogorski topovi nijesu obrnuli turske na sebe i tijekom vojsku zaštitili. Crnogorski su topovi vrlo dobro gađali i dosta štete učinjeli Turcima. Crnogorci su osvojili tri barjaka i uzeli mnogo oružja. Ronci piperski vadili su za dugo puške iz Zete.

Tako su Crnogorci novom slavnom pobjedom održali Trijebač i Derviš paša se opet vratio grdan u Podgoricu.

Osim samoga uspjeha da je osujećena namjera turskoga vojskovođe da proдре preko Pipera u Crnu Goru, ova je pobjeda osobito značajna što su u ovoj bici održali megdan četiri bataljona crnogorska protiv nesravnjeno nadmoćnijoj sili turskoj.

I tako poslije prva dva mjeseca ovoga rata, vojska crnogorska održala je i na hercegovačkom i na arbanaškom bojištu sve same i najslavnije pobjede, bez ijednoga i najmanjega poraza. A turska vojska na Vučjem dolu poražena u Hercegovini, stajaše u Trebinju nemoćna za dalji rad, kao i ova mnogo jača na bojištu arbanaškom, što bješe onesposobljena za ofanzivu.

Na mjestu je ovđe da se spomene i boj koji je bio i u Vasojeviće, istoga dana kada i boj u Fundini. Vojvoda vasojevički Miljan Vukov doznao je, da Ali beg gusinjski kupi vojsku da udari crnogorskoj vojsci s leđa, kad Mahmud paša krene na Kuče. I doista Ali beg bješe izaša sa 4000 Turaka na planinu Vrmošu. Vojvodi Miljanu sviđi se da će najprije ovu vojsku povratiti na sebe ako udari na tursku kulu Previju, jer će se Ali beg morati bojati, da Vasojevići ne uljegu u Gusinje. Tako je i bilo. Ali beg se s vojskom povratio i udario na vojvodu Miljana, koji je bio s vojskom na Jerinju glavu. Tek je opazio Ali begovu vojsku, vojv. Miljan je rasporedio svoju i to: Mira Dedovića, Trifuna Labana i Luku Golubova u položaj severoistočno od kule, a Zariju Protića južno-zapadno. Ovi posljednji položaj Turci su ugrabili prijed. Boj, koji je trajao do ure noći, isto se svršio sa ustupanjem Turaka i ve-

likijem gubitkom. Vasojevički gubitak bio je mali. Među ranjenima bio je Miro Dedović i Jovan Mitrov.

17. avgusta bio je boj u Buče. Noću izide iz Berana 5-6000 nizama i bašibozuka. Nizam zauzme mjesta podnu polja i povrh gore, a bašibozuk gorom povrh Buča. Vasojevići sa Pantom Cemovićem i Vasom Sajičićem odmah udare na bašibozuk. Poslije kratkog boja stigne i potkomandir Zarija Bakić sa 500 vojnika i udari Turcima na lijevo krilo. Tako slomiše bašibozuk i pognaše sve do njihove zastave nizama. Iz Berana iskoči i ostatak vojske s topovima, potkrijepi prvo vojsku i povrati Vasojeviće uz Buče. U najodsudnijem času stigne i komandir Zarija Protić u pomoć sa 700 vojnika i Turke, poslije boja koji je trajao u sve deset sati, povrate opet u polje. Turaka je poginulo mnogo, a od Vasojevića preko 30 mrtvih i ranjenih. Ranio se i oficir Jovan Bakić.

Na ovu stranu Stare Srbije knjaz odmah u početku nije bio u stanju poslati nikakvo odjeljenje vojske, jer je za malu vojsku crnogorsku nezgodno već i to, što je na dvoje bila podijeljena. Nemajući rezerve, morao je južnu vojsku, protiv koje je stajala velika sila turska, potkrijepiti sa bataljonima iz Hercegovine. No knjaz je imao misao, tek svrši s Muktar pašom, kojega je pod Trebinje čekao, da pošlje iz Hercegovine nekoliko bataljona, koji bi s Vasojevićima prodirali u pravcu k Novom Pazaru, u susret srpskoj vojsci pod đeneralom Zahom. O toj namjeri knjaževoj izviješteno je i zapovjedništvo srpske vojske preko vojvode Maša Vrbice, crnogorskog vojenog za-

stupnika u srpskom glavnom stanu. Razvitak događaja spriječio je izvršenje ove odluke. Najačanje turske sile na arbanaškom bojištu zahtijevalo je prije svega da se potkrijepi južna crnogorska vojska, s čega je knjaz i predao zapovjedništvo u Hercegovini vojv. Vukotiću, a sam pošao k južnoj vojsci.

U času najsajnijih pobjeda i mogućnosti da se obarzuje nova vojska za stranu Stare Srbije, knjaz Nikola bio je iznenađen dolaskom u njegov stan italijanskog konzula Duranda. Ovi je od strane svoje vlade saopštio knjazu, da je Porta, na zauzimanje velesila, izdala naredbu svojim vojničkim zapovjednicima, da za 8 dana obustave borbu, i da se isto zahtijeva i od Crne Gore. Stvar je u ovome. Knjaz Milan i opet je naginjao miru, iako stanje na bojištu srpskom nije opravdavalo ovu malaksalost knjaza Milana. Srbija, odmah po objavi rata, isturila je svoju vojsku preko granice. Glavna vojska pod đeneralom Černjajevom pošla preko Babine glave na Ak palanku, kako će na Niš. Černjajev se nije mogao održati i povukao se Aleksincu, kojega je srpska vojska jako utvrdila i neprekidnim bojem za šest dana junački branila i održala. Ova se borba svršila dolaskom đenerala Horvatovića, koji je izgubljeni Knjaževac opet povratio, te nenadno udario na desno krilo Abdul Kerimovo i tursku vojsku poraženu suzbio. I ponovljenje napadaja Abudl Kerimove vojske srpska je vojska suzbila. Horvatović je držao Aleksinac i pošto se Černjajev povukao na Deligrad. Vas uspjeh turski bio je, što su bili zauzeli Zaječar i stajali na malome okrajku

zemljišta srpskoga. Vojska đenerala Ranka Alimpića, iako nije prodirala u Bosnu, stajala je preko Drine.

Knjaz Milan ipak je izjavio želju, da se mir među Srbijom i Turskom povrati. Zastupnici sila u Biogradu dostavili su ovo svojim vladama i velesile su odmah nastale raditi kod Porte, da se zaključi primirje i potom radi o miru. Pošljedica ovoga bila je zaključenje “Obustave neprijateljstva” za 8 dana, od 4. do 12. septembra.

Crna Gora, ma koliko protiv volje, morala se odazvati toj želji velikijeh sila zajedno sa Srbijom. Po isteku ovoga roka, Porta je htjela još novijeh 8 dana mirovanja, no i Srbija i Crna Gora odgovarale su silama da na to ne pristaju, a gotove su opvoljiti silama, ako će se zaključiti pravo primirje, koliko je potrebno zarad zaključenja mira. Na drugom mjestu biće izloženo ovo novo posredovanje diplomatsko, koje je ostalo ovoga puta bez uspjeha, te se borba na svijema linijama produžila.

Povodom ove osmodnevne obustave neprijateljstva, Turska je prema Crnoj Gori upotrijebila jedno lukavstvo, od kojega se ona nadala velikoj koristi za sebe. Pretpostavljajući, da bi moglo doći do primirja, pa i do zaključenja mira, ona je željela da joj se ma đe nađe vojska na crnogorskom zemljištu, kako bi tijekom svoje ratne neuspjeha i rđavi položaj vojnički prema Crnoj Gori popravila. Muktar paša dobio je naredbu da to izvrši prijed, no nastupi osmodnevna počivka. Muktar paša, da obmane crnogorsku vojsku koja je bila na Crni kuk, pušti iz Trebinja knjigonoše: jedne u Nikšić, da im javi da će im Muktar

paša brzo stići s tainom, a druge u Metohiju, da se kupe konji za prenos taina. Knjigonoše su odile, da budu uhvaćeni od crnogorskih straža. Vojv. Petar Vukotić digne odmah vojsku na Krstac da zatvori ulaz u Dugu i onđe, kao najboljem položaju, dočeka tursku vojsku. Međutijem, Muktar paša digne iz Trebinja noću između 21. i 22. avgusta i preko Klobuka i Korjenića ulježe nepuna dva kilometra u granicu crnogorsku na Grahovac, izgori dva seoca - Nudo i Zaslav - i ušanči se na brdo Male Sniježnice. Vojv. Petar Vukotić tek je čuo za ovo pohita s vojskom na Grahovo, a na Krstac ostavi stražu od nekoliko bataljona. Na Velikoj Sniježnici stajala su već dva bataljona crnogorska pred tijem kao straža i to je ustavilo Muktar pašu, da nije smio dublje uljesti. Kad je došao v. Petar Vukotić potkrijepio je Veliku Sniježnicu i ostalu vojsku rasporedio na Barjak, Omutić, Bojanje brdo i Mičimotiku. Nekoliko bataljona poslao je preko Gončareva put Korjenića i Klobuka, da prekinu Turcima tain. Tako je Muktar paša na Zaslav i na Malu Sniježnicu bio sasvijem opkoljen. Ovaj događaj izazvao je u vojsci crnogorskoj i u cijeloj Crnoj Gori radosno očekivanje da će Muktar paša sa cijelom vojskom biti zarobljen. Hodeći na to, zapovjedništvo crnogorske vojske nije napadalo na turske jake šančeve, na kojima su Turci i dan i noć radili i koje bi nju istrošilo, no je stajalo naredno, da svaki ispad turske vojske suzbije, dokle je ne prinudi na predaju. Manjih okršaja bilo je svaki dan. Osobito noću Crnogorci su uznemiravali Turke u šančevima, moreći ih tijem. 24. septembra zadio je Muktar

paša boj iz šančeva s cijelom artiljerijom svojom. Šljedećega dana pokušao je da ispadne iz šančeva i da se probije kroz vojsku crnogorsku put Trebinja, jer je uvidio opasnost svoga položaja. Imao je za taj dan sporazum s vojskom u Trebinju, da mu izide u susret. Prije zore turska vojska je izišla iz šančeva svojih i napala desno krilo crnogorsko, koje se satojalo iz tri bataljona crnogorska i jednog hercegovačkog. Po podne bili su Turci slomljeni i povraćeni u šančeve. U isto vrijeme udare četiri tabora turska od Ilina brda, koji su stigli od Trebinja. Njih susrete komandir Mitar Belov s njeguško-cetinjskim bataljonom, potkrijepljen još sa više četa od drugih bataljona. Poslije dugog i jakog otpora Turci stanu ustupati. Crnogorci juriše i načerahu Turke niz strmene grede iza Klobuka, đe su se užasno polomili. Turaka je taj dan poginulo blizu 2000, a Crnogoraca mrtvih i ranjenih do 200. Njeguški bataljon, koji je ovu pobjedu izvojevao, odlikova se taj dan najvećim junaštvom, a i polovina cijeloga gubitka iz ovoga je bataljona. Crnogorci su uzeli mnogo oružja i sabalja.

Isti dan bio je boj i na Ljubinje, na koje je udario vojvoda Anto Daković, kojega je vojv. Petar Vukotić poslao sa pet bataljona, da prekine Muktaru vezu sa Trebinjem. Ljubinjanima je došla pomoć od Stoca, no Crnogorci razbiju ove i one iz Ljubinja, uljegu u varoš i izgore je. Turci su izgubili u ovome boju blizu 1000 ljudi i ostavili Crnogorcima veliki plijen, od kojih se oko 100 ranilo, a 24 poginulo. Poslije ovoga novoga poraza, Muktar paša nije više pokušavao da ispadne.

I Derviš paša je 28. septembra pokušao nanovo sreću svoju. Skupio je svu vojsku u Spuž i izgledalo je da će na Danilovgrad. Prema njemu stajao je na Maljat vojvoda Plamenac sa tri bataljona. Tako nejak a izložen, zauzimao je on vrlo opasan položaj. No v. Plamencu činjelo se da bi odande nanio turskoj vojsci veliku štetu, samo kad bi mu izmicanje pokriveno bilo sa strane Zete i Kukoševine. Ušljed toga pošalje glavnokomandujući Božo Petrović jedan bataljon komandira Zaga (kom. Simo Radulović) na samu Zetu prema Maljatu, a jedan bataljon ceklinski (kom. Đoko Pejović), u Kukoševinu, koji bi se našao Turcima s boka. Dva bataljona zadrži kao rezervu pri sebi. Turci se otvore iz grada oko pet sati i topovi im počnu pucati na cijeloj liniji. Turska sila bješe prekrila polje, a prema njoj stajaše šaćica junaka crnogorskih. Na 6 sati sudariše se straže, a na 6 i po navali cijela vojska turska na Maljat. Svi topovi sa Spuža i s drugih okolnijih tvrđava i četiri baterije iz polja obrnuše žestoku vatru na Maljat. S Maljata se ne odzivaše nijedna puška crnogorska. Po naredbi vojv. Plamenca čekaše se Turčin nablizu. Kad se Turci primakoše u isti mah osuše vatru Crnogorci s Maljata, sa Zete i sa Kukoševine. Turci odstupe i Crnogorci opet prekinu pucanje. Turci nanovo juriše, a bataljoni crnogorski sretahu ih isto kao prije složnom vatrom. Po drugi put ustupe Turci. Treći juriš trajao je sat i po. Borba je bila žestoka. Ravnica pod Maljatom bila je prekrivena lješinama turskim... U zgodnome času naredi vojv. Plamenac izmicanje s Maljata k onoj zastavi na Zeti, koje je

u najboljem redu izvršeno. A u istome času dogodilo se ovo. Serdar Jole Piletić tek je turska vojska ispala iz Spuža poslao je jedan bataljon piperski preko Zete u Velje brdo, koji je domah boj zametnuo. Vojv. Radonjić spuštio je dva svoja bataljona sa razvijenim barjacima k Rasinoj glavici, a vojvoda Marko Miljanov sa 5 bataljona ostavi svoje položaje, čim je opazio boj, i siđe pravo k Podgorici. Kad Turci ovo opaziše, ustaviše se na isto mjesto. Derviš-paša, koji je sigurno namjeravao put Danilovgrada, tek je digao cijelu vojsku sa onoliko topova, vrati se sa većim dijelom vojske u Podgoricu. Ovdje je v. Plamenac razvio najveću vještinu i lično junaštvo svoje sa neumornim trudom.

Turaka je na Maljatu poginulomnogo. Po samijem turskijem izvještajima iz Podgorice, poginulo ih je oko 2000. Tu su poginula dva đenerala turska, Dželadin paša i Abdi paša, i nekoliko viših oficira. Dželadin paša bio je vrlo sposoban vojnik. Bio je u Hercegovini, u vojsci Muktar pašinoj, polkovnik, i samo prije mjesec dana došao je k Derviš paši kao đeneral. Crnogoraca je palo više od stotine mrtvih i ranjenih.

Ovđe je na mjestu, da se spomene smrt jednoga vrijednoga vojskovođe crnogorskog, Baja Boškovića. Poslije tolíkijeh bojeva koje je učinio, suđeno mu bješe da od duge i teške bolesti umre na svome ognjištu, na Orjoj Luci. On je bio čovjek pun vrlina, kao činovnik vrijedan i savjestan, kao vojnik junak, a vojskovođa mudar i hrabar. Još u ratu g. 1862. odlikovao se, a u ovome ratu zapovijedao je vojskom, koja je odmah u početku držala

Klek u zatvoru od strane hercegovačke. Kad je vlada austrijska zatvorila turskoj pristanište Klek, Bajo se povratio vojsci knjaževoj i u slavnoj bici na Vučjem dolu zapovijedao je jednom brigadom. Zatijem je sa svojom brigadom stajao oko Trebinja, pošto je Muktar paša iz Bi-leća u Trebinje pobjegao. Tu se razbolio. Zdrav, snažan i vrlo visoka uzrasta preminuo je u 38. godini. Imao je više odličja crnogorskih i ruskih, a srpski Takovski krst za vučedolsku pobjedu stigao mu je po smrti. Knjaz Nikola ljubio ga je i poštovao do posljednjega časa kao svoga senatora, dičnog junaka i vještog vojskovođu.

11. oktobra slavila je vojska crnogorska novi veliki uspjeh. Grad Medun, dugo opsjednuti i junački napadnuti, a hrabro branjeni, predao se na milost i nemilost. S ovijem su cijeli Kuči bili crnogorski. 13. oktobra pred podne stigla je zarobljena posada na Cetinje. Ulazak je bio svečan. Naprijed je odio jedan crnogorski bataljon. Za njim nošene su 43 razvijene turske zastave, pa onda posada medunska, nizam, pa zejbeci. Pred njima je odio brigadir serdar Jole Piletić, uz njega zapovjednik grada Meduna i 8 oficira, a najposlije perjanička četa. U crkvi je odsluženo blagodarenje, poslije kojega su barjaci, kao trofeji, u crkvu uneseni i smješteni. Knjaz je poslije blagodarenja pregledao sve zarobljenike, kojih je na Cetinju bilo mnogo više no cetinjskoga stanovništva. Zarobljene Malisore i gusinjske Turke knjaz je isti dan pomilovao i otpustio svojim kućama.

Odmah po predaji Meduna naredio je knjaz Nikola da se pristupi opsadi Podgorice. Zapovjednik vojske Božo

Petrović pristupio je odmah djelu. K topovima s kojima je raspolagao, pridao je i topove uzete s Medunom. S prvim bombardovanjem sva turska vojska koja je logorovala oko Podgorice, bila je dignuta u Podgoricu. Bombardovanje je produženo svaki dan i znati dio Podgorice je izgorio i oštećen.

Zaključeno primirje ovđe je zateklo i obustavilo dalje uspjehe crnogorske.

Crna Gora nije ni željela ni tražila primirje, i morala ga je primiti kao djelo velesila.

Primirje je zaključeno na dva mjeseca, od 20. oktobra do 20. decembra 1876. godine.

2.

Primirje

U najžešću ubojnu jeku oko Crne Gore i Srbije začuo se najednom opet glas evropske diplomacije. Ona, koja dosta nosi na duši ova krvoprolića, vazda se u njima pojavljuje sa maslinovom grančicom, isto sad, kao i u najvišem jeku ustanka hercegovačkoga. U vječitom strahovanju od Rusije, da će ona pokret svoje braće upotrijebiti za povod svome osvajačkom ratu protiv Turske, evropske sile, kao vatrogasci, na glas o požaru trče odmah, da one pokrete utuljuju. U ovoj narednosti njihovoj zatekla ih je poklič knjaza Milana već u početku avgusta.

Kad je knjaz Milan došao u Biograd prilikom rođenja svoga sina, odmah je počeo sa zastupnicima starnih dvorova razgovor o pomirenju s Turskom. Engleska se pokazala najusrdnijom i preduzela posredovanje kod Porte. Već se mislilo da će Ristićevo ratoborno ministarstvo pamtuti. Govoraše se o Marinovićevom ministarstvu i sazivu skupštine. Ministarstvo Ristićevo borilo se protiv toga. U svezi s tim biće i događaj od 10. avgusta u glavnom stanu srpskom na Deligradu. Đeneral Černjajev udesi svečano proglašenje knjaza Milana kraljem srpskim. Cijela vojska položila je zakletvu vjernosti novome kralju i podnijela knjazu Milanu pismeni akt proglašenja kraljevstva. Naziv *kralj i kraljevstvo* uveden je bio od toga časa u zvaničnu upotrebu u unutrašnjosti. Knjaz Milan primio je te nazive, premda zvanično o tome nije izvijestio ni vlade evropske, ni svoga saveznika knjaza Nikolu. Samo je caru ruskome saopštio ovaj čin vojske, dodavši i sam, da mu se čini u sadašnjim okolnostima nemogućno primiti naziv kralja i molio je cara za očinski savjet. Car je odmah odgovorio knjazu Milanu, da ostane pri svojim umjesnim nazorima i da se ne odazove želji vojske, jer bi mu to stvorilo nove velike teškoće. Po svojoj prilici deligradsko proglašenje kraljevstva udesila je vlada sa generalom Černjajevom u dvostrukoj cijelji: s jedne strane, da podigne i održi ratoborni duh u vojsci i narodu, a s druge, da učini s onijem presiju na Portu i sile, jer u isto vrijeme srpska je vlada izjavila zastupnicima sila u Biogradu, da želi i rado prima posredovanje velesila, da se mir i odnošaji uspostave među Srbijom i Turskom.

Sile su odmah počele na tome raditi, ali je posao odio teško, jer Turska izbjegavaše da kaže uslove, na kojima bi ona htjela zaključiti primirje i mir, a sile ne bjehu o tome još sporazumne ni složne. U toliko se u Carigradu spremao i izvršio novi prevrat, koji Porta i ne davaše da ozbiljno misli o primirju. 19. avgusta ministri i šejih-islam zbacise sultana Murata i proglasiše sultanom Abdul Hamida II, brata Muratova. Rekoše, da je sultan Murat duševno obolio. 26. avgusta opasa se mačem novi sultan u Ejub-džamiji sa velikom svečanosti; to je tursko krunisanje. Novome sultanu pripisivahu osobita vladarska svojstva i obasipahu ga hvalama. Dosta se to u docnijim godinama potvrdilo.

Drugog septembra saopšti Porta velesilama uslove mira i razloži im, da je ona radija pravi mir zaključiti, nego primirje. Njeni su zahtjevi bili: za Crnu Goru, da ostane kako je i prije rata bila (Status quo ante), a za Srbiju tražila je: 1. da knjaz Milan dođe u Carigrad i pokloni se sultanu; da turska vojska opet zauzme gardove u Srbiji koje je formalno godine 1867. sultan dao srpskom knjazu da ih čuva; 3. da srpska vojska ne smije ubuduće bit viša od 10.000 vojnika i samo sa dvije baterije; 4. svi bjegunci, koji su iz okolnih provincija uskočili u Srbiju, da se moraju vratiti u svoja mjesta, a sva nova utvrđenja u Srbiji da se moraju srušiti; 5. da Srbija plati Turskoj ratnu oštetu, ili da se dotadašnji danak povisi s interesom ratne oštete; 6. da Srbija ogradi gvozdeni put od Biograda preko Aleksinca do granice i da se spoji s turskom linijom preko

Niša. S ovim srpskim gvozdenim putem da upravljaju turski činovnici.

Ovi su uslovi bili prećerani. Srbija nije mogla na to pristati, mnogo manje Crna Gora, koja je stajala u tome času prema Turskoj kao pobjediteljka. Same velesile uviđale su to i predstavljale su Porti, da ona onakve uslove ne bi mogla diktirati, ni da je s vojskom u Biograd uljeglja, jer bi isti čas imala rat s Rusijom. Porta popusti i tad se zaključí naprijed pomenuta "Obustava neprijateljstva" za 8. dana, da bi sile i Porta imale vremena sporazumjeti se o osnovama primirja. Poslije ovijeh osam dana Porta je od svoje strane odobrila, da se to primirje produži još za drugijeh 8 dana, no na to ni Crna Gora ni Srbija ne pristadoše, jer Turska ni onijeh prvijeh osam dana nije uredno držala, no je vojsku prikupljala i pošenjivala, a mjestimice s njom i napadala. Borba se na svijema linijama nastavila i Crna Gora po tome je zadobila nove slavne pobjede na Rogame, u Martiniće, na Maljat, na Jelenak, na Ilino brdo i osvojila je Medun.

Sile su isto produžile pregovore s Turskom o zaključenju primirja. 13. septembra engleski poslanik u Carigradu, Eliot, predao je Porti engleski predlog za mir, po kome bi imao nastupiti i za Crnu Goru i za Srbiju status quo ante, a za Bosnu i Hercegovinu i Bugarsku samouprava, sa reformama, navedenim u Andrašijevoj noti. Odmah treći dan Porta je odgovorila, da ona pristaje na status quo ante što se tiče Srbije i Crne Gore, ali odbija predloženu autonomiju za one tri provincije, i to samo zbog toga što je

Porta odlučila, da cijeloj Otomanskoj Carevini dade ustav sa parlamentom i što će sve grane državne uprave odmah preustrojiti. Ovaj odgovor dala je ona najprije samo engleskome poslaniku, a ponovila ga je u svojoj noti od 20. septembra svijema silama. S ovijem je Porta izigravala sile isto kao za vrijeme ustanka, što je svaki prijedlog velasila predusrijetala s izjavom, da je ona krenula da još veće reforme zavede u Turskom Carstvu, nego su one koje sile traže samo za pobunjene krajeve.

Najposlije došlo je među silama i Portom prividno do saglasnosti, da se zaključi jedno primirje između nje i Srbije i Srne Gore, pa za vrijeme toga da se ugovori konačni mir. No brzo su i tu iskočile teškoće. Sile su predlagale primirje od 6 nedelja, a Turska je tražila od 6 mjeseci, od 1. oktobra do 1. aprila. Turska je u ovome odugovlačenju imala da dvostruki račun: ili za vrijeme ovijeh pergovora da postigne još odlučnije uspjehe na strani Srbije i da se oporavi od pretrpljenih poraza na strani Crne Gore, pa onda, sa boljim izgledima, da pristupi zaključenju mira; ili da za vrijeme od 6 mjeseci - u najteže zimsko doba - počine od bojeva, a utoliko se za proljeće nanovo naredi za rat. Njezina je namjera toliko jasna bila, da ne samo Crna Gora i Srbija nijesu mogle pristati na plugodišnje primirje, no ni same sile nijesu se mogle zauzeti za turski prijedlog. 2. oktobra javljeno je iz Livadije u Carigrad Nelidovu: "Rusija ne može nikako prisiljavati Crnu Goru i Srbiju da prime tako dugo primirje i toliku neizvjesnost, o svome teškom položaju. Rusija misli, da bi finansijski i trgovački

odnošaji evropski, koji su svakako postali nesnosni, - još teži postali tim produžavanjem neizvjesnosti. Rusija ostaje za primirje od 4 do 6 nedjelja, kao što je Engleska najprije predložila, a da se može opet za nekoliko produžiti, ako bi prema toku pergovora za mir potrebno bilo”.

Kad je Nelidov ovo saopštio Porti, on je, po naredbi svoje vlade, imao s njom i ovo objašnjenje.

Bješe Porta zatražila od Rusije jemstva, da više neće ruski dobrovoljci prelaziti u Srbiju. Na to je, tom prilikom, ruski zastupnik dao sasvim jasan odgovor Rusije: da tako što ne bi nijedna sila evropska imala prava tražiti od Rusije, a u toliko manje Turska, koja je užasnim krvoprolićem u Bugarskoj izgubila pravo, da se čuje u društvu evropskih država. Ruska vlada nema udjela u iskazima simpatija ruskoga naroda prema balkanskim hrišćanima i ovaj pokret ruskoga naroda čisto je unutaršnja stvar Rusije, i kad Turska onakvo zahtijevanje stavlja, to je onda prosto izazivanje Rusije.

Ova izjava ruska smatrana je kao gotovost Rusije na rat s Turskom. Jedno to, a drugo što je Rusija odlučno odbila polugodišnje primirje, držeći se ne svoga, nego evropskoga prijedloga za šestonedjeljno primirje - koje je Engleska u ime sila Porti podnijela, dalo je povoda, da se iz Francuske i Engleske podigla velika vika na Rusiju, da ona hoće da opšti rat izazove. Čekalo se nestrpljivo, kakav će položaj Njemačka zauzeti. Bizmark se odmah izjasnio, da Njemačka neće peći prste, vadeći koštanje za Englesku. Istočna politika Njemačke sastoji se u ovome: spriječiti da bukne rat; ne bude li to moguće, onda ograničiti

rat neposredno na zainteresovane i u tome nastojavati, da u svijema mijenama istočne krize ostanu Rusija i Austrija sporazumne. To je bilo čisto u duhu trocarskoga saveza. Ovo jasno držanje Njemačke utišalo je neprijatelje ruske.

Utoliko se dogodio poraz srpski na Đunisu 11. oktobra. Černjajev imao se povući na drugu odbrambenu liniju Ču-prija - Paraćin. No izgledi za održavanje bili su mnogo slabiji, nego na Deligradu. U teškoj junačkoj borbi vojska se umorila i prorijedila, a nove nije bilo, da će trebati mač Rusije da razriješi čvor, koji je sve tvrđe plela sebičnost sila oko uzla raspadanja Turske. Car je pozvao k sebi nasljednika, velikog knjaza Aleksandra, svojega brata velikog knjaza Nikolaja Nikolajeviča, knjaza Gorčakova i đenerala Ignjatijeva. S njima se savjetovao i odmah naredio da se vojska prikuplja, a pristaništa na Crnom moru utvrđuju. Na glas o opasnosti, u kojoj se Srbija nahodi, car je bio odlučan. Po njegovoj naredbi došao je Ignjatijev 18. oktobra Safet paši, turskom ministru inostranih djela, i izjavio mu, u ime carevo, da Porta od toga časa za 24 ure učini primirje od 6 neđelja ili najdalje 2 mjeseca i da isti čas zaustavi kretanje svoje vojske.

Ne htjedne li, da rusko poslanstvo ostavlja Carigrad i prekida s Turskom diplomatske odnošaje. Ignjatijev je dodao, da će očekivati odgovor Portin samo do podna 20. oktobra. Ovaj gromki glas od 100 miliona Rusa otrijeznio je Portu, da se ne uzda u pomoć prijateljskih joj sila i u svoje razne doskočice. Što sile nijesu mogle dostići za više od 2 mjeseca, to je Rusija učinila za jedan dan. Već

šutradan objavio je sultan primirje od 2 mjeseca, s tijem da se može produžiti isto još za 6 nedjelja, ako bi sile to zahtijevale. Isti dan primila je vojska turska zapovijest, da prekine borbu ne samo na bojištu srpskom, nego i na crnogorskom, i u Hercegovini i u Bosni. Evropske vlade odrediće oficire svoje, koji su već 26. oktobra bili na bojištima da obilježe demarkacione linije.

Crna Gora nije bila ništa veselija s ovim primirjem. Ona je bila u to vrijeme u najvišem mahu svome. Muktar pašu potukla na Ilino brdo i tijesno ga zatvorila u njegove šančeve. Muktar paša je bio u opasnosti da mu manjka tain, a nastupajuća jaka zima, da mu uništi vojsku, koja je već jako stradala i umirala. Predaja Muktar paše nije bila daleko. Na drugoj strani taman su Crnogorci bili primili Medun i počeli opsijedati i bombardovati Podgoricu. No knjazu nije bilo izbora. On je morao žrtvovati svoj najbolji ratni položaj i pokoriti se volji ruskoga cara i potrebi svoga saveznika.

S ovijem nije samo Srbija izbavljena bila iz trenutne neprilike, nego su i sve evropske sile dahnule dušom. Sad su opet dobile priliku i vremena, da razviju svoj miroljubivi rad. Rusija, odlučna što ima činjeti u krajnjem slučaju, puštala im je prvijenstvo. Ostavljena je inicijativa Engleskoj, jer je u avgustu ona prva povelala riječ o prekidu rata i predlagala primirje. Sad je Engleska perdložila konferenciju velikih sila. Po njenom prijedlogu konferencija je imala raditi na ovoj osnovi: da se u cjelokupnost Turske ne tiče, a da se dadne Bosni, Hercegovini i Bugarskoj admini-

strativna autonomija. Iskočilo je odmah pitanje: hoće li se puštiti i Porta na ovu konferenciju evropsku? Rusija je bila protiv toga, a Engleska za.

23. oktobra izišla je nota engleske vlade o sazivu konferencije. Sve vlade velikijeh sila odazvale su se tom pozivu. Samo Porta nije dala nikakva odgovora. Na navaljivanje Engleske, jedva poslije dvije neđelje odgovori i Porta da pristaje na konferenciju, i da je odredila Safet pašu i Edem pašu, da je zastupaju. Rusiju je zastupao Ignjatijev; Englesku njen carigradski poslanik Eliot i vanredni punomoćnik Solsberi; Njemačku poslanik Verter; Austriju poslanik Ziči i vanredni punomoćnik Kalis; Francusku Buržoa i Šodore; Italiju Korti.

Dok su se velesile ozbiljno naređivale da dignu iz mrtvih Andrašijevu notu, berlinski memorandum i engleske prijedloge, Porta je s druge strane najživlje preglala da i sada osujeti svaki uspjeh velesilama. Ona se, odmah po pristanku, na konferenciji, koje joj je na sramotu bilo, prihvatila svojega omiljenog načina, da, dajući sama reforme, preteče sile i tijekom odbije svaki zahtjev njihov. Već naprijed je ona silama izjavila, da pristaje na status quo ante za Srbiju i Crnu Goru, a odbila je njihova potraživanja autonomije za Bosnu, Hercegovinu i Bugarsku, stoga što sprema konstituciju za cijelu carevinu. Tek je nastupilo primirje, Porta je razvila svoju radnju na dvije strane. Uložila je svu snagu na novo oružanje svoje. Kupila je vojsku sa svakoga kraja carevine. Vojsku iz Srbije prevela je u Bugarsku da se nađe na mjestu, krene li Rusija da prijede

Dunav. S ovom spremom htjela je dočekati mogućni rat s Rusijom, a u isto vrijeme sa svojim ustavom namjeravala je suzbiti evropske reforme. To je Porta dala ponovo razumjeti svojom okružnicom od 19. novembar, s kojom se odgovara na tužbe ruske u noti Gorčakovljevoj od 1. novembra, da je Porta kriva svemu zlu u Turskoj. Safet paša razlagaše, da Porta nikako ne može biti odgovorna za to, što su neke provincije Turske opustošene. Naprotiv, njezina umjerenost baš je na to odila, da mir, red i zakonito stanje povrati i uzdrži i da se ona i sada najozbiljnije trudi, da puno osnovnih reforama uvede, koje će vrijediti za cijelu carevinu i koje će u isto vrijeme zadovoljiti interese svih podanika sultanovijeh, ma koje vjere bili. "Zato su ruske prijetnje i oružanja neumjesna i Porta protestuje protiv toga, što se teška odgovornost hoće na nju da obali".

Porta je već bila sastavila "ustavotvornu komisiju". Duša njena bio je Mithad paša. 9. novembra bio je već ustav gotov i podnesen velikom veziku i sultanu. Veliki vezir Mehmed Ruždi paša bio je perdstavnik staroga turstva. On se protivio ustavu, što je, možda, uviđao da to nema smisla za Tursku, a možda mu je i protivno bilo, da po novom ustavu hrišćanin i muhamedanac budu jednaki. Mithad paši, vođi mladijeh Turaka, nije se moglo vjerovati da on tu jednakost iskreno želi, ali je on sa svojima pristalicama mislio, da će ustavom, koji - razumije se - neće trajati duže no je potrebno za njihovu cijelj - izigrati Evropu i suzbiti njene reforme. Mehmed Ruždi paša morao je ustupiti stolicu velikoga vezira Mithad paši.

11. decembra proglašen je u Carigradu ustav sa velikom svečanošću u prisustvu ministara, perdstavnika svih vjeroispovijedi mnoštva naroda i uz pucnjavu topova. Postaralo se bilo, da se svjetina pokaže osobito oduševljena, ona koja nije ni znala, šta je to ustav. Safet paša je isti dan izvijestio o tome sve evropske vlade preko turskih poslanstava i još im i sadržaj ustava saopštio, koji se u ovome sastojao: Otomansko Carstvo je nedjeljivo; sultan, kao kalif i vladar svijeh otomanskih podanika, neodgovoran je i nevrjedim; on ima prava koja imaju vladari na zapadu; svi podanici bez razlike zovu se Otomani; njihova je sloboda nepovrjedima i zakonima ujemčena, Islam je državna vjeroispovijed, ali su slobodne i sve drugi i njihove privilegije održaju se; sloboda štampe i zbora; jednakost svijeh Otomana pred zakonom; pravo na državnu službu svakoga, bez obzira na vjeru; jednaki razrez danaka; sigurnost imovine; nezavisnost sudija; javnost suđenja; uprave provincijalne na osnovu najšire decentralizacije; naročiti izborni savjeti nadziravaće poslove u provincijama svojim; opštinska samouprava; obavezno učenje u osnovnim školama; odgovornost ministarska; predstavništvo narodno sastavljaju dva doma, poslanički i senat; sastaje se svake godine novembra i zašedava 4 mjeseca; poslanici ne odgovaraju za svoje bešede u skupštini i ne može ih sud dofaćati za vrijeme skupštine; izbori slobodni; oduzimanje imanja, kuluk, mučenje ukida se; itd. Sve same lijepe stvari, koje se nalaze i ne nalaze u ustavima svijeh

evropskijeh slobodnijeh država. “Ovaj veliki događaj”, završuje Safet paša svoju okružnicu, “preporodiće carstvo i donijeće najveću sreću svijema narodima u Turskoj”. Nije mu niko vjerovao. Svak je znao cilj ove igračke turske. Evropske sile to su najbolje znale. Njezini predstavnici u Carigradu pristupili su svome poslu, bez obzira na svečano proglašenje ustava.

Od 1. do 8. decembra držana su prethodna savjetovanja pod predsjedništvom đenerala Ignjatijeva. Na ovijema nijesu učestvovali turski predstavnici, jer se šćelo da se punomoćnici sila najprije sporazumiju o osnovi mira među Turskom i Srbijom i Crnom Gorom, i o prijedlozima za umirenje pobunjenijeh provincija, pa onda da svoje zaključke kao volju Evrope podnesu Porti.

U tijem šćednicama složiše se za ovo: da Srbija ne gubi ništa od svoga što je do rata imala, a da se ne proširi, samo da joj se ustupi Mali Zvornik, oko kojega je bilo više puta zađevica. Crna Gora, koja je ostala pobjednik, da dobije neke okruge od Hercegovine i Arbanije i pravo slobodne plovidbe Bojanom i Skadarskim jezerom; Bugarska da se podijeli u dvije gubernije: u šćeverno-istočnu, koja bi dopirala do blizu Jedrene, i u južno-zapadnu, koja bi obuhvatala i Šćevernu Makedoniju; u Bosnu i Hercegovinu, kao i u obje bugarske oblasti, da se uvede autonomno zakonodavstvo u upravi i sudstvu; da njima upravljaju hrišćani, guverneri, koje će na određeno vrijeme Porta imenovati, a sile evropske potvrđivati; uz njih će biti zemaljske vlade od hrišćana i muhamedanaca obrazovane; turska vojska samo

će u gradove stajati; muhamedanci će se razoružati; Čerkezi opet u Aziju preseliti; trećina dohotka od svake provincije davaće se Porti, ostalo će se trošiti za domaće potrebe; postaviće se međunarodna komisija, koja će paziti da se sve ove reforme izvrše; komisiji će se pridati žandarmerija od 6.000 ljudi, koji imaju biti belgijski dobrovoljci, a ovi žandarmi će održavati red i mir u zemlji.

Oko ove pošljednje ustanove mnogo su se pregonili zastupnici evropski, kao da je drugo sve na svome mjestu. Rusija je htjela okupaciju Bugarske, Hercegovine i Bosne, kao jedino sigurno sredstvo da se izvrše reforme i spriječe ubuduće turska nasilja. Ignjatijev je predlagao, da Rusija Bugarsku, a Austrija Bosnu i Hercegovinu pošedne, okupira, a Engleska da uđe u Bosfor sa svojim ratnim brodovima. Ni Engleska ni Austrija ne pristajahu na to. Onda je Ignjatijev prodložio, da sve tri provincije pošedne pomiješana vojska velesila. Kad ni to ne usvojiše, pozvao je ruski zastupnik ostale neka, dakle, perdože način, kojim bi se bez okupacije moglo razoružati muhamedance, držati red i uvesti sve reforme. Engleski punomoćnik Solsberi predložio na to, da se mjesto okupacione vojske ustanovi žandarmerija od 6000 ljudi, od neutralnih država: Belgije, Holandije i Švajcarske, sa starješinstvom belgijskim. Ovaj je prijedlog najposlije usvojen, no on je u isto vrijeme pokazao, na kakvoj je mucu konferencija bila, koliko je nepovjerenje vladalo među silama i kako je malo izgleda bilo, da će se ikakve reforme izvesti.

Konferenciji u Carigradu prijaviše se i Grci i Jermeni, da se i ovima što riješi, no konferencija je odbila njihovu molbu, želeći samo slovensko pitanje u Turskoj da riješi.

Po svršetku ovijeh prethodnih sastanaka konferencije, punomoćnici su poslali zaključke svojim vladama na odobrenje, a Ignjatijev, kao starješina diplomatskog tijela, imao je zadatak da izvijesti Portu, da je prethodna konferencija svršena i da je pozove, da zakaže dan prvoj redovnoj sednici. Nije trebalo ni misliti da će Porta - osobito od kako je Mithad paša postao veliki vezir - pristati, da joj sile potvrđuju njena naimenovanja guvernera, da evropska komisija sa evropskim žandarmima vlada u njenim provincijama, sve to što njeno suverenstvo unizuje, upravo uništava.

11. decembra sastane se prva sednica konferencije. Dođeše i turski punomoćnici. Safet paša je predsjedavao i on je prvi uzeo govoriti o političkom položaju Turske prema ustanku i prema Srbiji i Crnoj Gori. Francuski punomoćnik iznese zaključke predkonferencije, potvrđene od vlada evropskijeh sila. Safet paša zamoli, da mu se dadne malo vremena da prouči one zaključke. A u riječi u kojoj bijaše, zatresoše se prozori i cijela dvorana od silne topovske pucajave. Safet paša svečanim glasom nastavi: "Veliko djelo, koje se u ovome času izvršilo, promijenilo je oblik vlade, štoje postojao punijeh šest vjekova. Ovi topovi objaviše ustav, koji je sultan svome carstvu podario. Ustav će donijeti novo doba sreće i blagostanja njegovijem narodima".

Ovo je bilo dim u dim. Evropa podnosi Turskoj svoje pri-

jedloge, a Turska Evropi u isti mah svoj ustav. Ignajtijev se nije mogao uzdržati da ne odgovori Safet paši, videći da je naročito udešeno proglašenje ustava sa prvom šednicom konferencije. Sve je to lijepo, ali dokle se ustav uvede i od njega koristi nastupe, mora se mir osigurati po svaki način.

Da konferencija učini viši pritisak na Portu, pošao je engleski punomoćnik Solsberi sultanu 14. decembra i izjavio mu, da su sve sile saglasne i ako sultan odbije zaključke konferencije, da će svi poslanici ostaviti Carigrad. Šćelo se sa ovijem oduzeti Turskoj i pošljednju nadu, da će joj Engleska pomoći u slučaju rata.

Na drugoj šednici konferencije 16. decembra zaključeno je na prijedlog Safet paše, da se produži primirje između Turske i Crne Gore i Srbije još na dva mjeseca. Zatijem je Safet paša izjavio, da se Porta čudi, okle se sad traži proširenje Srbije, a mnogo više Crne Gore, kad u engleskom prijedlogu o tome ni zbora nije bilo, no samo da se uspostavi status quo; dalje, da Porta nahodi, da se ni s ustavom ni s ikakvijem oblikom vlade ne mogu složiti ovi prijedlozi evropski; ustrojenje međunarodne komisije; uređenje žandarmerije od samijeh stranaca; ograničenje turske vojske na same gradove; biranje guvernera na određeni način; podjela Bugarske; naređenja o finansijama i sudstvu; preseljenje Čerkeza u Aziju. Mimo ove izjave konferencija je preduzela u pojedinostima redom članke svoga prijedloga pretresati. Uslove mira sa Srbijom turski su punomoćnici primili sve, osim ustupanja Malog Zvornika. Ustupanje zemljišta Crnoj Gori, kako je konferencija

predložila, turski su punomoćnici odlučno odbili. Tako isto nijesu htjeli čuti o podjeli Bugarske. “To ide na diobu po vjeri i plemenu”, reče Safet paša, “a naš ustav to ne dozvoljava, jer hoće jedinstvo svih Otomana”.

Treća šednica bila je 18. decembra, đe je Safet paša izjavio, da je Porta, proučivši dobro zaključke konferencije - izradila svoje prijedloge, no mu je žao što im još ne može podnijeti konferencije, “jer se sad prevode s turskoga na francuski”. U isto vrijeme izjavili su turski punomoćnici, da se oni ne mogu puštati u dalja pretresanja prijedloga evropskih, koje Porta ne može nikako primiti, jer su pošli mnogo dalje od prvijeh prijedloga engleskijeh.

Konferencija je uvidela namjeru Portinu, da savjetovanja proteže i odlaže u beskonačnost, dok bi se najposlije konferencija razurila. Što će poslije nastupiti, o tome je Porta manje mislila. Njoj je glavno bilo, da za sada makne sebi s vrata konferenciju. Evropski punomoćnici prigovorili su turskijema to, što Porta za punijeh 8 dana od kako zasijedaju još nikakva jasna odgovora ne daje.

Isti dan poslije šednice predao je ruski punomoćnik Ignjatijev jednu notu velikom veziru, s kojom je pokušao, da ublaži strahovanje Portino od prijedloga evropskog, i da je uvjeri o njihovoj dobroj namjeri i korsitima po Tursku. “Jemstva, koja se u prijedlogu traže”, govori nota ruska, “idu baš na to, da sačuvaju Tursku od rata i od strane okupacije, na priliku one u Srbiji. Ustanovljenje međunarodne komisije, kao kontrolne vlasti, miče s Porte svaku odgovornost zbog zapleta, ako bi se dogodili pri uvođenju refo-

rama, i postaje dužnost Evrope da održaje red i mir u provincijama. Tako isto zahtijeva mudrost od Porte, da se ne protivi obrazovanju stranke žandarmerije. Sve evropske države služile su se takvom ustanovom. Papska i Napuljska vlada doskora su izdržavale švajcarske garde. Ista Porta i danas upotrebljava u svojoj vojsci i vojnim školama za nastavnike engleske oficire, francuske, njemačke i dr. U Misiru vršili su policajnu službu Italijani i Švajcarci. Javna bezbjednost to je prvi uslov dobroj upravi, a dobro uređena žandarmerija to je najbolje sredstvo, da se stane na put spoljašnjim spletkama i bunjenju u turskim provincijama. Zato bi Porta samo svoju mudrost pokazala, kada bi te evropske prijedloge, radi svoje korsiti, usvojila.”

Razumije se, da sva ova razlaganja nijesu nimalo djelovala na Portu. Ni ruski poslanik nije očekivao to od nje. S ruske strane htjelo se samo, da se što više dâ dokaza, kako ona ide ramo uz ramo s ostalim silama; kako ona iscrpljuje sva moguća sredstva da se održi mir, da joj se ne pribaci da hoće rat po svaki način, na koji je ona - uostalom, već riješena bila.

Na četvrtoj sednici 20. decembra iznijeli su turski punomoćnici Portine predloge, s molbom da se prime na mjesto evropskijeh. Tu je još jasnije iskočilo, da se do sporazuma ne može doći. Jedni su udarali u klinac, a drugi u ploču. Jedni obrnuli Limu, drugi Sarajevu, a hoće, tobož, zajedno da idu. Ignjatijev je izjavio, da njemu njegova vlada zabranjuje zboriti konferenciji o svakom drugom prijedlogu, koji se razmimoilazi sa onijem evropskim.

Istoga su mišljenja bili i drugi zastupnici. Ostala je i ova sednica bez ikakva uspjeha.

Peta sednica 24. i šesta 28. decembra ostavile su konferenciju na istom mjestu. One bilježe samo pregon između evropskih i turskih punomoćnika. Ovi jednako iznose svoje razloge, zašto Porta ne može primit evropske prijedloge, a oni im priznaju, da lijepo zборе o reformama, koje Porta hoće da ostvari, ali da ne daju nikakva jemstva, da će se te reforme doista i izvesti. Edem paša odgovara: "Dovoljno je Portino moralno jemstvo, koje se osniva na poznavanju svojih interesa i svoje dužnosti". Na žalost Portinu, tijekom njenijem vrlinama niko ne vjeruje poslije događaja u Bosni i Hercegovini i čuda počinjenih u Bugarskoj. To su evropski punomoćnici odgovorili turskijema samo ovijem riječima: U lojalnost Portinu niko ne sumnja, samo u to, da li će ona biti u stanju da ispuni svoje obaveze. Turski punomoćnici obećahu, da će se spremiti za iduću sednicu sa čistim odgovorom. No u toj sedmoj sednici, 31. decembra, ponovila se opet ista pjesma. Safet paša žaio se na Englesku, koja u svojim prvim prijedlozima nije ništa zborila o jemstvima; dokazivao je, da je sad svako drugo jemstvo izlišno, kad je u carstvu turskom uveden ustav, koji isključuje i mogućnost kakvih zlouptreba. Na ponovljeno pitanje konferencije: pristaje li Porta na ustanovu internacionalne komisije i da guverneri, izabrane na pet godina, velike sile potvrđuju, Safet paša odgovori, da ne pristaje i da će pristati jedino an to, da se žandarmerija sastavi od domaćijeh muhamedanaca

i hrišćana sa evropskim oficirima i da se Čerkezi ne doseljuju više gomilama u Evropu. Kad je grof Ziči zatražio, da se na to odmah potpišu, odgovoriše da nijesu ovlašćeni.

Ovaj neuspješni rad morao se više evropskim poslanicima dosaditi.

Oni su poslije ove šednice savjetovali se bez turskih punomoćnika i zaključili, da svoje prijedloge nanovo pretresu i učine Turskoj ustupke, koliko je najviše moguće, pa da taj novi prijedlog podnesu Porti kao ultimatum Evrope, da ga primi ili odbaci bez riječi.

Na osmoj šednici 3. januara (1877) podnese konferencija turskijem punomoćnicima svoje umjerene prijedloge, a Solsberi ih ovako obrazloži:

“Godine 1856. primljena je Turska u zajednicu evropskih država, ali je ona tijekom primila izvjesne obaveze na se. U ugovoru je rečeno, da se nema niko miješati u unutrašnje poslove Turske, ali se tad nadalo, da će sultan nesebične savjete sila htjeti poslušati. Raziđe li se sada konferencija s toga, što se sultan i njegovi ministri oglašuju savjetima sila, položaj Turske postaće drugi i vrlo opasan. Neka dobro razmisli Porta, kakve će rđave posljedice njoj donijeti ovaj obrt javnoga mnjenja u Evropi. Njegova je dužnost, da odbije svaku odgovornost od vlade engleske i zato izjavljuje svečano, da Engleska neće nikada odobriti nikakva ugnjetavanja ni rđavu upravu u Turskoj. Odgovornost zbog upornosti Porte pada jedino na sultana i njegove savjetnike. Novi prijedlozi posljednja su riječ konferencije. Odbije li Porta i njih, poslanici velikih sila sa izvanrednim opunomoćeni-

cima smatraće rad konferencije završenim i ostaviće Carigrad. Novi prijedlozi su sadržavali:

Za Crnu Goru: ustupaju joj se Banjani, Piva, Nikšić, Drobnjaci, Šaranci, Kolašin, Kuči sa kučkom krajinom, Vasojevići do Lima, Malo i Velje brdo, Spuž i Žabljak, i daje joj se slobodna plovidba Bojanom i Skadarskim jezerom.

Za Srbiju: uspostavlja se stanje isto prije rata, a granicu bosansko-srpsku regulisaće naročita komisija.

Za Bosnu, Hercegovinu i Bugarsku imenovaće se hrišćani guverneri na 5 godina, sa odobrenjem velikijeh sila; urediće se zemaljske narodne skupštine, koje će o danku rešavati; ukida se zakupnina danka; oprašta se neplaćeni danak; ustanovljava se sloboda vjeroispovijedi; zabranjuje se nasilno prevjerivanje; narodni jezik uvodi se pored turskoga u sud i upravu; ukida se bašibozuk; zavodi se žandarmerija od hrišćana i muhamedanaca prema broju njihova stanovništva; zabranjuje se naseljenje Čerkeza; daje se opšte pomilovanje političkim hrišćanskim prestupnicima. Sve ove ustanove izvršuju se u roku od tri mjeseca. Velike sile postavljaju dvije komisije, koje će izvršenje nadgledati.

Safet paša odgovori, da novi prijedlog doista sadrži neke ustupke Porti i da ga Porta usvaja kao osnovu savjetovanjima, samo neka se izostave one dvije tačke o komisiji i o vlasti sila, da utvrđuju guvernere. Konferencija ne pristaje. Turski punomoćnici mole pet dana vremena za razmišljanje.

Sada već konferencija doćera cara do duvara. Nađe se Porta na mucu. Da primi prijedlog sa ona dva najteža joj

članka, odriče se nezavisnosti i suverenske sile, saginje se u jaram evropskoga tutorstva i otvara širom vrata evropskim intervencijama - ne primi li prijedlog, odoše i ostaviše je svi prijatelji, a neprijatelji joj zaratiše. Kolika je ozbiljnost i opasnost bila, ni sama turska vlada nije smjela uzeti na se odgovornost da riješi to pitanje. Tako je izgledalo, a u stvari ona je htjela da odbije i evropski prijedlog i udesila je, da se to iznese kao volja naroda. Zato za 6. decembar sazove ona veliku skupštinu u Carigardu i pozove na istu sve turske velikodostojnike, predstavnike hrišćanskih crkava i evropskih opština. Mithad paša snishodio se da poseti grčkoga patrijarha, da tijem hrišćane zadobije. Grčki i jermenski patrijarh, bugarski egzarh i evliki rabin poslali su u skupštinu svoje zastupnike. Bilo je 215 skupštinaru na okupu.

Mithad paša razloži skupštini stanje države. Kaže joj da je stvar u tome: savjetuje li skupština vladu da primi prijedloge evropske, ili da ne primi? "Odbijemo li njihov prijedlog", govoraše Mithad paša, "zastupnici velikijeh sila ostavljaju Carigrad. Engleska i Francuska kazale su nam, da one, sitina, neće ratiti na nas, ali da neće ni s nama biti. Austrija je za sada neutralna, ali po svoj prilici ona će biti docnije s Rusijom. Jasno je naše stanje. Primamo li zaključke konferencije, mi smo izgubili našu nezavisnost. Muka je i treba se dobro razmisliti. Slobodno neka kaže svaki svoje mišljenje."

Mithad paša pročita zaključke konferencije, a onda ustane njegov prethodnik, bivši veliki vezir Mehmet Ruždi paša: "Država bez svoje nezavisnosti ne može opstati. Od-

bijmo, dakle, prijedloge evropske, koji nam uništaju našu nezavisnost i ne žalimo nikakvih žrtava za naša prava”. Još su i drugi tako zborili, razumije se po prethodnom uređenju. Opet Mithad paša progovori: “Sad smo čuli mišljenje muhamedanskih Otomana. Da čujemo što će reći nemuhamedanski Otomani”. Sava paša, rodom Grk, izjavi: “Nemuhamedanci imaju jednu otadžbinu sa muhamedancima. Oni će svi skupa do posljednjega prije poginuti, nego li evropske prijedloge primiti”. Tako su i drugi nemuhamedanski Otomani zborili. Dođe da se glasa. Mithad paša pozove, da ustanu svi oni koji neće, da se prijedlog primi. Niko se ne diže. I da hoće, ne smije. Mithad paša gleda skupštinu i čeka: “Sto godina možete čekati, niko se podići neće” - poviče jedan poslanik. Sva skupština oduševljeno pozdravi te riječi. Prijedlog se jednoglasno odbija.

8. januara (1877) sastaje se deveta i posljednja šednica konferencije. I opet Safet paša stane govoriti, da će Porta primiti prijedlog, samo neka se izostave one dvije tačke i da je šteta, da se konferencija razilazi jedino zbog te dvije tačkice. Turska je vlada samo otkrila, da ona skupština ništa drugo nije, no prosto smiješna igra njena, kad ona i opet govori o primanju prijedloga, pošto je skupština onako svečano izjavila da će svi Otomani muhamedanski i nemuhamedanski prije izginuti, nego li prijedlog primiti. Turskim punomoćnicima odgovorila je konferencija, da su baš one dvije tačke najglavnije od prijedloga, jer sadrže jemstva, i da se od prijedloga ne može više nijedna izostaviti. Još je Ignjatijev izjavio, da se konferencija bavila

samo upravo u slovenskijem provincijama, no da su konferenciji i iz Tesalije, Epira i Krita stigle mnoge tužbe i vapaji protiv turske uprave.

Konferencija prekide rad, pošto potpisa protokol posljednje šednice svoje. Poslanici i punomoćnici evropskih sila ostaviše svi Carigrad 14. januara.

Safet paša istoga dana razaslje okružnicu svijema poslanicima turskim pri evropskim dvorima, u kojoj je pravdao ponašanje Portino na konferenciji i izražavao nadu, da Evropa neće s toga neuspjeha kriviti Tursku. Tako se žalosno svršila i ona znamenita pojava u razvitku događaja u ratu Crne Gore i Srbije s Turskom. Konferencija evropska nije ništa uradila. Ona je prikupila i ponovila diplomatske pokušaje svojih vlada iz vremena ustanka hercegovačko-bosanskog i u tome novom obliku napuštila ih neostvarene. Isto kao i prije, ostavljajući rat svome razvitku, kao i ustanak, da se iz njega rat razvije. Više zaslužuje carigradska konferencija da se pomene i radnja njena izloži s toga, što se s tijem iznosi s koliko je lakoće, bezbrižnosti i neodvažnosti ona radila, s koliko se nježnosti ophodila s Turskom, i to poslije onakvijen pokolja u Bugarskoj, poslije onoliko krvoprolića u Bosni i Hercegovini, poslije onolike junačke borbe i tolikijen plemenitijen žrtava od strane Crne Gore i Srbije i, najposlije, na čistom dogledu još krvavijen prizora, koji moraju nastupiti, kad upornost Turske nadvlađuje.

Vrijedno je spomenuti čudnu igru sudbine. Tek rođeno čedo udavilo je svoga roditelja, turski ustav velikoga ve-

zira Mithad pašu. On je u svome ustavu stavio ovaj članak: Da sultan može prognati svakoga kojega policija označi da je po državu opasan. Mithad paša je bio sposoban čovjek, sposobniji od svijeh suvremenijeh velikaša turskijeh, iako se zanio budalastom idejom da Tursku spase ustavom. On je sa ustavom, možda, i ozbiljno mislio i podvrgnući sebe odgovornosti htio da ograniči - sve po ustavu - vlasti druge, pa i samoga sultana. To je dosta bilo, da dvorjani zasnuju zavjeru protiv velikoga vezira, na čelu koje je bio Mahmud Damad paša, zet sultanov, Turčin od pete do glave. On i vojni ministar Radif paša uvjere sultana, da Mithad paša kuje zavjeru da njega obori, a sam da se učini diktatorom. Sultan je vjerovao već po tome, što mu je bilo milo da se oslobodi čovjeka, koji hoće da zna, kud se đede car Abdula blago. Mithad paša pođe u surgun, a zastupi ga Eden paša, dotadašnji turski poslanik u Berlinu i zakovani dušmanin Moskovu. U stvari, pored njega vladao je sada Mahmut Damad paša.

Pošljednje djelo Mithad pašino je bilo, što je 14. januara pozvao Srbiju i Crnu Goru, da se neposredno dogovore o miru s Turskom. Ova nova ideja biće potekla ako ne dogovorno od sila, a ono od nekijeh od njih, koje su rade bile, da radnji konferencije ipak šljeduje mir i da se spriječi samostalno djelovanje Rusije, koje je sve izvjesnije postojalo. I srpska i crnogorska vlada nagovorene su od sila, da šljeduju Portinom pozivu. I one nijesu mogle taj poziv odbiti, jer bi se inače odgovornost za produženje rata na njih bacila.

Srbija se odmah odazvala Portinom pozivu i već 8. februara bio je prvi sastanak srpskih punomoćnika D. Matića i F. Hristića sa Safet pašom. Crna Gora, iako je pristala na neposredne pregovore, odugovlačila je. Ona, smatrajući se pobjediteljkom, nije htjela svoje punomoćnike šiljati u Carigrad, no je predlagala za sastanak jedno pogranično mjesto. Tek je stranom posredovanju popuštio knjaz Nikola, i 8. februara poslao u Carigrad vojvodu Boža Petrovića, zapovjednika južne vojske, i vojvodu Stanka Radonjića, kao svoje punomoćnike.

Utoliko se Srbija već nagodila s Portom, da se mir zaključi na ovoj osnovi: granice ostaju kako su prije rata bile; sultan daje opštu amnestiju; vojska turska i srpska vrcu se odmah u svoje stare garnice; Srbija ne smije podizati nova utvrđenja, a turska zastava ima se pored srpske viti na gradu biogradskom, kao i prije rata.

Knjaz Milan, koji je htio po svaki način mir, sazvaio je u Biograd narodnu skupštinu da primi ovaj mir.

Trebalo je još knjazu Milanu razrješenje savezničkoga ugovora sa knjazom Nikolom, koje je on telegrafski zatražio. Knjaz Nikola molio ga je da ne hita sa zaključenjem mira, da se drže zajednički, dokle bi postigli bolje uspjehe. U istoj depeši predstavio mu je, da Crna Gora, poslije tolikijeh pobjeda, ne može zaključiti mir, koji ne bi ogovarao ratnijem uspjesima. Na ponovljenu izjavu knjaza Milana da on mora zaključiti mir, knjaz Nikola pristao je na razrješenje ugovora. Knjaz Milan odmah podnese ugovor skupštini, koja ga primi. Skupština je bila

vrlo burna i odmah drugi dan raspuštena. Knjaz Milan izdao je narodu o zaključenju mira ovu proklamaciju: "Iz moje proklamacije od 18. juna prošle godine poznati su mome dragome narodu uzroci, koji su nas prinudili da se prihvatimo oružju, a poznat je i zadatak, za koji smo se mi u savezu s Crnom Gorom borili.

Danas, kad se sudbina istočnih hrišćana nalazi u jačijem rukama, ja sam sretan, što mogu obznaniti mome dragome narodu, da sam po saslušanju velike narodne skupštine zaključio mir sa Otomanskom Portom. Moji punomoćnici potpisali su 17. o. m. sa carskim ministrom inostranijeh djela protokol mira, kome sam ja, sa svoje strane, poslao telegrafskim putem potvrdu.

Pod garancijom velikijeh sila Srbija ostaje i dalje u svojim odnošajima prema Otomanskoj Porti, u kojima je bila prije rata. Do svršetka ovoga mjeseca imaju se vojske, i turska i srpska povući na svoje zemljište, ukoliko se nalaze izvan političkih granica. Za hrišćane, koje su za vrijeme rata u Srbiji našli zbjega i zaklona, ugovoren je potpuni oproštaj, a ima sigurna izgleda, da će se sasvijem poboljšati njihovo stanje na njihovom ognjištu.

Braćo, današnjim danom prestaje ratno stanje u Srbiji, a s njim prestaju i neke od onih osobenih mjera, koje je ratno stanje izazvalo, - dokle opet druge neke i dalje ostaju, kao potrebne do potpunog prijelaza u redovno stanje.

Vraćajući se svojim mirnim poslovima, šetimo se prije svega onih naših hrabrih boraca, što na bojnopolju kosti ostaviše. Njihova će imena vazda živjeti u uspomeni bla-

godarna potomstva. Šetimo se naših ranjenih, koji su za rad nesopsobni ostali, pa je naša patriotska dužnost, da im opstanak olakšamo. Ne zaboravimo i one naše pogranične sugrađane, koji su ušljed ratnih događaja najviše stradali. Mojoj će vladi biti jedan od najglavnijih zadataka, da se oni prvim potrebama što prije namire i da se njihov položaj uopšte olakša.

Ispunivši svoju dužnost na bojnopolju prema svojoj otadžbini i prema svojoj braći, nastavimo sad da u mirnom radu i bratskoj ljubavi crpimo snagu za dalji narodni napredak. Ostanimo vazda zahvalni našoj ruskoj braći na potpori koju su nam za vrijeme rata ukazivali, kao i svim drugim plemenitim narodima, koji su nas u našoj teškoj borbi pratili svojim dragocjenim simpatijama.

Naročito dajemo izraza našem priznanju prema svima onim plemenitim društvima i licima, koji su našim ranjenicima i našim ratnim stradalnicima ruku pomoći čovjekoljubivo pružali.

Prema vama, pak, draga braćo, ispunjujem dužnost koja je meni, kao vladaocu vašem, prijatna, zahvaljujući vam svijema na požrtvovanjima koje ste za vrijeme rata podnosili, jedni boreći se na bojnopolju, ili čineći druge lične usluge, - drugi prinoseći materijalne žrtve, a svi bez razlike dajući neprekidni primjer rijetkog rodoljublja”.

Srbija je zaključila mir s Turskom, kada je Crna Gora tek započela pregovore. Zajedno nijesu mogli pregovarati, jer je knjaz Milan htio da zaključi mir svakako, a knjaz Nikola nije vjerovao u mogućnost mira, jer mir samo za lju-

bav mira nije htio, a da Porta neće pristati na uslove mira pod kojima bi ga on jedino primio, to je unaprijed znao. Knjaz Nikola nije zaratio, da samo raširi sa nekoliko pograničnih okruga granice Crnoj Gori. Da je za vrijeme odio mogao je to postići još za vrijeme ustanka hercegovačkoga, kada mu je to od iste Porte nuđeno. Da nije mimo toga težio, mogao je i sada dobiti od Turske nekoliko raširenje granice crnogorske. Ali rat, koji je poveo, bio je za oslobođenje naroda srpskoga. U svojoj proklamaciji knjaz je to otvoreno iskazao: "Hercegovina mora slobodna biti", uzviknuo je knjaz Nikola u svojem proglašenju Hercegovcima. I pod najkorisnijim uslovima knjaz nije mogao ni pomišljati za mir bez slobodne Hercegovine. Zato je on tražio od Porte, u započetim neposrednim pregovorima, naporedo sa dobicima za Crnu Goru i uređeno stanje za Bosnu i Hercegovinu, i to pod garancijom triju evropskim savezničkih velesila, ne dajući nikakvu važnost obećanjima turskim u tom pogledu. Safet paša se trudio mnogo, da skloni crnogorske punomoćnike na popuštanje od prvijeh zahtjeva. U isto vrijeme djelovale su i velike sile u tom pravcu na knjaza Nikolu, a naročito da bi svoje zahtjeve ograničio na interese Crne Gore, ostavljajući hercegovačko-bosansko pitanje njihovoj brizi. Rusija, koja se već naređivala za rat, ostavila je knjazu Nikoli slobodnu volju. I knjaz je odlučio: da mu je ljepše održati visoko podignuti barjak za oslobođenje srpskoga naroda, nego junaku i slavnu borbu ovoga rata završiti koristima za Crnu Goru, malim za nju istu, a ubitačnim za opštu narodnu

stvar, koja bi više dobila, ako bi Crna Gora - isto kao i g. 1862, samo nanovo proslavljeno znamenje svoje iznijela iz ovoga rata za skorbu bolju priliku.

4. aprila prekinuti su pregovori među Portom i crnogorskim punomoćnicima. Na rastanku rekao im je Safet paša u pravdanje Portina postupanja: "Ne odričem pravednost vašijeh zahtijevanja, ali nama je rat s Rusijom isto neizbježan, pa kad već mora biti - neka on odluči sve izjednom".

Sa najvećom radošću pozdravljen je na Cetinju i u cijeloj Crnoj Gori glas, da su pregovori prekinuti i da će se rat produžiti. Punomoćnici su dočekani na Cetinje s veseljem, kao da su najslavniji zaključeni mir donijeli.

17. aprila izdao je knjaz Nikola narodu crnogorskome novu proklamaciju.

"Crnogorci,

Kad prošle godine ništa ne pomogoše najveća i posljednja usiljavanja moja, da mirnim putem, koji su velesile odabrale i koji sam i sâm želio, - pripomognem olakšati pravednim uređenjem nesnosno stanje naše braće u Turskoj, zbog kojega se i podigoše očajno na oružje protiv osvajača i ugnjetača. - Ja sam u savezu sa svijetlim knjazom od Srbije Milanom objavio Porti rat i pozvao vas, da svojim junaštvom i svojom viteškom dragocjenom krvlju date odlučne snage mojim nastojavanjima.

I rekao sam tada: da je nas Turska samovolja i nepustljivost i pred samijem silama razriješila obaveze svakijeh obzira i da nam je dala povoda i prava, da na mjesto

prvijen rodoljubnijeh težnja, razvijemo naš opštenarodni barjak - *za oslobađanje i ujedinjenje naroda našega iz turskoga iga*, barjak - koji je Crna Gora od propasti Carevine naše vazda sveto hranila i junački i visoko držala.

I razvivši taj barjak, ja sam vi uzviknuo: “Crnogorci, svi ćete za mnom”, i nijesam ve pozivao knez Lazarevom kletvom: “Ko ne dođe na boj na Kosovo...”, jer sam poznavao vas, moje divne junake.

Veličanstveni su dokazi junaštva vašega, velike bitke i sjajne pobjede naše na Vučjem dolu, Fundini, Maljatu, Rogamima i na Mirotinskim dolovima, u kojima ste se svi obilićski borili i osim velike vojske turske i mnoštva oficira još i četiri paše pogubili i zarobili.

Vi ste, Crnogorci, opravdali povjerenje moje i zadovoljili ste očekivanja ukupnoga naroda našega i oveselili ste svijet slovenski i zadivili svijet strani.

Car ruski rekao je u Moskvi, da sav svijet čuje: *Crnogorci su se pokazali i ovom prilikom kao vazda, pravi junaci*. I sav svijet hvali junaštvo vaše i izjavljuje simpatije za narod naš, koje ste vi izazvali. Crnogorci, hvala vi u ime moje i svega naroda našega pred Bogom i svijetom. Hvala vi pred šenom božjega ugodnika i zaštitnika našega, Sv. Petra, pred spomenikom vladike Danila, koji je položio temelj ovome temelju narodne budućnosti, i knjaza Danila, koji vi je dao ovu snagu, te ve danas kao pobjedioce proslavlih, i onijeh junaka, koji su njihovi sa-trudnici bili, a vaši preci. Hvala vam i slava onijema, koji nije dovršen, nego ga, evo, i opet nastavljamo.

Velike sile evropske, kojima imamo vazda zahvalni biti za osobitu naklonost, bile su zaustavile naš rat u blagorodnoj namjeri, da prekinu prolivanje krvi i da i opet načinom mirnim postave red i pravicu u našim zemljama pod vladom Turskom i dadu zadovoljenja nama. Ljubav k čovječnosti i napretku ljubav k braći svojoj; položaj i snaga istakoše Rusiju na čelo njih u ovom pitanju. I Rusija sa ostalijem silama naprezaše se od onoga vremena sve do danas, da otkloni dalji rat, otvarajući Turskoj put da učini ono, što čovječnost i pravica od nje zahtijevaju, našto ugnjeteni hrišćanski narodi i naše pobjede prava imaju.

To je bio uzrok da sam morao i ja pregovarati s Turskom o miru, iako nijesam ni za časak prestao predviđati, da ću i opet razviti barjak oslobođenja narodnoga, koji sam s vama od predaka našijeh primio.

Moji trudovi u tome pravcu i vaše primjerno ponašanje za to vrijeme nalaze priznanja kod velikijeh dvorova i naroda obrazovanih.

Kao cijenu mira tražio sam, Crnogorci, od Turske ono što je pravo. Tražio sam u prvome redu obezbijeđeno stanje našoj braći i onda naknadu za naše slavne pobjede, za vašu vitešku, viteški prolivenu krv.

Turska - poslije dugih pregovora - odbi moja zahtijevanja. Ušljed toga ja sam moje poslanike iz Carigrada pozvao i tijekom danom opet je nastalo ratno stanje između nas i Turske.

Crnogorci, ja znam sve, tegobe koje ste podnosili za vrijeme ovoga dugog primirja, znam i bolove vašega junačkoga srca zbog toga, što ste bili ustavljeni na slavnom putu k slobodi narodnoj. No znam i to, da se i vaša najveća i jedina želja ispunjava danas, kada vam javljamo *da nanovo stupamo u rat s Turskom za slobodu naroda našega.*

Crnogorci, sretan i pun blagodarnosti Svemogućemu, ja vam radostan javljam, da je i velika bratska nam Rusija stupila u rat protiv Turske.

Ovaj događaj uveličaće radost vašu i udvostručiće junačko pregnuće vaše i požrtvovanje. Rusija - prinuđena istom Turskom i ovlašćena od cijele Evrope - polazi da oružjem izvojuje ono, što zajednički sa silama miroljubivim nastojavanjima ne mogaše postići.

Car Osloboditelj Aleksandar II, naš velikodušni pokrovitelj, krenuo je da pomogne i našem narodu u izbavljenju njegovom.

Crnogorci, pomoći Božjom i naše ruske braće, mi ćemo ovoga puta postići za čim pravedno težimo, ali ja očekujem danas od vas, Crnogorci, više požrtvovanja i junačkoga pregnuća nego ikad do sada, jer treba da se pokažemo vrijedni pomoći velikoga preduzeća Rusije, koje čini za nas i našu braću i jer je najslađa sloboda svojom mukom stečena, svojom krvlju iskupljena.

Crnogorci, šetite se slavnoga vojevanja našijeh predaka sa ruskom braćom protivu neprijatelja naše slobode i vjere i pokažite se dostojni njih, i natkrilite ih junaštvom, slavom i uspjesima.

Crnogorci, šetite se slavnoga vojevanja našega, jer je ovo dan suđeni, dan preporođaja naroda našega. Iz novijeh grobova našijeh uskrsnuće stara sloboda narodna.

Stojeći vazda s vama i pred vama, Crnogorci, ja vas najradosnije pozdravljam i dovikujem:

Naprijed, za oslobođenje narodno!”

Isti dan, u neđelju rano ujutro, knjaz Nikola je krenuo sa jednijem odjeljenjem vojske sa Cetinja na bojište, učinivši glavni stan, za prvo vrijeme, na Orju Luku.

Tako se ovo dugo primirje okončalo sa mirom Srbije, sa produženjem rata crnogorskoga, sa ulaskom Rusije u rat protiv Turske.

3.

Rusija rati s Turskom

“Rusija ostaje mirni posmatralac događaja, ali ona će prije svu Evropu zažditi ognjem živijem, nego što će dopuštit, da joj njezinu slovensku braću uništi.”

Ovo je bio izraz javnoga mnjenja u Rusiji za vrijeme ustanka i rata Srbije i Crne Gore s Turskom. Ovo raspoloženje ruskoga naroda moralo je dještovovati na volju cara ruskoga. I ipak rat ruski mogao se otkloniti, da su evropske vlade imalo zadahnute bile iskrenom željom, da se odnošaji u Turskoj uredi na zdravoj osnovi. Viđela se neodlučnost, a često puta i jasna dvoumnost jednijeh sila u svijema pregovorima za mir, u vrijeme ustanka i rata,

naročito za vrijeme dugoga primirja, kojim je bio obustavljen rat Srbije i Crne Gore. Težnja je takvoga držanja evropske diplomacije bila, da se Turska što bolje sačuva, Rusija unizi, iznoseći je u njenim težnjama nemoćnu prema zajedničkoj volji Evrope, a hrišćanski narodi u Turskoj da se ostave u žalosnom stanju njihovom.

Samo je to prinudilo miroljubivog cara Aleksandra II u mučnom stanju poslije Đunisa, da carski zagrmi: “Ako Porta za dvadeset i četiri ure ne primi primirje od 6 ili najviše 8 neđelja, i ako odmah ne obustavi svoju vojničku akciju, rusko poslanstvo ostavlja Carigrad i prekidaju se diplomatski odnošaji s Portom.”

Na povratku svome iz Livadije u Petrograd, car Aleksandar ustavi se u Moskvi, đe je 29. oktobra primio moskovsko plemstvo u predstavništvo gradsko. Tom prilikom car je izgovorio ove znamenite riječi:

“Vama je poznato, da je Turska popuštala na Moj zahtjev da odmah zaključi primirje, da se prekine zaludno krvoproliće u Srbiji i Crnoj Gori.

Crnogorci su se pokazali u ovom neravnom boju kao vazda pravi junaci. Na žalost o Srbima ne može se to isto reći, iako su u redovima srpskim bili naši dobrovoljci, od kojih su mnogi za slovensku stvar svoju krv prolili. Ja znam da sa mnom cijela Rusija saučestvuje u patnjama naše braće jednokrvne i jednoplemene. Ali mene su na prvo mjesto rukovodili pravi interesi Rusije. Dokle god mogu čuvaću krv rusku. I to je uzrok, što sam težio i što i sad težim, da se mirnim načinom u istinu popravi stanje

hrišćana na Istoku. Ovijeh dana počeće u Carigradu zastupnici velikijeh sila da ugovaraju o uslovima mira.

Moja je najviša želja, da se složimo. Ne dođe li do toga, i uvidim li Ja, da nećemo dobiti dovoljna jemstva da će se i izvršiti ono što s pravom ustražimo od Turske, onda sam Ja odlučan, da sâm, na svoju ruku radim. Ja sam uvjeren, da će mi se i sva Rusija odazvati, ustreba li i zahtije li to čast Rusije. Isto sam tako uvjeren, da će Moskva, kao vazda, prva biti. Neka nam Bog pomože, da izvršimo naš sveti poziv”.

Veliko oduševljenje izazvale su ove riječi careve u cijelom ruskome narodu. Ovo oduševljenje postalo je još više, kad je odmah za tijem i oružanje rusko započelo. 1. novembra izašao je carski ukaz da se obrazuju 6 vojničkih korova od vojske, koja se nahodila u Odesi, Harkovu i Kijevu. Car je naimenovao velikoga knjaza Nikolaja Nikolajevića glavnim zapovjednikom ove južne vojske. Druga se vojska okupljala u Krim, a treća, pod đeneralom Loris Meljikovom, određena je za Aziju. 19. novembra stigao je veliki knjaz Nikolaj u Kišenjev, đe mu je bio prvi glavni stan.

Ovo oružanje moralo je šljedovati onijem carevijem riječima. Car nije mogao dozvoliti da Turska izigrava Rusiju, kao što je ostale velike sile.

Knjaz Gorčakov objavio je i objasnio ovo oružanje Rusije svijema silama. U toj noti kaže se: “Dokle diplomacija vodi beskonačne pregovore kako da ostvari saglasnu volju cijele Evrope, dotle Turska prikuplja iz najdaljih krajeva Azije i Afrike divlju vojsku svoju, raspiruje fana-

tizam u Muhamedanstvu, da nadmoćnošću uguši hrišćansko stanovništvo, koje se bori za svoj opstanak. I grozne pokolje, - koji su uzrjali Evropu - ona vrši i danas na očijele ogorčene Evrope bezbrižno". I pri svemu tome, kaže se u noti, car ne želi rat, samo neka se osiguraju jemstva, da će se izvršiti sve ono, što je Evropa našla da je pravo i potrebno. Ali to je ono, što su sile vazda izbjegavale. Svaki sporazum razbije se o jemstva, koja je Rusija bezuslovno tražila, pa da mač i korice povrati.

I poslije carigradske konferencije Rusija traži i opet samo jemstva. U noti knjaza Gorčakova od 19. januara 1877. kaže se: Radi se o tome, kako će se Porta nagnati da pravedno i čovječno vlada sa svojim hrišćanskim podanicima, pa da Evropa ne bude izložena neprestanim trzavicama. Zato je i ruska vlada prihvatila Andrašijevu notu, pa berlinski memorandum, pa najposlije učestvovala i na carigradskoj konferenciji. I poslije godinu dana, eto su evropske sile na istom mjestu, đe su bile i prije, samo što je stanje sada mnogo grđe, jer se prolila tolika krv, a strasti se rasplamtile. Zato car ruski hoće da zna, prije no počne na svoju raditi, što misle sad evropske vlade preduzeti, pa, ako je ikako moguće, da se od njih ne odvaja - to je: pothvaćaju li se evropske vlade, da će nagnati Portu na izvršenje njihove zajedničke volje?

Velike sile, kako su se klonile tih zajedničkih obaveza, tako su oklijevale i s odgovorom na rusko izazivanje. Samo se Engleska javi, i to sa novijem prijedlogom: da se odobri Turskoj jedan rok od godine dana, da bi se vi-

đelo, misli li ona ozbiljno obećane reforme izvršiti.

Ruska strpljivost pristajala je i na taj prijedlog; samo je tražila ruska vlada: neka se vlade velikijeh sila obvežu, da će zajedničkim mjerama prisiliti Portu na izvršenje obećanja, ako ih ne bi ispunila u označenom roku.

Rusija je dala ovijem Engleskoj nanovo dobru priliku, da spriječi rusko-turski rat, kojega se toliko bojala. Kao što je Rusija pristajala, da se ostavi Porti vremena godina dana da izvede obećanja, da je tako Engleska pristala na ruski zahtjev, da sile - poslije toga roka - ne učini li Porta ništa - zajedničkom, oružanom intervencijom namoraju Portu na izvršenje reforama, ruski bi rat bio otklonjen; i ne samo to, nego Porta ne bi ni iščekivala kretanje evropske vojske, nego bi odmah sve ispunila, tek bi videla da više nema šale. Ali o jemstvima i o presiji na Portu Engleska nije htjela ni da čuje sad, isto kao i prošle godine prilikom berlinskog memoranduma.

Rusija je živo produžila svoje naoružanje, ali je i u posljednjem času još jedanput pokušala, da postigne sporazum sa silama i tijekom izbjegne rat s Turskom. Car pošlje đenerala Ignjatijeva, da pohodi sve vlade velikijeh sila i pokuša s njima sporazum. Posljedica ovijeh dogovora bio je prijedlog, kojega izradiše Ignjatijev i Šuvalov, a koji je u glavnome sadržavao zaključke carigradske konferencije. Ovaj prijedlog - koji je nazvan "Londonskim protokolom" - usvoji Engleska i 19. marta bi potpisan i od svijeh poslanika velikijeh sila u Londonu. Ovo je kratki sadržaj toga protokola: granice Crne Gore, u interesu stal-

nog mira, popravljaju joj se i daje joj se slobodna plovidba Bojanom, poziva se Porta, da raspušti vojsku, a reforme što prije ostvari; da stanje u hrišćanskijem provincijama popravi i u tome pravcu vladanja unaprijed stalno ostane; velike sile paziće preko svojih poslanika u Carigradu i konzula po provincijama, hoće li i kako će Porta svoja obećanja izvršiti; ako bi sile i ovoga puta u svome očekivanju bile prevarene, zadržavaju pravo, da se onda dogovore o načinu i sredstvima, kako će obezbijediti hrišćansko stanovništvo i interese opšteg mira.

Grof Šuvalov prije potpisa protokola dao je ovu izjavu: “Kad Porta zaključi mir s Crnom Gorom, i krene ostvarivati reforme u protokolu pomenute i bude spremna da raspušti vojsku - neka svoga naročitoga poslanika pošlje u Petrograd radi dogovora o razoružanju, na što će i car pristati. A ako bi se ponovili pokolji, kao oni u Bugarskoj, razoružanje se obustavlja”.

Grof Derbi dao je ovu izjavu: “Engleska je pristala na ovaj protokol jedino u interesu evropskoga mira, a samo se po sebi razumije, ako ne dođe do razoružanja i do sporazuma među Rusijom i Turskom, da ovaj protokol prestaje istoga časa vrijediti.”

I italijanski poslanik Menabrea dao je opet od strane Italije ovu izjavu: “Ovaj protokol obavezuje Italiju samo dotle, dok traje sporazum među silama, postignut istijem protokolom.”

Ovijem izjavama protokol je uništen istoga časa, kada je postao. Ništa lakše, nego da se Rusija i Turska ne spo-

razumiju i ne dođe do razoružanja i onda Engleska odmah se odriče protokola, a za njom Italija, pošto više suglasnost među silama ne postoji, i tako redom. To je Porta dobro uvidjela i za to je ona - bez okolišenja - svojom notom od 28. aprila odobrila protokol ovijem riječima: "Turska je postala nišan neprijateljskim napadajima, nezasluzenim sumnjičenjima i očevidnim povredama prava, koje su u isto vrijeme i povrede međunarodnoga prava, i sad ona zna, da se ima boriti za svoj opstanak. Ali jaka pravičnošću svoje stvari i vjerom u Boga, ona izjavljuje, da se neće obrtati na nikakve odluke koje se donose bez nje, a protiv nje".

Engleska se nije ustavila na onu samu izjavu. 1. aprila vlada je izjavila u parlamentu: "Engleska je uvijek radila u saglasnosti sa silama za hrišćane. Ali ona nije željela politiku, koja hoće rat s Turskom. Turska joj nije ništa kriva. Koliko god Engleska saučestvuje prema hrišćanima, ona nema punomoćija od Boga, da za njih ratuje. Engleska će potegnuti mač protiv Turske samo kad čast i interesi njeni to ustraže". A lord Derbi, tri dana docnije, izjavi u Gornjem domu parlamenta, da posljednji članak protokola ne znači, da će sile upotrebiti silu protiv Turske, ako ona ne izvrši što se od nje zahtijeva, no samo toliko, da će se onda sile iznova odgovoriti što da se radi.

Prema svemu ovome Rusija je bila na čisto. Od Evrope nije mogla više ništa očekivati, a od Porte još manje. I kad je ruska vlada 31. marta primila gorepomenutu notu tursku, kojom ona odbija londonski protokol, car je odmah

šutradan držao ratni savjet. I bi zaključeno, da se odmah diže na noge sva ruska vojska.

8. aprila car Aleksandar krene sa našljednikom iz Petrograda i 11. istog mjeseca stigne u Kišinjev, glavni oko ruski.

Odmah šutradan, knjaz Gorčakov razlašlje ruskijem poslanicima kod velikijeh dvorova notu šljedećega sadržaja:

“Carska je vlada od samoga početka istočne krize sve mogućno činjala, da zajedno sa velikim silama ustanovi stalni mir u Turskoj. I svi prijedlozi redom, koje su sile u saglasnosti podnosile Porti, razbiše se o postojanu protivnost njezinu. Londonski protokol bio je posljednji izraz zajedničke volje Evrope.

Carska vlada učinjala je s tijem posljednji pokušaj pomirenja. Porta je i taj odbila. To se nije očekivalo. Istina, vlade su predlagale, da Porta neće ispuniti svoja obećanja, ako ih da, ali nijesu pomišljale, da će Porta prosto odbiti zahtjeve Evrope. S tijem je i izjava lorda Derbia k protokolu potvrđena da protokol prestaje vrijediti, ne dođe li do razoružanja i mira među Rusijom i Turskom, zbog čega je Engleska jedino i potpisala protokol. Pošto Porta odbija protokol, više nema izgleda, da će ona želje i savjete sila usvojiti, da će preduzeti željene reforme radi poboljšanja sudbine hrišćana, da će zaključiti mir s Crnom Gorom, uopšte da može doći do razoružanja i mira. Preostaje, dakle; ili da se ostavi stanje kakvo je - premda su sile izjavile, da interesi njihovi i Evrope to stanje ne mogu podnositi - ili da se pokuša silom postići ono, što se nije moglo na lijepe.

Moj uzvišeni Gospodar odlučio je, da sam preduzme ono, na što je pozivao sve sile, da zajednički učine. Njegovo Veličanstvo zapovijedilo je svojim vojskama, da prijeđu granicu Turske. Moj uzvišeni Gospodar ispunjava ovijem dužnost, koju mu nalažu interesi Rusije, kojima mirni razvitak sprečavaju neprestani neredi na Istoku.

Njegovo Veličanstvo uvjeren je, da s tim odgovara i nazorima Evrope”.

A istoga dana (12/24. IV 1877) izdao je i car Aleksandar ovaj manifest:

“Naši vjerni podanici znaju, kako smo vazda živo saučestvovali prema hrišćanima, ugnjetenijem u Turskoj. Našu želju, da popravimo njihovo bijedno stanje, dijelio je i cijeli ruski narod, koji je i sada gotov, da prinese nove žrtve za olakšicu stanja hrišćana na Balkanu. Život i imanje naših vjernih podanika vazda nam je dragocjen bio.

Cijelo vladanje naše pokazuje stalno brigu, da Rusija održi blagodeti mira. Ovom brigom bili smo obuzeti neprestano od početka žalosnih događaja u Bosni, Hercegovini i Bugarskoj. Prije svega smo nastojavali, da mirnijem načinom i u dosluhu sa velikijem evropskijem silama, našim saveznicima i prijateljima, popravimo stanje hrišćana na Istoku. Dvije godine neprestano smo se naprezali, da sklonimo Portu na reforme, koje bi hrišćane u Bosni, Hercegovini i Bugarskoj sačuvale od samovolje turskih vlasti. A na ove reforme bila je Porta obavezana svojim svečanim obećanjima, koje je od prije dala cijeloj

Evropi. No vas trud naš ostao je bezuspješan, i ako je potpomagan zajedničkim nastojavanjem i drugih sila. Porta je stalno odbijala svako jemstvo za bezbjednost hrišćana i odbila je i zaključke carigradske konferencije, i ova je upotrijebila svaki mogući način, da skloni Portu da popušta. Najposlije predložismo velikijem silama sastav jednog protokola naročitog, koji je obuhvatao najglavnije zaključke carigradske konferencije, pa da pozovemo i Portu, da se pridruži ovome međunarodnom aktu, koji je bio krajnja popustljivost i najbliži zahtjev prema Porti. Ni to ne pomože Porta ne popušta jednodušnoj želji hrišćanske Evrope i odobri protokol.

Pošto smo iscrpljeli sve miroljubive pokušaje, mi smo, oholom upornošću Portino, prinuđeni na djelo odlučno. Osećanje pravičnosti, osećanje našega dostojanstva, zapovijeda nam, da se prihvatimo oružja.

Najjače uvjereni u pravičnost naše stvari, i predajući se Božjoj milosti i pomoći, dajemo našim vjernim podanicima na znanje, da je došao onaj čas, koji smo predviđali kad smo izgovorili one riječi, kojima se cijela Rusija onako velikom jednodušnošću odazvala. Mi smo kazali, da ćemo samostalno raditi tek to zahtje potreba i čast Rusije.

Danas - moleći Gospoda blagoslov za našu hrabru vojsku - zapovijedamo joj, da prelazi tursku granicu”.

Objava rata izazvala je u Petrogradu najveće oduševljenje. Narod je vrio ulicama i kupio se pred carski dvor kličući: “Živio car!” Ispred proklamacija, koje su bile na

mnoga mjesta javno izložene, nijesu se razmicale gomile naroda. Tako je bilo po cijeloj Rusiji. Od najbogatijega do najsiromašnijega Rusa bješe svak gotov na najveće žrtve za sveti rat, za oslobođenje svoje braće ispod jarma turskoga. Svuda su se ustanovljavali odbori za prikupljanje pomoći. Sama carica bila je na čelu Blagotvornom društvu za pomoć ranjenim i bolesnim vojnicima.

Iste noći po objavi rata ruska vojska prelazila je Prut na tri mjesta. Veliki knjaz Nikolaj, ulazeći u Rumuniju, izdao je ovaj proglas vojsci:

“Hrišćani u Turskoj digli su se protiv svojih ugnjetača. Već dvije godine prolijeva se krv. Ništa nije pomogao napor Rusije i silâ, da njihovo stanje poboljša. Car je izrekao pošljednju riječ. Rat je objavljen. Meni je car povjerio, da izvršim volju njegovu. Mi ne idemo da osvajamo, nego da branimo ugnjetenu braću i vjeru hrišćansku. Ja sam uvjeren, da će svak svoju dužnost činjeti i da neće osramotiti ime rusko. Štedićemo sve mirne stanovnike bez razlike vjere i narodnosti. Vi ne smijete ništa uzeti, što nećete platiti. Zahtijevam poslušnost bezuslovnju. Ulazimo u Rumuniju samo radi prolaska. Ja sam uvjeren, da ćemo u njoj naći gostoprimstvo, kao i naši preci, i zato zahtijevam, da poštujuete njene domaće zakone, u potrebnom slučaju, da pomažete Rumunima protiv Turaka, bez svakoga koristoljublja”.

Za prolazak preko Rumunije bio je između Rusije i Rumunije još 4. aprila zaključen ovaj ugovor:

1. Rumunska vlada osigurava slobodni prolazak preko zemljišta Rumunije ruskoj vojsci, koja je određena da ulježe u Tursku. Svi troškovi, koji se učine za potrebu ruske vojske, idu na račun carske ruske vlade.

2. Da ne bi za Rumuniju nastale nikakve opasnosti ili neprijatnosti prolaskom ruske vojske preko Rumunije, vlada Nj(egovog) V(eličanstva) Cara svijeh Rusa obavezuje se, da će održavati i poštovati politička prava rumunske države, ustanovljena unutrašnjim zakonima i postojećim ugovorima, kao i današnji integritet Rumunije.

Pojedinosti o prolazu ruske vojske Rumunijom, uređene su docnije. Niko od sila nije se protivio ovome sporazumu Rusije s Rumunijom, iako je Engleskoj - a još više saveznicima ruskoj, Austriji - to jako nemilo bilo.

9. maja skupština rumunska proglasi svoju potpunu nezavisnost i ratno stanje između Rumunije i Turske. Pred timjem već Rusija je pomogla Rumuniju sa nekoliko miliona rubalja, da se što prije i što bolje spremi za rat.

26. maja stigao je Aleksandar II u glavni stan ruski, koji je u to doba bio u Ploješće, jer se već primicao čas prelaska ruske vojske preko Dunava u Bugarsku.

Ruska vojska borila se sa neobično velikim poteškoćama, dokle se prikupila na Dunav. Nastadoše baš u to vrijeme silne kiše i razliše se plime velike pred njom. Ipak ovaj od hrišćanskih knjaževina i naroda u Turskoj željno iščekivani događaj, i djelo vazda slavno u ratnoj istoriji, zbi se i dovrši 18. jula.

4.

Produženje ratovanja crnogorskog

U srijedu, 13. aprila (1877), osvanuo je dan jedan od najznatnijih, najradosnijih u Crnoj Gori. Već se svakoga časa očekivao glas, da je Rusija objavila rat Turskoj. To jutro sâm knjaz Nikola objavio je tu radosnu vijest narodu iskupljenom pred dvorom. Usklik knjažev: “Da živi Car, da živi Rusija”, odjekne gromko u oduševljenom narodu i bi popraćen pucnjavom iz pušaka. Odmah se iznesoše topovi na “Granicu” više Cetinja i njihova gromka jeka ogłosi i okolnom narodu radosni događaj i vasprostre se još isti dan po cijeloj Crnoj Gori. Pred podne bilo je blagodarenje u crkvi manastirskoj u prisustvu cijeloga dvora i mnogoga naroda. U večer je bilo sve Cetinje osvijetljeno, kao i okolne planine.

Toga dana stigao je iz Petrograda na Cetinje i Jonin, ruski generalni konzul. Jonin je bio davnašnji zastupnik ruski za Cetinje, čovjek velikih sposobnosti i srca, pun ljubavi prema knjazu Nikoli i Crnoj Gori. To mu je dalo ime pravoga Crnogorca i u Crnoj Gori i u Rusiji, s kojim se on ponosio. A doista ga je i stekao ljubavlju iskrenom i radom neumornim za korist Crne Gore, da će njegovo ime ostati vazda u najboljem spomenu u narodu crnogorskom. Pred primirje on je bio pozvan u Petrograd, da se neprijateljima ne da prilika prigovorima, da on u ime Rusije podržava

Crnu Goru u otporu i nepomirljivosti s Turskom. I doista, za sve vrijeme drugih pregovora evropskih, i najzad neposrednijih pregovora između Crne Gore i Turske o miru, Rusija nije ni jednom riječi, ni jednim migom dala poznati svoju misao Crnoj Gori. Ona je bila ostavila Crnoj Gori sasvim slobodnu volju, da se miri ili dalje ratuje s Turskom. Tek sad, po objavi rata, vratio se Jonin na svoje mjesto, đe je bio dočekan opštom ljubavlju i knjaževim ličnim povjerenjem i prijateljstvom.

Istoga dana knjaz Nikola je caru Aleksandru II u Kiševnjev izrazio svoju radost povodom ovoga velikoga događaja i pozdravio njegovu velikodušnu odluku ovijem telegramom:

“Vaše Veličanstvo poteglo je mač iz korica za oslobođenje naše braće od jarma, pod kojim uzdišu već ima toliko vjekova. Crna Gora na kraju svake strpljivosti, s ushićenjem predustrijeta izjavu moćne Rusije i njenoga Suverena. Veličanstvo, cio svijet divio se Vašem dugom strpljenju, kojim ste se trudili, da održite pravicu i jednakost među Vašijem jednovjericima. Sad je sljepilo naših neprijatelja dovelo Vaše strpljenje do kraja. Neka je blagosloveno Vaše preduzeće, što ste povelili milione duša za pravu istinu i civilizaciju hrišćanstva. Za mene je čast, Veličanstvo, što ću se pored Vašega veličanstva boriti, a moji će Crnogorci - uvjeren sam - pokazati se dostojni izjavljenog povjerenja, koje ste im u Moskvi poklonili.

Neka Bog blagoslovi Vaše Veličanstvo, Vaš narod i Vašu vojsku i da nas uvjenča slavom i pobjedom”.

Car je odmah odgovorio ovijem riječima:

“Moja iskrena zahvalnost za Vaš telegram, kojega su riječi živo Me dirnule. Da nam Bog priteče u pomoć i da blagoslovi naše zajedničke trudove u našoj svetoj misli. Kao novi dokaz Moga uvažanja za junačke Crnogorce, šiljem Vama po pukovniku Bogoljubovu krst Sv. Đorđa 3. stepena za Vas, a 4 krsta četvrtoga stepena za one od Vaših vođa, koji su se onako junački borili prošloga ljeta.”

Ova odličja carska predao je Bogoljubov, pukovnik, 12. maja knjazu Nikoli u glavnom stanu na Orjoj Luci, sa ovim carskim svojeručnim pismom:

“Vaša Svjetlost,

Sa osobitim zadovoljstvom pratio sam Ja i sva Rusija uspehe crnogorskoga oružja. Radosno se raznio glas u srcima našim o slavnoj pobjedi na Vučjem dolu, đe Vaša Svjetlost na čelu šake hrabrih Crnogoraca, osiljenijeh ljubavlju k otečestvu i sviješću pravičnosti svojega djela - sasvijem razbiste 16 turskih bataljona, uzevši od njih u bitki 3 topa i 33 barjaka.

Želeći izjaviti Vašoj Svjetlosti čuvstva Moga dubokoga uvažanja k zaslugama odlične hrabrosti, koju lično pokazaste, Ja pridružujem Vas u broj kavaljera Moga Imperatorskoga ordena Sv. Velikomučenika Georgija trećega reda, kojega znak s ovijem Vam sprovodim.

U isto vrijeme imenujem i slavne predvoditelje Crnogoraca: senatora Boža Petrovića Njegoša, vojvodu Petra Vukotića, vojvodu Iilju Plamenca i vojvodu Marka Miljanova Popovića kavaljerima toga ordena četvrtoga reda.

Ostavljam na raspoloženje Vašoj Svjetlosti još 3 oficirska krsta toga istog ordena i reda, da ih u ime Moje, a po Vašem uvjerenju, darujete trojici najhrabrijih vojskovođa i 38 znakova odličja vojničkoga ordena, da ih darujete po Vašem blagorasudjenju najodličnijim crnogorskim vojnicima u ratu s Turskom.

Neka budu ovi ordeni na prsima hrabrih sinova Crne Gore svjedoci Mojega uvažanja njihova junaštva i bratske ljubavi, koju Rusija gaji za njih.

U Kišenjevu, 12. aprila 1877.

Ostajem Vaše Svjetlosti iskreni dobroželatelj Aleksandar”.

Ova tri oficirska krsta dao je knjaz isti dan: vojvodi Mašu Vrbici, za zasluge koje je stekao svojom junačkom borbom u Srbiji, i hercegovačkim komandirima: nevesinjskom Bošku Tomoviću i pivskom vojvodi Lazaru Sočići.

Pukovnik Bogoljubov ostao je u stan knjažev kao ratni punomoćnik ruski, a isti dan pošao je u rusku vojsku vojvoda Stanko Radonjić, kao crnogorski ratni punomoćnik.

Na dan objave rata knjaz Nikola pozdravio je taj veliki događaj i glavnom zapovjedniku ruske vojske velikom knjazu Nikolaju ovijem telegramom:

“Objava rata Nj. V. Cara čini čast i sreću Crnogorcima, što će upored s Rusima da se bore. Pozdravljam u Vašem Carskom Visočanstvu poglavara vojske osloboditeljske, s kojom, po Božjem Promislu, učestvovaću u oslobođenju naše braće. Neka Bog zaštititi naše oružje”.

Veliki knjaz Nikolaj odgovorio je iz Kišenjeva:

“U odgovor na oduševljeni telegram Vaše Svjetlosti, primite Vi, Gospodaru, i Vaš junački narod, koliko od Moje strane, toliko od strane Moje vojske, naše bratske želje i blagoslove. Duboko uzbuđen Vašim ošećanjem, blagodarim Vam od sveg srca. Neka vam Bog pomože u našoj svetoj stvari”.

Našljedniku ruskom, careviću Aleksandru, knjaz Nikola je bio poslao nekoliko najljepših trofeja iz prošlih bojeva, među kojima i jedan crnogorski barjak sasvijem izrešetan i raznešen turskijem zrnima, pod kojim su 6 barjaktara crnogorskih poginuli u boju na Fundini. Na taj dan stigao je knjaz u i od Carevića na dan objave rata ruskoga, ovaj odgovor:

“Svesrdno zahvaljam Vašoj Svjetlosti na ove spomene. Ovi trofeji dragocjeni su Mi svjedoci heroizma, koji su pri-nijeli crnogorskom narodu poštovanje cijele Evrope i tako dobro opravdali našljedne simpatije Rusije naspram toga junačkoga naroda. Neka Vaša Svjetlost računa svakom pri-likom na ošećanja Careva i Moja. Molim Vas, da primite uvjerenje moga iskrenog nepromjenljivog prijateljstva”.

Sva ova pisma ostaju dokazom oduševljenoga raspolo-ženja Cara i Rusije prema Crnoj Gori i knjazu Nikoli, izazvana istrajnom borbom i gotovošću na nove žrtve u ratu s Turskom.

Za predstojeće ratovanje spremalo se, međutijem, u Crnoj Gori neprestano i na sve strane. Na Cetinju se usta-novio Blagotvoriteljni odbor pod predšedništvom same knjaginje Milene. Carica ruska poslala je ovome odboru

25.000 rubalja za postradale porodice u ratu. Iz Petrograda stiglo je na Cetinje novo rusko "Društvo crvenoga krsta" sa đeneralom P. A. Rihterom. Ovo izaslanstvo imalo je tri doktora: M. A. Lebedeva, N. A. Krugljevskog i V. A. Studickoga, i 15 milosrdnih sestara Pokrovske opštine, koja stoji pod pokroviteljstvom velike knjaginje Aleksandre Petrovne. Ovi su izmijenili đenerala Buga i dr Lebedeva, koji su još od početka rata radili u Crnoj Gori.

U toliko krenuo je u neđelju u jutro 17. aprila i knjaz Nikola s Cetinja, s vojskom, koja još nije bila na granicu, i učinio je svoj prvi glavni stan na Orjoj Luci, u Bjelopavličima.

Bojevi nijesu odmah otpočeli. Turske vojske nije bilo u Hercegovini, a na strani Albanije samo u gradovima. Crna je Gora mogla u to vrijeme bez velikih prepreka daleko prodirati. No lako je moglo bit, da bi ona ispred mnogo jače sile turske, koja bi se u toliko sa granica srpskih prikupila - morala ustupati svojim granicama. Tome se nije htio knjaz Nikola izložiti, što bi mu desetkovalo i umorilo vojsku, a bez koristi, jer ne bi mogao držati sve ono dokle bi dopro, do dolaska velike sile turske, koju bi izvjesno u tome slučaju na sebe navukao. On se nadao, da će Rusi brzo prijeći Dunav i da će i Srbija onda nanovo uljeći u rat, kad je već i Rusija zaratila, a sobom i Rumuniju povukla. Rumunija bješe već proglasila svoju nezavisnost. U takvom slučaju knjaz Nikola mislio je preduzeti ofanzivu, jer se nadao svladati tursku vojsku, koja bi dopala Crnu Goru. No rđava vremena, kiše i plime zadržale rusku voj-

sku više no se moglo očekivati, a Srbija ne davaše znaka, da će se ratu pridružiti.

Turci su upotrebljavali te okolnosti i poslali jaku silu na Crnu Goru. Turska je mislila s ovom vojskom svladati i pokriti Crnu Goru, pa isti čas prebaciti i ovu vojsku u Bugarsku protiv Rusa. Tako Crnoj Gori nije ostavalo, nego da se za prvo vrijeme drži na svojim granicama. Budući u ratu s Rusijom, moglo se pretpostaviti, da Turska neće moći više pojačavati ovu vojsku svoju, određenu protiv Crne Gore. A kad je jednom Crnogorci savladaju i oslabe na svojim granicama, onda bi im bio otvoren put u turske zemlje. Ovijem mislima rukovodilo se crnogorsko vojskovođstvo. A to objašnjava, što je bez boja prošao cijeli mjesec dana po objavi rata. No vojska crnogorska imala je dosta posla i za to vrijeme. Ona se raspoređivala i na svojim položajima prema Arbaniji utvrđivala, osobito na ulazak Duge, u Hercegovini. Zapovjedništvo vojske bilo je u istim rukama. Glavnokomandujući južne vojske bio je vojvoda Božo Petrović, a zapovjednici u istoj: vojvoda Ilija Plamenac i vojvoda Marko Miljanov; na onu stranu Skadarskog jezera do mora vojvoda Mašo Androv Đurović, a na stranu Stare Srbije vojvoda Miljan Vuković, a u Dugu vojvoda Petar Vukotić. Sam knjaz, kao vrhovni zapovjednik, stajao je na Orjoj Luci i u Ostrogu.

Vojska turska kupila se i pridolazila s tri strane. I one su sve tri, svak u svome pravcu, u jedan isti dan udarile na Crnu Goru.

Od Mostara preko Gacka udario je Sulejman paša sa 38.000 vojnika, suviše imao je 10.000 uz komoru, koju nošahu 8.000 konja. Sulejman paša ostavio je još po Hercegovini, po gradovima, jake posade.

Od Podgorice krenuo je Ali-Sajib paša sa 15.000. Njemu je za vrijeme bojeva pridošlo još 10.000 u pomoć.

Od Berana išao je Mehmeb-Ali paša sa 15.000, koji je još 5.000 Arnauta imao sobom. Sve tri vojske imale su jaku artiljeriju, a najjaču Sulejman paša.

Na stranu crmničku nije bilo naročite vojske, ali je tu stranu vazda mogla uznemiravati posada skadarska i barska sa domaćim Turcima.

Prema tome morala se i crnogorska vojska podijeliti u glavnome na tri strane, kao što je naprijed već pomenuto. Četvrto odjeljenje u Crmnici bilo je malo i samo za pažnju.

Crnogorska vojska pod vojvodom Petrom Vukotićem, u sve 18 bataljona, koja je čekala na Krscu Sulejman pašu, bila je suviše podijeljena na dvoje: na Krstac i u Pivu, jer je zapovjedništvo bilo izviješteno, da će Sulejmanova vojska na oba ona mjesta udariti. Vojvoda Petar Vukotić bio je poslao u Pivu 7 bataljona, 8 bataljona zadržao je na Krscu, a 3 bataljona postavio je na sredinu, između Goranska i Krscu, kako bi jednoj ili drugoj mogli priskočiti u pomoć. Knjaz Nikola, koji je imao tada svoj stan na Bršnu, tek je doznao kolika je sila Sulejmanova, odmah je poslao na Krstac zapovijed vojvodi Petru Vukotiću da napušta Pivu, pa da ujedinenom vojskom dočeka Sulejman pašu; ne bude li više na vrijeme, da sastavi vojsku najedno, a onda

da učini junački boj na Krstac, pa suzbije li Turke, da se sastavi s onom vojskom u Pivi i zajednički da gone neprijatelja. Ne mogne li odoljeti turskoj sili, da se više ne upušte u ozbiljan boj u Dugi, nego da se povrati na Planinicu, kako bi tu sa jačom snagom dočekali Turke.

Sulejman paša, panuvši s vojskom u Gacko, samo se u toliko u Metoviji zadržao koliko je odvojio nekoliko vojske, što će udariti na Goransko u Pivi nije imala više vremena, da dođe na Krstac. Ostalo je, da se Crnogorci na oba mjesta pobiju sa nesravnjeno jačom silom turskom. Crnogorci nijesu za to nimalo klonuli duhom. Bjehu oduševljeni kao ikada, i jedva čekahu sudar s Turcima.

23. maja, u 2 ure po podne, udari Sulejman paša na Krstac, a u isto vrijeme i njegova druga vojska na Pivu. Osam bataljona crnogorskih bili su razređeni između Đed i Ćurila. Na Đed se naslanjalo desno krilo, a lijevo na Ćurilo. Turci udare na cijeli front crnogorski strijelcima, a na lijevo krilo navale u kolonama, idući pravo na šančeve crnogorske, te su ih najzad već rukama prihvatili. U taj mah pušte se četiri bataljona crnogorska iz šančeva i učiniše žestoki juriš u Turke. Nastade strahoviti pokolj. Za više sahata bjehu izmiješani Crnogorci i Turci. Turci su više puta ustupali, no vazda ih potkrepljavaše nova vojska. Oficiri turski više su imali posla sa svojim vojnicima, nego sa Crnogorcima. Golim sabljama bili su ih i ćerali naprijed. Koliko su ona četiri bataljona crnogorska (ćeklićsko-cucki, ljubotinjski, pješivački i lukovo-župski) s jurišem se odlikovali, - toliko je ceklinski bataljon valjao,

koji svoje šanse nije ostavljao, a Turci su neprestano u gustijem redovima jurišali na njega. Neprekidnim plotunima valjao je on redove turske, koji su se novom vojskom popunjali, prelazeći strahovitu lazinu svojih drugova. Dan bijaše već na izmaku i Crnogorci učine posljednji juriš svom snagom. Opet se izmiješaše s Turcima i nastade opet strahovita šeča. Crnogorci su jurišali, kao da je svaki tu pregao da pogine. Pod jednim barjakom pali su tu po 3 i 4 brata ili rođaka. Jedan pani a drugi priskoči, podigni barjak pa naprijed. Kad je Sulejman paša ošetio tako strahovitu navalu, on prestane više šiljati izmjene bataljonima, koji su u vatri, nego pušti svukoliku vojsku u boj, a u isto vrijeme naredi topove i cijelu komoru da odstupi, kako bi je spasao u slučaju sloma turskoga. Ko će sili odoljeti. Crnogorcima ne mogaše biti izmjene, a od njih nešto izginulo, nešto se ranilo, a mnogi - iznoseći ranjenike - morali boj napuštiti. Najposlije ustupiše u svoje šanse i tu se u sami mrak boj prekine.

Bitka je ostala bez uspjeha, a gubitak crnogorski bio je prema onijema u prošlim bojevima velik - oko 500 mrtvih i ranjenih. No Turci su izgubili preko 4.000 momaka.

Osim ovoga velikoga gubitka, kakvo je rastrojstvo moralo biti u turskoj vojsci vidi se najbolje po tome, što je Sulejman paša punijeh deset dana ostao pred Krstac. Kod sve svoje velike vojske naprijed nije mogao ni smio odmah krenuti, iako mu ništa lakše od toga nije bilo, jer šutradan po bitki vojvoda Petar nije imao ni puna dva bataljona uza se. Svi drugi vojnici bjehu se odvojili radi iz-

nosa ranjenika u bolnice na Grahovo. Vojvoda Petar je po prethodnoj naredbi knjaza Nikole sa one 2 bataljona ustupio na Presjeku. Tu su ubrzo stigli i ostali vojnici, što su pratili i nosili ranjenike.

U Pivi bio je boj onaj isti dan između odjeljenja crnogorske vojske pod zapovjedništvom vojvode Lazara Sočice i one vojske, koju je Sulejman paša iz Metovije poslao. Boj je trajao i tamo do samoga mraka. Turci su bili suzbijeni na Muratovicu, gdje su se ušančili. Šutradan vojvoda Lazar Sočica nije se upuštao u boj, no je po primljenoj naredbi sa cijelom vojskom pušao na Presjeku, k vojsci Vukotičevoj. Tako su Turci bez otpora toga uljegli u Goransko, snabdjeli ga tainom, pa se i oni vratili i pridružili glavnoj vojsci Sulejmanovoj na Krstac.

Knjaz Nikola u toliko premjestio je svoj stan sa Bršna na Plannicu, tek je bio izviješten da Sulejman paša nije sa porazom povraćen s Krsca. Prema naredbi njegovoj ovđe se imala prikupiti sva vojska crnogorska iz Duge.

Po istoj naredbi vojvoda Petar Vukotić poslao je odmah sa Prešeke 4 bataljona put Lukova, da na vrijeme uhvate mjesta, jer je morao pretpostavljati, da će onamo zaići lijevo krilo turske vojske, kad krene na Plannicu. Stoga je na Prešeku učinio boj samo iz šančeva, da nekoliko zadrži Turke, a drugi dan tu omrkne, a osvane na Planinici, u stan knjažev.

5. juna bio je na Planinici ratni savjet. Bilo je pitanje: hoće li se Turci dočekati na Planinici, ili će se propustiti i tu, pa da se pod Ostrogom dočekaju. Mnogi vojnički gla-

vari bili su mišljenja, da se čeka turska sila na Planinici, jer je Planinica prirodno za doček vrlo zgodno utvrđenje. I sva vojska željela je tu boj. No knjaz Nikola mislio je, da je bolje tursku vojsku i na Planinici propuštiti, pa je dočekati pod Ostrogom. On je mislio: Sulejman paši je zadatak, da prodre u Crnu Goru. On se nije imao obzirati na žrtve, te bi na svaki način gledao, da na Planinici prodre. Tu bi, dakle, boj bio najžešći - možda i odsudan. Bilo da Turci prodru, bilo da budu suzbiveni, morala bi sila Crnogoraca pasti. A takav veliki gubitak već na ovom mjestu i izjednom, bio bi opasan za unapredak, pošto se ne zna, koliko rat može trajati, a izvjesno je da se neće brzo svršiti. A koliko bi još opasnije bilo, kad bi Crnogorci s velikijem gubitkom bili suzbijeni na Planinici, što isto tako pretpostaviti valja, tijekom prije, što je sila neprijateljska mnogo nadmoćnija. Po svemu tome knjaz Nikola bio je uvjeren, da je najbolje propuštiti Turke na Planinici, pa ih dočekati pod Ostrogom, u zgodnim položajima kakvi su tamo, i pratiti ih bojem neprestano sve do Spuža. U takvom slučaju velika je mogućnost, da će Turci silno izginiti i da će biti onesposobljeni za dalji napadaj na Crnu Goru, a ako ipak napadnu, da će ih Crnogorci sasvijem potući. Crnogorska vojska može u takvijem bojevima sasvijem male gubitke imati.

Glavna je misao knjaza Nikole bila, kao što se vidi, da tursku - mnogo nadmoćniju - silu što više zadržaje i slabi, a svoju vojsku, koju nije mogao više niotkuda pojačati, što više sačuva, da bi se tako mogao odsudnu bitku upu-

štiti sa oslabljenom vojskom turskom. Tako i bude riješeno, jer su Crnogorci imali neograničeno povjerenje u knjaza, koje je stalno postalo u vojničkim preduzećima - osobito vučedolskom pobjedom, đe je knjaz lično zapovijedao i samostalno raspoređenje učinio. A i svaki je uviđao dobre razloge, pa i oni kojima je na srcu ostala želja, da se pobiju na Planinici - uvidjeli su poslije, da je knjaževa odluka vrlo dobra bila.

Iza ovoga savjeta knjaz odmah ušedne konja i uđe u vojsku, koja ga je okupljena čekala i sa burnijem usklikima pozdravila.

Pošto je svu vojsku pregledao, i skoro na svakom koraku s pojedincima razgovarao, gromkijem glasom progovori:

“Crnogorci, hvala vam na junaštvu, koje ste nanovo pokazali u bici na Krstac i kojim ste i Mene samoga iznenadili, iako imam u vas vazda neograničeno povjerenje. Sa jednom slavnom bitkom, u kojoj ste se sa vanrednom hrabrošću pokazali, vi ste uveličali svoju slavu. Protiv onoliko nadmoćnijega neprijatelja, ja nijesam mogao što više očekivati. Izginuli ste, ali ste zadali neprijatelju velike gubitke i on će već sada slabije stupiti na prag naše svetinje. Crnogorci, Ja vas neću puštiti, da se bijete i ginete ovđe na Planinici, i ako znam da biste svi to željeli, jer vam se čini to teško, da Turčin i nastupi na našu zemlju. No to će biti za časak samo. Kao što će silno navaliti, tako će biti - ako Bog da - poražen otići s nje. Ja sam odlučio, da čekamo silu neprijateljsku pod Ostrogom i vjerujte, ja ću vas dovesti na

novi Vučji do, a o vama sam uvjeren, da ćete - kao i do sada - neustrašivi biti. Mi ćemo neprekidnim bojevima goniti neprijateljsku silu sve do Spuža, i, ako Bog da i sreća junčka, Turčin će grdan ostaviti granicu našu. Samo vas opominjem, da se ne dajete zanijeti svojom hrabrošću, pa da izginete đe bez potrebe. Pazite se i čuvajte živote vaše, od kojijeh mi je svaki dragocjen. A kad dođe potreba i Ja vam rečem: “U smrt”, u smrt onda. Bog i Sveti Vasilije Otroški biti će nam u pomoć. Živjeli moji sokolovi”.

Sva vojska u najvećem oduševljenju odazove se silnijem usklicima “Živio Knjaz!”. Iz redova su izlazili oficiri i vojnici, cjelivahu knjazu ruku i vikahu: “Hoćemo, Gospodaru, sve kako želiš i zapovijedaš!” Sva vojska okupi se oko knjaza i talasaše se kao burno more. Dugo je trajalo, dok je ovaj divni prizor opet priješao u prvi vojnički red.

Poslije nekoliko sahata krene knjaz sa cijelom vojskom put Ostroga i još istu večer rasporedi svu vojsku.

Na Debeli grm, s lijeve strane Zete, smjesti 14 bataljona pod vojvodom Petrom Vukotićem, a visine s desne strane zauzme knjaz sa 6 bataljona i 2 baterije. Sva vojska imala je zapovijed, da tu noć ne nalaže ognjeve, kako neprijatelj ne bi znao, đe je vojska crnogorska.

Još dok je vojska na Planinici bila, videla se velika sila turska, koja je u Nikšiću samo prenoćila - đe ide k Planinici. U Nikšiće ostavio je Sulejman paša samo 1.000 konja hrane. Lijevo krilo tursko išlo je put Bršna, desno zahvatilo od Budoša, a ostala vojska išla je sredinom, poljem. Još istu večer išlo je jedno odjeljenje tursko ka Plani-

nici, da obide je li će vojska crnogorska. Šutradan izašla je sva vojska turska. Crnogorci su je gledali iz svojijeh položaja, kako se polako spušta niz Poviju. Tu se opet zaustavila i samo nekoliko batajona siđe sasvijem dolje, prosipajući neprestano najžešći oganj iz pušaka na sve strane. To je bilo opet obidovanje, je li vojska crnogorska tu. No Crnogorci nijesu smjeli do zapovijedi ni jedne puške izbačiti. Turci pomisle da nema ni tu vojske crnogorske, te se počnu življe spuštati.

Oko 2 ure po podne bila je već među crnogorskim pozicijama velika turska vojska, topovi na maskama, konjanici i mnoštvo komore. U taj mah, po naredbi knjaževoj, pukne jedan top, a na taj znak u isti čas ospu Crnogorci sa svake strane oganj na Turke iz pušaka i topova, koji su na tri mjesta namješteni bili. Turci se iznenade i užasno zbune. Koji su odmakli naprijed, ti su bježali natrag, da ne budu prešečeni. Na brzu ruku hvatali su mjesta, naravno nezgodna za njih, i puštali se u boj. Topovi crnogorski najviše su im štete i zabune zadavali. Osobito konji sa komorom nađoše se u tijesno i smetahu vojsci turskoj. Topovi su gađali sve među njih i u guste gomile nizama. To je bila trka strašna. Iz polja u goru, iz gore u polje izgonili su ih jednako topovi crnogorski. Tako je trajalo sve do mraka. Tada se boj razdvojio, premda je puškaranja bilo svu noć.

Drugi dan - 7. juna - nastavljen je boj zorom i trajao je sav dan na Debelom grmu i pod Ostrogom i raširio se čak do na Ostroške grede,đe su zauzimali položaj oni četiri

bataljona, što su sa Prešeke na Lukovo pošli naprijed. Boj je bio žestok. Turaka je poginulo mnogo, a nijesu mogli ni stope naprijed.

8. jun prošao je tako isto u neprekidnom boju. Turci su bili iznijeli ponoći i jedan top na Ostrošku gredu, no on nije nikakve štete činio. Turci su više puta jurišem pokušavali da prodru naprijed i svaki su put bili odbijeni sa velikim gubitkom. Pod Ostrogom trajao je cijeli dan najžešći topovski boj s obje strane; crnogorski topovi sasvim su oštetili turska dva i pobili mnogo ljudi i konja.

9. juna bio je najžešći i najkrvaviji boj. Sulejman paša, naišavši na ovako žestoki otpor, da ni stope nije mogao naprijed - mislio je da su Crnogorci pregnuli suzbiti ga natrag k Nikšiću. S toga je bio jako iznenađen, kad je sutra našao prazan šanac crnogorski, koji mu je najviše na putu stajao. Odmah pušta jedno odjeljenje vojske, da ga zauzme. No zapovjednik vojvoda Petar Vukotić ispraznio je onaj šanac s računom.

Sulejman paša držao je jednu vojsku na vrhu Ostroške kape, koja mu je držala otvoren put u Nikšiće i zaklanjala mu pleća.

Crnogorcima stoga nije bilo moguće zaići Turcima s pleći i pognati ih bojem pred sobom, đe bi Turaka najviše moglo pasti. Stoga je i napuštio onaj šanac, a tijekom doista Sulejman pašu obmanuo. Sulejman paša tek je zauzeo ovaj šanac, digao je odmah i onu vojsku s Ostroške kape i udario na cijelu liniju crnogorsku. Vojvoda Vukotić sa svojom vojskom opre mu se jako i u boju zađe mu s ne-

koliko bataljona za leđa, a u isto vrijeme stignu dva bataljona na Planinicu sa leđa Turcima, koji su bili pod Ostrogom. Njih je poslao knjaz noćno s desne strane Zete. Poslije dugoga i žestokoga puškanja vojske vojvode Petra Vukotića juriša u Turke i slomi ih tako, da su više stotina Turaka pali niz gredu. Nekoliko bataljona turskih pođu ispod Ostroga onijema gore u pomoć. Oni dva bataljona, što su pridošli s desne strane Zete, dočekaju ih, a drugi Crnogorci s druge strane priskoče i tu se učini užasna klanica od Turaka. Taj dan najviše je Turaka poginulo. Sad Turci više natrag nijesu mogli, a naprijed nijesu smjeli. Sulejman paša sam je ispovijedio - poslije ovijeh bojeva - u Skadru, da je taj dan bio u najvećoj zabuni i da ništa nije znao što čini, jer nije mogao poznati dotle namjeru crnogorskog vojskovođstva, misleći jednako da se ono usiljava, da ga prisili na povratak u Nikšić. U najvišoj opasnosti pomišljao je na povratak k Nikšiću, u koji mu je lakše bilo stići, no se izložiti gonjenju Crnogoraca do Spuža. Vojsku crnogorsku, koja mu je zapriječila povratak, mogao je, istina, suzbiti, ali nije smio obrnuti leđa Crnogorcima niz lomne strane k polju nikšićkom đe bi gonjen od Crnogoraca - izložio cijelu svoju vojsku propasti. Stoga je prinuđen bio, da ide naprijed i da se drži, što je moguće više, visina. Tako i krene 10. juna naprijed k Spužu i išao je sve stopu po stopu do 13. juna. Crnogorci su ga pratili neprestano bojem. Kod Šobajića imao se učinjati posljednji veliki boj, đe je položaj vrlo zgodan i odakle je najbolji pogon sve do Spuža.

Kad je osvanuo osmi dan boja, crnogorska vojska bješe se sasvijem pritajila. Možda su Turci mislili da je već i ona umorena, i da ih neće dalje ni goniti.

Sulejman paša digne svu vojsku i krene naprijed. U taj mah iskoče Crnogorci i ospu oganj na Turke. Otвори se žestoki boj. Poslije jednoga sahata pucnjave, koju je jako potpomagala crnogorska artiljerija s desne strane Zete, - juriše Crnogorci u Turke. Nije dugo trajalo i Turci izgubiše svaki red. Nastala je strašna sječa. U mnogim škripovima bjehu pozapadali po stotinak - dvjesta nizama i ni jedan živ nije odatle izlazio. Turci razbijeni nagnuše Spužu. Sulejman paša vidio je opasnost za cijelu vojsku, jer put do Spuža bio je sve naniže i otvoren. U takvoj opasnosti on se brzo odluči. Šest bataljona zaustavi i utvrdi na Viniće, koji započnu iznova puščani boj sa Crnogorcima, a svu drugu vojsku propušti pravo k Spužu, da hita. Turska vojska na Viniće imala je da pokrije ustupanje Sulejmanovo sa ostalom vojskom. Ona je bila toj cijelji žrtvovana. Boj na Viniće trajao je do u mrklu noć.

14. juna, dvije ure prije zore - deveti dan ljutoga boja, - dignu Turci s Vinića u najvećoj tišini i nagnu živo za ostalom vojskom k Spužu. No Crnogorci ih opaze i udare za njima i pratili su ih bojem neprestano do u samo polje spuško. Kad je ova vojska turska u polje spuško stigla, onda ostaviše i oni bataljoni Sajib pašine vojske šančeve na Kukoševini. To bješe jedina stopa zemlje, koju su Turci bili još držali. I tako toga dana popodne nije više bilo ni jednog živog Turčina na zemljištu crnogorskom, osim mrt-

vih, zarobljenih i izgubljenih. Ovijeh posljednjih bilo je mnogo. I deset dana poslije boja nailazili su Crnogorci po škripovima na cijeloj liniji bojišta na Turke, koji su kao mrtvi ležali od gladi, žeđi i straha. Ovo najbolje dokazuje veliki poraz turski. Po docnijim izvještajima iz Podgorice i Skadra, izgubio je Sulejman paša u ovijeh devet krvavih dana oko 8.000 vojnika.

Pošto je Sajib pašina vojska, u bojovima na koje ćemo sada doći, takođe sasvijem potučena bila. Sulejman paša sa svojom izginulom i ustrašenom vojskom nije se imao rašta zaustavljati kod Spuža, da odatle nastavi svoje operacije protiv Crne Gore. On je tu samo prenoćio, pa sutra zorom otišao pod Podgoricu.

Tako se svršio taj slavni boj od punijeh devet dana, koji je junaštvo crnogorsko, pregnuće i neobičnu izdržljivost još višom slavom obasjao i izazvao divljenje.

Crnogoraca u svijema ovijem bojovima palo je mrtvih i ranjenih upola manje, nego na Krscu. Veći uspjeh sa manje žrtava nije si mogao dobiti. Ni druge štete nije pretrpjela Crna Gora prolaskom tolike sile turske kroz najpitomiji i najbogatiji kraj njezin. Na desnu stranu Zete nije nijedan Turčin prelazio. Na lijevoj strani izgorjelo je jedva 200 kuća, koje su turskoj vojsci na pogon bile. Pa i to su Crnogorci većinom sami zaždili, poštosu najprije sve živo i svaku najmanju stvar sklonili. Male su i siromašne ove kućice crnogorske, ali su one dale Obiliće. Od Ostroga najprije nije već nijedna kuća gorjela, jer su Turci bili suzbijeni na visove. Najveća je šteta Manastir Ostrog, koji

je savijem izgorio. On je imao velike građevine. Njega zaždiše Turci nikšićki i Mađari, kojijeh je dosta bilo u Sulejman pašinoj vojsci; mnogi su i poginuli. Bilo je i Engleza. Kod Stubice je jedan uhvaćen živ. Poginuo je, valjda, što se Crnogorci nijesu mogli s njim sporazumjeti.

Za sve ovo vrijeme imala je ljute bojeve i vojska vojvode Boža Petrovića sa Ali-Sajib pašom na granici Bjelopavlića i vojska vojvode Miljana Vukova sa Mehmed-Ali pašom u Vasojevićima. Bojevi su bili i na Tari, đe je senator Pero Pejović imao jedno malo odjeljenje, koje je Turcima dosta jada zadalo. Do dolaska Mehmed-Ali pašine vojske ovo je odjeljenje samostalno dještovalo i na svaku stranu izlijetalo, a docnije se pridružilo vojvodi Miljanu Vukovu. 22. maja udario je Pero Pejović sa svojom vojskom na Kolašin i prodro do Stožera, šest sati preko Tare, i uzeo šest kula turskih. U tome boju pala je sva posada turska i mnogo domaćih Turaka, a osobito stara kuća turska Mušovića s glave je poginula. Crnogorci su uzeli mnogo oružja i silu stoke. 28. junija uzela je ova ista vojska šest sela turskih, đe je takođe mnogo Turaka palo. Malo je bilo dana, kad vojska vojvode Boža Petrovića i vojvode Miljana Vukova nije imala krvavih sukoba sa turskom vojskom. No velikijeh bojeva bilo je toliko, da je dosta njih izložiti, da se vidi pravac i žestina onoga napadaja turskoga sa tri strane na Crnu Goru, kao i junački otpor Crnogoraca i vještina njihova vojskovođstva.

Kao što je već spomenuto, istoga dana krenule su na Crnu Goru sve tri vojske turske. Kad je Sulejman paša uda-

rio od Metovije na Krstac, onda je krenuo i Sajib paša iz Spuža i Mehmed Ali paša iz Berana. I sreća je ista pratila i ovu dvojicu, koju je i Sulejman paša doživio. Do časa svršenog poraza njihovoga i oni su samo stopu po stopu mogli naprijed i svaku su silnom svojom krvlju natapali.

Zadatak ove tri vojske turske bio je, da se prodirući sastave i zajednički udare na crnogorsku vojsku i dođu na Cetinje. Sajib pašina imala je i drugi zadatak, da olakša prodiranje Sulejman paši tijekom, što će mu poći na susret, kako bi obje ove vojske uhvatile među sobom vojsku vojvode Petra Vukotića. Prema ovome vojvoda Božo Petrović imao je da spriječi namjeru Sajib pašinu i on samo sa ... bataljona prema 15.000 Sajib pašine vojske postigao je najsjačajnije uspjehe, dijeleći trud i slavu sa zapovjednikom ove vojske hrabrim vojvodom Ilijom Plamencem.

Šutradan po bitki na Krscu bila je velika bitka u Martinićima.

24. maja, ispred same zore, Sajib paša digne svu vojsku iz Spuža i udari na Martiniće. Na Prentinu glavicu sretu ovu vojsku samo dva bataljona crnogorska. Malo se pobiju, pa počnu odmah ustupati u Garević, kako bi Turke što više izmamili da ih više i što bolje mogu ćerati, ako ih slome. Vojvoda Ilija Plamenac, koji je zapovijedao ovom malom vojskom u Martinićima, videći toliku silu tursku na sebe, upotrijebio je tu vještinu i s njom je dobio ovu slavnu pobjedu. Na Garević se ustave Crnogorci i tu se opru Turcima. Muka je velika bila. U najžešći boj stigne junački bataljon piperski i pošto izmetne samo po jednu pušku

odmah juriši u Turke sa noževima, zajedno sa ona dva bataljona. Turci isti čas stanu ustupati. Tri puta su obrtali da bježe i svaki put su nizame ustavljali oficiri njihovi, koji su se kao i u svakom boju junački borili. Oni su sa sabljama iskakali pred nizama, bili ih i vraćali. Najposlije prosuše se u najvećem neredu i pobjegoše k Spužu. A laki Crnogorci ćerali su ih uzastopice do u samo polje spuško. Da nije Pipere junačka vrućina zanijela i da su s jurišem pričekali još malo, bio bi u boj stigao još i lješanski bataljon, koji je vojvoda Božo Petrović već bio poslao u pomoć, i onda bi pogibija Turaka još i viša bila. Isto ih je ostalo na bojištu samo mrtvijen oko 1.500, a osobito mnogo ih je poginulo oficira, među kojima je i viših bilo. Crnogorci su uzeli mnogo oružja. Od njih je - blagodareći vještom uređenju - palo samo 56 mrtvijen i 48 ranjenijen.

Kao što je Sulejman paša - posilje bitke na Krscu - deset dana počivao, tako ni Sajib paša nije smio u brzo ponoviti napadaj. A možda su obojica pričekivali Mehmed Ali pašu, kad su videli, da im nema laka ni brza puta.

I Mehmed Ali paša bio je krenuo iz Berana 23. maja sa 15.000 vojnika. Nahija turska Vasojevića bila je pusta još od ustanka, zato im je lako bilo onudijen paliti i žariti. A tek je priješao u crnogorske Vasojeviće odmah je naišao na jaki otpor, iako je vojvoda Miljan samo četiri bataljona imao. Vasojevići su se junački borili, nijesu ni stope svoje zemlje napuštali bez velike muke i pogibije turske. Kod Jelovice, 1. juna, pobiju Turke jako. Ovaj boj znamenit je što je tu s Turcima megdan podijelio samo jedan jedini

bataljon crnogorski pod komandom Todorom Miljanovijem, sinom vojvode Miljana Vukova. Vojvoda Miljan bio je otišao sa tri bataljona u Mateševo, nadajući se, da će Turci tamo obrnuti. No Turci, sigurno izviješteni o tome, obrnu baš na Jelovicu, đe su mislili da nema žive duše. Lako je razumjeti kako su bili iznenađeni, kada su naišli na živi otpor onoga bataljona. Morali su misliti, da su rđavo ili prijevarno izviješteni, da crnogorska vojska nije u Mateševu nego tu, i tome se ima sigurno pripisati, što je onolika sila ispred samoga jednoga bataljona umakla.

4. juna pokušao je Sajib paša opet svoju sreću. Zorom krene sa 13 tabora nizama i oko 3.000 bašibozuka Malisora i udari na Rasinu glavicu. Na Martiniće nije mogao, što su tamo ležale još silne lješine od posljednjega boja. A na Rasinu glavicu udario je, možda, još i stoga, što je mogao misliti, da je veći dio vojske crnogorske još u Martinićima, jer vojskovođe crnogorske ukrijevahu vazda kretanje svoje vojske i činjahu to obično noću. Preko Rasine glavice nadao se prodrijeti. Vojvoda Božo Petrović, koji je onđe zauzeo položaj, rasporedio je dva bataljona, lješanski i ceklinski. Predstraže njegove pobiju se s Turcima i stanu polako ustupati prema Suki, visu više Rasine glavice. Na Suki bilo je još pola bataljona crnogorskog. Sad se ovi zajedno s prvijema odupru turskoj vojsci, koja u boju zamine desnom stranom i uhvati Sađavac. Tu je bila ukrivena ostala vojska od one dva bataljona. Kad su Truci bili do polovine strane Sađavca povuku se i oni sa Duke, te svi složno juriše u Turke, koji, iznenađeni tijekom, - naglo

odstupe. Crnogorci su ih gonili i šekli do Rasine glavice. Onda se Turci zaustave i potkrijepe rezervom, koja im stajaše na Srebrnoj glavici, te nanovo udare na Suku i suzbiju Crnogorce. U taj čas stigne vojvoda Plamenac sa dva bataljona Bjelopavlića, s kojima je iz Martinića krenuo odmah tek je vidio da su Turci obrnuli put Rasine glavice. Četiri puta lomiše Crnogorci Turke niz Suku, uzimajući je i napuštajući, dokle ih najposlije Crnogorci ne potisnuše do Srebrne glavice, kraj Spuža, na kojoj su turski šatori bili. Gubitak je turski u ovom boju još veći bio, oko 2.000 mrtvih i ranjenih. Najviše je Arbanasa poginulo, a od ovih najviše Hota i Kastrata.

U ove dvije bitke ne samo da je Sajib paša izgubio svoje vojske dosta, nego je u nju uljegao strah i rastrojstvo. Stoga je tražio pojačanje, koje mu je i stiglo iz Podgorice - 5.000 ljudi.

U to vrijeme bio je i Sulejman paša očajnički boj u Ostroškom prolazu. Kako se na Mehmed Ali pašu nijesu mogli mnogo uzdati, morao je Sajib paša svakako hitati na susret Sulejman paši. 7. juna krene Sajib paša sa svom vojskom putem, kuda je išao i u prvom boju. Crnogorska vojska prednja htjela ga je opet umamiti na Garević, no Turci ne smjedoše ovoga puta uložiti, nego se ušanče na nekim glavicama. Te noći tu im prideđe još nekoliko vojske iz Podgorice. 8. juna zorom, u namjeri da se ulogore kod manastira Ždrebanika, krenu Turci ispod Glizice prema Jelenku, bijući se sa crnogorskim prednjacima, koji su bili ponamiještani ispod Laća, povrh Jelenka. Ovde ih

dočeka u pokrivenijem položajima vojvoda Ilija Plamenac, udari živo na njih i posilje dva sata ljutoga boja počeše Turci uzmicati. Čim to vidi glavni zapovjednik, vojvoda Božo Petrović, koji je sa dva bataljona takođe ukriven bio kod Ždrebanika, - udari jurišem na Turke. Turci slomljeni obrnu pleća crnogorskim jataganima i spasoše se u Spuž.

Poraz turski bio je potpun. Palo ih je više, no u dva prošla boja. Oko 2.000 ostraguša, mnogo sabalja, konja, masaka, 200 tovara džebane i drugoga plijena pade Crnogorcima u ruke. Da nije sila topova sa Spuža, sa fortica na Veljem brdu i s drugih strana zakrilila bježeće Turke, bi i topovi i sva vojnička sprema ostala Crnogorcima.

Ovaj poraz Saib pašine vojske silno je djelovao na Sulejman pašinu vojsku, kao što je opet snagu i oduševljenje crnogorskoj vojsci udvostručio, jer ovaj posljednji boj bio je na dohvat obima vojskama od Ostroga.

I tako je i ove, kao i prošle godine, mala junačka vojska crnogorska pod odvažnim, sretnim i proslavljenim zapovjednikom svojim vojvodom Božom Petrovićem, slavila samo pobjede.

Ako je Sulejman paša još i malo nada imao u Mehmed Ali pašu, i to mu je bilo zaludno, jer kad on još ni znao nije kako će izaći iz Ostroškog tjesnaca, bio je i Ali Mehmed paša potučen sasvijem 11. juna kod Morače.

Poslije boja kod Jelovice Mehmed Ali paša 10. juna krene opet sa svojim 20 bataljona i nekoliko hiljada arnautskog bašibozuka na Moraču, kako će otolen prodrijeti

i kod Spuža sastaviti se sa vojskama Sulejmanovom i Sajibovom, 11. juna izašla je ova vojska na planine Vučje i Lijesku i zauzela visove između Kolašina i Morače.

Vojvoda Miljan Vukov, kad je vidio da će turska vojska k Morači, pohita s Mateševa sa svoja 3 bataljona u Moraču i stigne prije Turaka. K njemu je stigao iz Jezera i senator Pero Pejović sa 2 bataljona, a jedan bataljon - morački - i bio je u Morači. Tako se u sve okupi šest bataljona crnogorskih, da sretne i odbije onoliku silu tursku. No mudra uprava iskusnoga vojvode i hrabrost ove male vojske nadoknadiše sve. Na čelu prema Turcima postavi vojvoda Miljan morački bataljon sa zadatkom, da se pred Turcima čarkanjem neprestano izmiče sve do samoga manastira i rijeke Morače. Tu je zauzeo vojvoda Miljan položaje na desnoj strani sa tri bataljona, a na lijevoj strani Pero Pejović sa dva bataljona. Cijela ova vojska stajaše dobro sakrivena, da ih turska vojska ne opazi prije, nego dođe među njih. Bašibozuci su hodili pred bataljona Mehmed pašinim. Kad videše veličanstvenim Manastir morački - zadužbinu nemanjićsku - u njima planu divljačka strast, da ga zažde i zagnaše se k njemu, ali kad se već primakoše manastiru planuše i puške moračkog bataljona. Moračani se žestoko opru bašibozuku. Oni su imali da izdrže žestoki boj sa ovim divljačkim hordama, zadržavajući ih dokle pristigne i redovna vojska Mehmed pašina među ukrivenu vojsku crnogorsku. Već je muka bila na šaku Moračana protiv hiljade Arnauta. Čestiti iguman morački, potonji mitropolit crnogorski Mitrofan, proljetao je

na konju s krstom u ruci redove Moračana posred najžešćega ognja puščanoga i hrabrio ih na odbranu svetinje.

“O braćo - klikovaše hrabri i pobožni iguman - ne dajmo danas naše svetinje, koju nam stari naši vjekovima braniše i očuvaše. Bolje nam je svijema danas poginuti, nego je puštiti Turcima, da ukor i sramota za navijek ostane na nama”.

I Moračani se održaše hrabro, a kad videše da su prvi redovi nizamski već stigli zadnje bašibozuke, onda stanu najednom živo uzmicati k manastiru, a vojska turska tako isto živo poteče za njima, u misli da su Moračani suzbijeni i da bježe. u tome času, dočekavši cijelu vojsku tursku među sobom, prospu složni oganj na nju s obje strane vojske vojvode Miljana Vukova i Pera Pejovića. Gore se prolamahu strahovitom jekom. Turcima se moralo činjeti, da su zapali u zašedu velikoj vojsci crnogorskoj, jer se nikoliko ne držaše. Turci, iznenađeni, videše se sa tri strane, jer se i morački bataljon povratio za bježećim Arnautima na svoje prvo mjesto, opkoljeno potočinama i šumom. Pred zadnjijema padali su prvi u gomile mrtvi. Tako prepanuti nagnu bježati prvi Arnauti pred redove nizamske, pa i ove povuku sobom. Crnogorci tada svi složno juriše jataganima u tursku vojsku tako živo, da su živi Turci skakali niz visoke strane. Preko 2.000 vojnika izgubio je Mehmed Ali paša u ovom boju, a i šutradan nalažahu Crnogorci mnogo živijeh i ranjenijeh Turaka po onijem gudurama. U ovom boju zaplijeniše Crnogorci mnoštvo oružja, džebane, taina i drugijeh stvari. Turci su bježali k

Ravni, đe ih je noć prihvatila i odbranila. Iste noći povuče se Mehmed Ali paša s vojskom u Kolašin, a odanle preko granice grdan i žalostan u Berane, odakle je onako silovito krenu na sastanak Sulejman paši. Poslije ove sjajne pobjede i vojvoda Miljan spusti se za turskom vojskom u Vasojeviće na granicu, a Pero Pejović na Jezera.

Tako se okončao ovaj veliki pohod turski na Crnu Goru.

Na ovu veliku vojsku tursku, koja je sa tri strane udarila na Crnu Goru, može se primijeniti ona riječ srpska o snijegu: Poleće s visoko, pade kâ soko, zašede carski, pogibe paski. Kao crni gradonosni oblaci nad plodnijem poljima, što prestrave težaka da će mu u času uništiti njegov dugi trud i uzdanicu za budućnost, tako je ova vojska pala na Crnu Goru grozeći joj, da će joj vjekovima njegovanu slobodu i nezavisnost uništiti. Ali se Crnogorci ne prepadoše. Vjerom u Boga, i u svoje svijetlo oružje, i u svoga mudrog i hrabrog knjaza i u junačke vojskovođe svoje - oni razagnaše tmušu i obasjaše Crnu Goru novom svjetlošću viteštva i slave.

Turske vojske nijesu postigle svoj zadatak. Jedna vojska - Mehmed Ali pašina - razbijena na samome putu, nije ni stizala do Spuža da se sastane sa one dvije vojske, no se grdna povratila odakle je i došla. Sulejman paša sastao se as Sajib pašom, ali se ne sastaše đe ugovoriše, na krvavom razbojištu, na Planinici, idući jedan od Nikšića drugi iz Spuža, đe su mislili uništiti vojsku crnogorsku, pa otolen slavodobitno izisti na Cetinje. Oni sastaviše svoje vojske pod Spužom, ali poraženi i rastrojani, s gubicima

nenaknadnim, u stanju koje im nije dalo više ni pomišljati na šetnju do Cetinja.

A 14. juna, poslije 22 najkrvavija i najslavnija dana, okupio je knjaz Nikola na Kosovom lugu i svoju vojsku, slavom uvjenčanu. Sastanak je ovaj bio veličanstven. Vojska bješe oduševljena tolikijem i tako velikijem i slavnijem pobjedama. I ona bješe, kod onolikijeh napora, zdrava i čila. Lijepo bješe videti u ovom velikom zboru junakâ i dvije hercegovačke brigade, koje su se u svijema bojevima junački borile.

Tu, na Kosovom lugu, knjaz Nikola je pregledao svu vojsku, koja ga je pozdravila neobičnim oduševljenjem. Radost i zadovoljstvo, koje se ogledaše svakom vojniku na licu, bješe usredsređeno i izraženo u vedrim crtama junačkoga knjaza i da nije ni riječi progovarao vojsci ona mu je pogađala misli i pozdravljaše ga burnim usklikima.

Knjaz je odao zasluženno priznanje hrabrim vojskovođama i vojsci, kao i zahvalnost za tolike junačke napore, za tolike velike bitke i slavne pobjede, za koje bi im oni junački preci njihovi, koji su pod vladikom Danilom na Carevom Lazu, pod Svetim Petrom na Krusima, pod knjazom Danilom na Grahovcu stekli sebi i Crnoj Gori slavu - morali zavideti, kad im se ne bi radovali. Knjaz ih je podsetio na svoju riječ na Planinici, koja se, evo, ispunila, jer je pomoću božjom sila turska slomljena. Knjaz je na tome mjestu prvi objavio vojsci radosnu vijest, koju je u isti čas dobio - da je i Mehmed paša savijem potučen i izgnan sa svijem iz Crne Gore. Neopisanim oduševljenjem pozdravi

vojska taj radosni glas. "Sad nema - govorio je knjaz vojsci - na našoj, nanovo i više nego ikada proslavljenoj zemlji, ni jednoga Turčina. I ja ne vjerujem, da će ove dvije razbijene vojske smjeti više udarati na Crnu Goru. No ako krenu ja očekujem od vašega junaštva, da ćete uništiti ovaj ostatak neprijateljske sile. I kad tako, pomoću Božjom, savladamo i pred sobom pognamo neprijatelja, onda ćemo i opet poći tamo, đe su želje svijeh nas - tamo, đe čekaju naša braća izbavljenje od nas i prije nego osušimo suze našoj bijednoj braći, mi nećemo otirati sa lica našega ovu pot teškoga ratovanja. A sigurno ćemo, junaci moji, pobijediti i dobit Turke. Meni daje to uvjerenje vjera u Boga, pravednost preduzeća našega, vjera u neoslamljivo junaštvo vaše, vjera u milion bajoneta moskovskih".

Vojska je bila najoduševljenije zanesena ovijem riječima knjaževijem i gotova s one stope, da udari na tursku vojsku.

Knjaz je bio u položaju, da tako oduševi vojsku. On nije stajao pred vojskom u sjajnosti knjaževskoj, nego i sâm kao vojnik. On nije došao pred nju sad iz dvora svojega, nego iz ljutih bojeva s njom zajedno. Lice mu bješe opaljeno suncem, a odijelo iznošeno isto kao i svakome vojniku. Svod nebeski bio je zajednički šator njemu i vojsci za sve vrijeme ovijeh bojeva.

Sa Kosovog luga ode cijela vojska crnogorska u Lješansku nahiju. Pretpostavljalo se, ako Turci opet krenu na Crnu Goru, da će tamo udariti, jer je tu iz Blata Rijekom neprijatelju najlakši ulaz, tj. prema nemogućnom prolazu na druge strane. A knjaz sa nekoliko bataljona izide na Za-

gredu, odakle je svojim očima mogao pratiti svaki okret turske vojske. Kad se uvjerio, da se sva vojska turska ulogorila s onu stranu Podgorice, što je značilo da će ili na Lješansku nahiju ili na Blato, ode i knjaz k vojsci. Tamo je rasporedi i utvrdi mnogim šančevima.

Kad je vojska crnogorska išla sa Kosovog luga uz Bijelu rudinu, dobije knjaz depešu, da je ruska vojska priješla Dunav. U vojsci uveliča taj događaj oduševljenje. Sa istog mjesta, po naredbi knjaževoj, pozdravi pucnjava topova taj sretni događaj, a vojska usklicima "Ura!" Ovo je bilo na dogled turskoj vojsci, koja je takođe bila u maršu preko Veljega brda. Na ovu viku i grmljavinu topova ona je morala razmišljati o razlici i raspoloženja i okolnosti u kojima se ona, a u kojima Crnogorci sastaviše.

Sulejman paša stajao je jednako s vojskom pod Podgoricom. Što ne bi dobio novu vojsku, da potkrijepi onu, on nije smio napadati na Crnu Goru. A vlada turska nije mu imala odakle više poslati. Osobito sad, pošto su Rusi priješli Dunav i počeli živo prodirati, potreban je bio Turskoj svaki vojnik protiv ruske vojske. Stoga i bude pozvan Sulejman paša da ide sa vojskom u Bugarsku. Petnaest dana poslije svoga poraza ukrca se on s vojskom na brodove u Baru.

Ovoliku slavu Crne Gore njeni zavidljivci nijesu mogli podnijeti. Radi da je unize, pustili su svijetom glas da je Crna Gora klonula, da je Sulejman paša na putu za Cetinje i da je knjaz tražio posredovanje Australije i Engleske za mir s Portom. Oni su bili rasturili još smješnije gla-

sove: da je ostatak vojske crnogorske prskao po planinama, a knjaz s cijelijem dvorom da je sišao u Kotor đe će se ukrcati na jedan broj za Italiju.

Konzule iz Skadra, koji su bili najbolje obaviješteni o porazima turskim, pobili su one glasove svojim izvještajima, koji su brzo bili poznati. A i vlada crnogorska dala je u novinama cetinjskim izjavu, da su oni tendenciozni glasovi mučki napadaj na istinu i na uspjeh tako slavne borbe junačke vojske crnogorske, a s namjerom, da omalovaže njezinu junačku, divljenja dostojnu borbu, i da Crna Gora nije ničije pomoći ni posredovanja tražila.

Porta je, bez sumnje, očekivala, da će onolika turska vojska, prodirući s tri strane, pokoriti Crnu Goru prije prelaska ruske vojske u Bugarsku, što joj je i zadatak bio. Kad nije u tome uspjela, ona je morala pozvati ovu vojsku protiv ruske. A sva je prilika, da nijesu Sulejman paša, Saib paš i Mehmed Ali paša morali hitati na Balkan, da bi svi trojica, kao i Mahmut paša poslije Fundine, prije pošli u Carigrad pod sud za onakve poraze, nego naprijed na Crnu Goru.

Tek po odlasku ove turske vojske u Bugarsku bila je jedna intervencija, ali nevina i bezuspješna, i to od strane Engleske. Ova sila, vazda Turskoj naklonjena, možda je željela da se Crna Gora umiri s Turskom, da ovoj koliko toliko olakša u ratu s Rusijom. Njezin konzul u Skadru, Grin, dolazio je knjazu Nikoli na Orju luku i predlagao mu, da se umiri s Turskom, sažaljevajući trogodišnju borbu i teške žrtve, koje je Crna Gora podnijela. "Kad bi Knjaz izjavio želju za mirom - govoraše konzul - Engleska bi posredovala

i izvjesno uspjela, a Crna Gora mogla bi dobiti Zetu, Nikšić i još koje proširenje granice”. Knjaz Nikola čisto mu je odgovorio, da se on ne bi ni po koju cijenu upuštio u te pregovore, jer je čašću obavezan i prema narodu i prema Rusiji, s kojom zajedno ratuje, da istraje do kraja.

Po odlasku one tri vojske, na granicama Crne Gore nije ostalo turske vojske osim posadâ u Skadru, Podgorici, Nikšiću i svijema okolnim gradovima, i arnautskoga bašibozuk, koji je vlada turska sad naročito uređivala protiv Crne Gore. Napadaj se, dakle, nije mogao očekivati. Stoga dadne knjaz cijeloj vojsci 15 dana odmora, koji joj je bio i potreban i zaslužen poslije tolikijeh i tako žestokijeh bojeva.

Na uručeni dan okupi se vojska crnogorska opet u Bjelepavliće. Stupajući u ofanzivu, knjaz je uzeo grad Nikšić prije svega na oko. Ovaj grad sa svojom prostranom okolinom i jakim utvrđenjima oko nje, osobito duž Duge, ključ je Hercegovine. Pad njegov ošetila bi silno i Hercegovina, i Arbanija, i Mostar i Skadar tijekom više, što Turci drže, da ga Crnogorci nijesu u stanju osvojiti. A Sulejman paša snabdio ga i tainom i dobrim topovima. Čuven je Nikšić. On je srastao sa ratnom historijom Crne Gore. Silni su bojevi bili oko njega, mnoga se krv prolila, i srpska i turska. Ustanak i rat prošle godine, kao i prolazak Sulejman pašin dali su mu još veću važnost. A u prošle godine ratovanja pokazalo se, da je za malu vojsku crnogorsku bolje ne ostavljati za sobom utvrđenja neprijateljska. I sami položaj Nikšića morao je nagoniti knjaza, da ga što prije osvoji. On se ucijepio kao klin u Crnu Goru, isto kao

s druge strane Spuž. Taj položaj oba ova grada od najveće su važnosti za Tursku protiv Crne Gore. U rukama crnogorskim nemaju ovi gradovi nigđe toga značenja protiv Turske, ali je Crna Gora isto u veliku dobit, što oduzima Turskoj ova dva logora usred zemlje svoje, a suviše s njima dobija bogata i prostrana zemljišta.

Prema Podgorici knjaz je opet ostavio vojvodu Boža Petrovića sa nekoliko vojske, sa zadatkom da do zauzeća Nikšića drži tursku vojsku s te strane na sebe, a on sa 15 bataljona side 10. jula niz Planinicu u Polje nikšićko na Slivlje. Kad je Sulejman paša ulazio istijem putem u Crnu Goru, neće biti ni pomišljao da će se poslije mjesec dana knjaz Nikola sa svojim nepobjedimim junacima tuda vratiti, da uzima grad, koji je on, po svome mišljenju, utvrdio i osigurao za vazda.

Šutradan, 11. jula, pregleda knjaz Nikola okolinu grada i naredi, da se zauzme Trebješka glavica, kao najzgodnija pozicija za topove, vladajući sa svojim gradom i varoši. U isto vrijeme pošalje vojvodu Petra Vukotića sa nekoliko vojske s topovima, da uzme sve fortice u Gornjem polju nikšićkom.

Vojvoda Mašo Vrbica iste noći zauzme, poslije malog puškaranja, Trebješku glavicu, podigne brzo šančeve i namjesti topove, dvije baterije sa dva velja turska topa, uzeta na Medunu.

12. i 13. jula uzme vojvoda Petar Vukotić sve tri fortice u Gornjem polju: Vir, Rastovac i Vidrovan, zarobi preko stotinu nizama i građana. Ušljed ovoga pobjegne turska po-

sada i iz Klačnice, najjače fortice u polju nikšićskom, u Nikšiće, a Crnogorci je odmah zauzmu. Tijem je cijelo nikšićsko polje oslobođeno od turskih utvrđenja i turske vojske, te knjaz Nikola 14. jula naredi, da se pristupi opsadi samoga grada. Taj zadatak povjeri vojvodi Iliji Plamencu, koji sa 6 bataljona odmah zauzme Studeničke glavice s južne strane i ušanči se pred samim šančevima turskim. Iste noći, kad je vojvoda Plamenac ovo izvršio, primakao se i ušančio oko grada sa severozapadne strane i vojvoda Vrbica već je stajao sa istočne strane na Trebješkoj glavici izviše šančeva turskijeh, koji su bili na Petrovoj glavici.

Tako sa svake strane opkoljen i zatvoren grad otpočeli su Crnogorci bombardovati 15. jula. Bombardovanje se produžavalo svaki dan. Osobito su noću uznemiravani Turci, da se tijekom prije umore. Odmah prvijeh dana tegnut je opsadni lanac još jače, pošto su Crnogorci uzeli i kulu Čadalicu ispred samoga grada. Ona im je mnogo smetala. Knjaz naredi, da se iz svakoga bataljona izaberu po 10 vojnika, pa da na juriš uzmu kulu. Taj juriš izvršen je noćno i tako sretno, da nijedan vojnik crnogorski nije poginuo. Turaka je ostalo nekoliko mrtvijeh, a drugi su pobjegli u grad.

Ipak grad se držao dugo. Turci su se opirali junački. Vojska crnogorska postala je nestrpljiva i željela je, da jurišem u grad uzme. Knjaz nije dopuštao juriš, jer bi morao dosta Crnogoraca izgubiti, a on je - kao u svijema bojevima - i ovdje čuvao svakojega vojnika, da ne gine bez krajnje potrebe. To je znao svaki glavlar i vojnik. Pa opet malo koji dan, da nije ginuo ili se ranjivao po koji vojnik.

Stojeći tako blizu šančeva turskih, da su mogli jedni drugima razgovor čuti! Crnogorci su i preko naredbe ispadali iz svojijeh šančeva i napadali turske. Ovo su krili od knjaza. Jednoga dana, kada je prolazio vojsku, sretne nosila. Na pitanje knjaževo: “Šta je tome vojniku?”, sami ranjenik ponapravi se malo i odgovori: “Razboljeh se, Gospodaru”. Boijao se kazati svoju ranu, jer je znao, da ju je dobio preko riječi Gospodareve.

Knjaz je odmah u početku, pred što će poći na Nikšiće, znao da su mu topovi slabi za Nikšić. Zato se obratio caru ruskom, da mu pošlje koji top. I za vrijeme opsade stigne iz Rusije jedna poljska baterija. Bilo je muke sa unosom ovijeh topova, jer Crna Gora nije imala svoga morskog pristaništa. Topovi su tajno ponoći iskrcani na austrijsko zemljište u Paštroviće, i odanle pomoću čestitijeh Srba, istijeh Paštrovića, sve ponoći sa velikom mukom preneseni preko Crmnice, pa lađama ispred same tvrđave turske Lesendra preko Jezera.

Radost je bila u vojsci crnogorskoj, kad su došli ovi topovi. Ona je sad videla izvjesni pad Nikšića. Sad se preduzelo žešće bombardovanje. Turci su ošetili djejestvo novijeh topova. I bilo je krajnje vrijeme da se uskori pad grada, jer se naređivaše od Hercegovine turska vojska u pomoć. Stoga je morao poslati knjaz nekoliko bataljona, da onu vojsku srete i povrati. Hafis paša bješe već uljegao u Jezera i popalio nekoliko kuća, kad je od Nikšića stigao vojvoda Lazar Sočica sa onom vojskom i odmah se sukobio s Turcima. Hafis paša potučen pobjegne, ostavivši 600 mrtvijeh i preko 100 zarobljenijeh.

Turci nikšićki uviđali su, da im je sva muka zaludnja i biše se predali, ali nijesu mogli od carske vojske i njenoga zapovjednika, miralaja Skender bega, koji na predaju ne pomišlja. Građani su o tome razgovarali s Crnogorcima na šančevima, đe su bez nizama bili. Građani nikšićski mahom su stari uskoci crnogorski, koji su u stara vremena bježali od krvi, pa se onđe vremenom poturčili. Ali vazda, tek bi boj prekinuo, imali su sa Crnogorcima prijateljstva i kumstva. U takvome odnošaju bio je i vojvoda Petar Vukotić sa Mušovićima, prvom kućom u gradu. To je bio povod, da je vojvoda Petar, sa odobrenjem knjaževim, poslao u grad na ruke Feta bega Mušovića ovo pismo, pozivajući ga da se preda:

“Feta begu Mušoviću, mojemu kumu, i družini mu: Amid agi Šajinagiću, Jusu Josinu, Acku Ibričinu, Asanu Marašu, Pašu Derviševiću, Mula Nušku i drugijema - pozdrav.

“Evo gotovo mjesec i po dana, kako je svijetli Knjaz s vojskom u Polje nikšićko počinio. Kule, koje su bile oko polja, dao je Bog, pale su bez krvi i naše i vaše. Vi, opkoljeni u taj grad, mislili smo, da ćete i sami staviti i viđeti da je zlo, da se krv prlijeva bez preše i bez nada. Božja ti vjera, kume, i vi svi poznanici i čuvenici, što ste se dosad držali mogu vi reći, da mi se sviđa, jer da ste se odmah predali ne bi lijepo bilo za vaš glas, koji imate u Crnu Goru i Hercegovinu, ali po sada, ako mislite držati nkajaćete se i najposlije rđavo će se svršiti. Nemojte se uzdati u indat. Indata vi nema nikakvoga: Juče smo razumjeli

počisto od straža iz Nevesinja, da su izišli bili iz Kasabe četiri tabora redifa i 300 zaptija, no i to se uputilo put Višegrada, kao i ono malo vojske, što je bilo na Zagorje s Ajdar begom Čengičem. Hafis pašu, koji je bio ispao u Drobnjake, prognali smo s pogibijom njegovom. Dakle, ono u čem ste se uzdali, sve vi je prošlo. Sad ako vi se sviđa, da se tu još mučite i da se izložite očitij pogibiji, o vašoj duši i vaši i naši životi i jadrnijeh žena i dece vaše, koja će prava poginuti i po kućama izgorjeti, jer vi, valjda, ne mislite, da će svijetli Knjaz uminuti taj grad, oko kojega stoji evo već šest neđelja. Ja nijesam nikada nikome rekao jednu za drugu, a ne takvijem ljudima, i dobro mi vjerujte, ako sutra do podne ne dođete vi sedmina do Gospodara na Vir, da čujete njegovu riječ i način, koji vi misli dati, vi ćete se kajati i propali ste sasvijem što ve je. Kume, za so i hljeb i vi poznanici i čuvenici za vašu vjeru, nemojte uzimati na vrat naše i vaše živote na taj svijet, no dođite najdalje do podne, jer kad se počne krvoproliće, sami Gospodar da bi sve trčao ispred nas ne bi mogao preteći zlo, koje vi se primaklo.

“Ako smijete za ovo kazat Skender begu, kažite mu, da, ako će i oni ostaviti grad, mogu slobodno na božju vjeru, tek im bilo volja poći u Metohiju, ili Spuž ili u Risan sa askerom i oružjem i sa svijem što je carsko i gradu, osim topova, za sve ćemo im biti na ruku i dati im potrebnu komoru doklen hoće.

“Što se vas tiče, građana, Gospodar bi ostavio na volju ko želi ostati u svoju kuću tu, neka ostane, kome li bude

volja maći se iz grada, on će se maći đe god bi htio. Za vašu olakšicu, da se međusobno razgovorite, naredićemo noćas, da šutra do podne ne bi niko gađa s naše strane na vašu. Tako znadi i da ste zdravo”.

I građani i zapovjednik carske vojske uviđali su, da se ne mogu više držati. Mnoge su kuće od topova porušene i izgorjele, svaki dan je bilo mrtvijen, tain je došao na malo, a ni džebane nije bilo toliko, da su se mogli riješiti, da u otpor pristaju. Predviđali su i veliku pogibiju svoju i propast grada, dočekaju li da Crnogorci juriše. Ali Skender beg nije smio spominjati o predaji, dok god ima mogućnosti da grad drži, a građanima je zazor bio da prvi o tome progovore. Tako im je, možda dobro došlo ono pismo iz stana crnogorskoga, koje su odmah Skender begu saopštili. Na svome sastanku u gradu nijesu ništa odlučili o predaji, ali su međusobno odali gotovost na predaju, samo su još pričekali da vide, je li ono samo prijetnja, ili će Crnogorci, zbilja, kidisati Nikšiću.

Na samo podne, pošto iz grada niko ne izide, prospe crnogorska vojska na grad složnu i žestoku vatru topovsku sa svijeh strana, a tako i puščanu iz svijeh šančeva na turske šančeve. Malo za tijem došao je i knjaz Nikola iz Gornjeg polja, s Vira, blizu grada sa dva bataljona. Ovaj žestoki napadaj i dolazak one vojske dao je Turcima misliti, da će odmah i juriš na grad šljedovati. Na dvije ure po podne prekide s grada top i puška i na gradskoj kuli pokaza se bijeli barjak. I Crnogorci obustaviše pučnjavu odmah.

Iz grada izlježe zapovjednik Skender beg (porijeklom Mađar) praćen višijem oficirima. Na dobrijem konjima jahali su pravo k stanu knjaževu. Izvedeni pred knjaza Skender beg izjavi, da je prinuđen predati grad. Knjaz je tražio bezuslovnu predaju, na što Skender beg bez ustezanja pristane. Odmah za tijem izađe iz grada sva posada i položi oružje pred knjazom Nikolom. A tada knjaz iznenadi tursku vojsku i njezina zapovjednika sa ovijem riječima: “Junaštvu treba odati čast. Kao junacima koji ste do krajnosti brsanili carev grad, poklanjam vam oružje”. Knjaz je ovo učinio, što je u istini uvažavao junaštvo branilaca Nikšića, ali po svoj prilici i iz računa, da mu se i drugi gradovi lakše i prije predaju, kad čuju kako je velikodušno postupio za posadom nikšićskom.

Skender beg sa vojskom svojom prenoći tu noć u Gornjem polju, okružen vojskom crnogorskom, a sutradan, po želji njegovoj, bude ispraćen put Metohije.

Za nizamom izašli su odmah i najodličniji građani, da se poklone knjazu. Knjaz i njima daruje oružje, da ga slobodno nose kao i Crnogorci. Na žalost mnoge porodice nikšićske, u prvome strahu svome, pođoše za carskom vojskom, da za vazda ostave ognjište svoje. Pružio se dugački red iseljenika džadom od Nikšića, starci o štapu, žene s decom u naručja, a ljudi ćeraju pred sobom konje, natovarene pokućstvom, a kroz gomile ove bleji prestravljena stoka. Žalostan prizor i ako ni blizu grozan, kao da su Turci ispod mača puštali narod srpski iz zauzetijeh gradova, pa što nijesu pošekli ono su odvodili u roblje.

Knjaza su zaboljeli na srce. On je, tek ih je ugledao, izjahao na put, odvrtao ih od puta, obećavajući im slobodu vjere njihove i svako dobro u zemlji svojoj. Kad nije mogao uspjeti, mnoge je bogato obdario i naredio, da se nemoćnicima dadnu konji iz stana upravo do na Gacko. Turci su, blagosiljajući ga, pošli.

Po izlasku turske vojske i onijeh građana, koji su se iselili i zajedno s vojskom pošli, uljeglja je crnogorska vojska u Nikšić. Za zapovjednika Nikšiću odredio je knjaz vojvodu Iliju Plamenca. On je odmah postavio red u varoši. Već sutradan, u neđelju, bjehu svi dućani otvoreni, svuda potpuni red i mir, koliko da boja ni bilo nije. Crnogorsko društvo "Crvenoga krsta" uzelo je bivšu tursku veliku bolnicu pod svoju ruku. Bolnica je bila puna bolesnika i ranjenika u najžalosnijem stanju. Svijema je odmah data pomoć i njega, jednako kao Crnogorcima.

Knjaza Nikole svečani ulazak u Nikšić bio je pred podne, a pošto je otslužena služba i blagodarenje Bogu za sretno osvajanje grada.

Sa Nikšićem uzeli su Crnogorci 21 top, među kojima su i 6 novih Krupovih, koje je Sulejman paša ostavio u gradu za odbranu njegovu.

Glas o padu Nikšića izazvao je veliku radost u cijeloj Crnoj Gori. Prva je dobila vijest knjaginja Milena na Cetinju, kojoj je knjaz Nikola s konja, tek je Skender beg s Turcima izišao iz grada na predaju ovako radosnu depešu napisao i poslao: "Na bijelu Onogoštu / zastava se moja vije, / a Plamenac vojevoda / pod njom rujno vino pije; /

oko njega barjaktari / zagraktali kâ orlovi, / a Nikšići šetni, tužni, / sad su meni svi robovi” (27. avgusta 1877).

Kad je knjaginja dala objaviti ovu radosnu vijest, nastalo je na Cetinju neopisivo veselje. Poslije blagodarenja u crkvi narod se veselio na sve strane. Mitropolit Ilarion u ime prijestonice poslao je knjazu ovu čestitku: “Gvozdена vrata, koja su vjekovima smetala sreći i napretku narodnom, Ti si, Gospodaru, razorio osvojenjem Nikšića, i tijekom postavio krunu svome viteštvu i crnogorskom junaštvu. Cijelo Cetinje kliče: Živio Knjaže pobjeditelju! Živjela pobjedonosna vojska!, te veselo pjeva: Onamo, onamo, za brda ona”.

I teški ranjenici u bolnici cetinjskoj zaboraviše svoje muke na glas radosni i čestitaše svome vojskovođi i Gospodaru slavno osvojenje Nikšića, a Gospodar im je ovako odgovorio: “Hvala vi moji sokolovi. Vaše rane i moje su. No sad ih s vama zajedno lakše podnosim, jer one i junačka smrt vaših drugova, - a blago njima, jer će do vijek živjeti u spomenu našem - doniješe nam, pomoću Boga, veliki ovaj novi uspjeh i slavu. Ako Bog da, pad nikšićki donijeće za sobom pad vlasti turske nad narodom našim, koji sam s vama, moji junaci, krenuo da izbavim. Brzo mi ozdravili i dugo živjeli.”

Ova radost crnogorska nalazila je odjeka i na daleko širom slovenskoga i stranoga svijeta. Pod Plijevnom, u vojsci ruskoj, oduševljeno je pozdravljen pad Nikšića. Car je čestitao knjazu, a knjaginja Milena primila je isti dan čestitku carice ruske. Knjazu su jednako stizali pozdravi od

dvorova, najviših lica, od opština, društava i zborova i pojedinih ličnosti. Narodni poslanici na saboru hrvatskom telegrafično su izrazili knjazu zajednički svoju radost, “čestitajući viteškom Knjazu crnogorskom i junačkoj njegovoj vojsci na sjajnim pobjedama, stečenim u krvavim borbama protiv neprijatelja hrišćanstva i prosvjete ljudske”.

Duge i krvave borbe oko Nikšića za vrijeme ustanka i rata i spomen na jednake borbe pod njegovim zidovima u crnogorskom ratu g. 1862, uvećali su ovaj odziv živi.

Ovo veselje knjaza Nikolu nije zadržalo duže u Nikšiću, no je trebalo samo za ustanovljenje poretka u osvojenom predjelu i za spremu za dalji rad. Već 2. septembra bio je knjaz s vojskom pod Bileće. Drugu vojsku poslao je sa vojvodom Petrom Vukotićem u Dugu, da uzme sve duške portice. Ova vojska uzela je najprije jaku forticu Prešeku i s njom mnogo taina, 700 sanduka džebane i mnoštvo drugih vojničkih stvari. Za njom pale su i druge četiri: Odžina poljana, Smederevo, Nozdre i Zlostup. Osobito su Nozdre i Zlostup vrlo jake i po najnovijem načinu ograđene fortice. Posade iz ovijeh tvrđava ispraćene su u Nikšić, a otolen u Spuž puštene. U svijem kulama bilo je mnogo hrane i džebane. Tako je i cijela krvava Duga pala u ruke crnogorske. Duga je bila velika snaga turska. Da nije bilo nje i onijeh tvrđa u njoj, Nikšić se ne bi mogao nikad onoliko držati. Zato su u Dugu bili i sad i prije bezbrojni i najkrvaviji bojevi.

I knjaz sa Bilećem svršio je brže, no se nadati mogao. 4. septembra bilo je jako bombardovanje, pri kome su Cr-

nogorci zauzeli četiri prednje kule i zarobili njihovu posadu, a 5. septembra predao se grad i varoš bezuslovno. U gradu su Crnogorci zadobili veliki plijen, osim baterije Krupovih topova i mnogo oružja, preko 1.000 tovara hrane i džebane.

Za sve ovo vrijeme od početka opsade Nikšića imala je i južna vojska crnogorska oko Podgorice, pod zapovjedništvom vojvode Boža Petrovića, neprestano posla s Turcima. Po prethodnom naređenju knjaza Nikole ona nije napadala, no joj je jedini zadatak bio, da čuva granicu i odbija turske napadaje, dokle knjaževa vojska zauzme Hercegovinu, pa onda tek - obje vojske udružene - da otpočnu ofanzivu na ovoj strani. Ovo je naređenje poteklo iz dobro sračunjene obazrivosti, da ne bi nejaka južna vojska napadajima navukla na sebe mnogo jaču silu neprijateljsku, pa tijekom ometala i zadržavala napredovanje glavne vojske u Hercegovinu. Međutim, Turci su neprestano svojim napadajima i kretanjima uznemiravali ovu vojsku. Biće i oni imali svoje razloge ovome postupanju. No po broju njihove vojske, koje nije bilo više od 5-6000, i po napadajima njihovim nije se moglo zaključiti, da imaju druge ciljeve osim te: ili da zadrže svoju vojsku crnogorsku na sebe, da ne bi podjačala vojsku u Hercegovini, ili, u slučaju kakva uspjeha svoga, da pomognu Nikšiću tijekom, što bi tamošnja opsadna vojska morala doći ovoj u pomoć. No ovakva pretpostavka bila je i suviše smjela, jer vojska vojvode Boža Petrovića, ma koliko nejaka, nije se bojala od takvog poraza, jer je malo jača u posljednjim

bojevima zadobivala najsajjnije pobjede nad Mahmut pašom, Ali Saib pašom i Derviš pašom, koji su imali pet puta jaču vojsku.

Deset dana poslije opsade Nikšića, 18. jula, imale su obje ove vojske, turska i crnogorska, prvi ozbiljni sukob na Farmacima. Tri dana pred tim ušančiše se dva tabora nizama na lijevom brijegu Morače kod Botuna, selo dva sata južno od Podgorice, naprema crnogorskoj granici. K njima priđoše još dva tabora i suviše Turci Podgoričani i Zećani, Malisori i jedna hiljada Dibrana, koja je došla sa Elias pašom, premda se u Skadru očekivalo, da će on dovesti sobom i 10.000 I valija skadarski Riza paša došao je bio u Podgoricu, da odande rukovodi napadajima na Crnu Goru. U sve je bilo ove vojske turske oko 5.000.

U ponedjeljak 18. jula digne se sva vojska sa Botuna, prijeđe Moraču i preko Donjijeh kokota uljagne u Farmake. Ovđe ih dočeka samo bataljon lješanski, koji je po naredbi vojvode Boža Petrovića već otprije tu na straži stajao. Lješnjani ne htješe uzmaći pred mnogo jačim neprijateljem, nego se poklaše junački i poslije tri sata najžešće borbe razbiše Turke, nagnaše ih u bjekstvo i ćeraše ih do preko Sitnice. Turke su pomagali u ovom boju i topovi s dvije strane, s Botuna i sa Crvene stijene, kule na Veljem brdu. Turci su imali u ovom boju oko 300 mrtvih i ranjenijeh, a Crnogorci 13 mrtvih i 19 ranjenijeh.

9. avgusta udari opet ista ova turska vojska na Lješansku nahiju. Napadaj ovaj za Lješnjane bio je u toliko teži od prvoga, što su Turci udarili na četiri mjesta: na Zeleniku, Beri,

Mihinju i Farmake, te su Lješnjani imali dugačku liniju da brane. Živim pregnućem oni ipak suzbiše Turke, sa gubitkom samo 30 vojnika. Osobito su se odlikovali i uspjehu prinijeli svojom ličnom hrabrošću starješine ovoga bataljona: komandir Radoje Mušikin, potkomandir Simo Ivanov i barjaktar Risto Vasojev sa svojom kruskom stotinom.

27. avgusta, na sami dan zauzeća Nikšića, bio je i treći boj na Farmake, a u isto vrijeme i na Dinošu.

Prije zore spaze crnogorske straže tursku vojsku će ide od Podgorice krajem Morače do Botuna i ispod Lješkopolja. Mala crnogorska vojska - vazda na oprezu - zauzimala je već ova mjesta: bataljon Radoja Mušikina na Kokote spram Botuna, ispod Šteka i blizu Beri; do njega u Berima Savo Jokov sa svojim bataljonom. Ova vojščica dočeka šest puta jaču vojsku turku i poslije žestokoga boja suzbije je, Turci su ostavili na bojištu do stotinu mrtvijenih, bez ranjenika, koje su iznijeli, a Crnogorci su imali 9 mrtvijenih i 22 ranjena. U tome boju pogibe i hrabri komandir Savo Jokov, a dopade teškijeh rana oficir Ilija Dojčin.

Vojvoda Marko Miljanov, videći da su Turci udarili na Lješnjane, krene im u pomoć tijekom, što se s nekoliko vojske svoje spusti k Podgorici. I odista, Turci, koji su bili s Lješnjanima u boju, povrate se na Kuče. Boj se bio od Ribnice do Dinoše. Vazda hrabri Kuči suzbiju Turke i počeađu ih do Cijevne, a neki dopriješe i do Podgorice i zaždiše nekolike kuće podgoričke u mahali Drač. I ovdje su Turci izgubili preko stotinu ljudi, a Kuča pogibe samo četvorica i raniše se dvanaest.

Ušljed ovijeh neuspjeha nastao je nered u turskoj vojsci, koja je svakako, osim nizama, s brda s dola skupljena bila. 23. jula svadiše se pri diobi taina Dibrani sa Murićima i Skadranima i pobiše se, da je na obje strane palo 70 mrtvih. Iza toga, 27. jula, digoše Dibrani da se vraćaju svojim kućama, no ih u Skadru silom zaustave i povrate u Podgoricu. To ništa nije smetalo turskoj vladi, da svojim poslanicima kod evropskih dvorova javi o sjajnim pobjedama turskim nad crnogorskom vojskom na Farmacima.

Osim ovoga, imali su Crnogorci oko Podgorice malene svaki dan sukoba s Turcima. 26. jula Rogamljani sukobiše se s Turcima na Zeti, kraj kule, đe 6 nizama pogibe. 29. jula ispadoše Turci između Banove gomile i Sađevca, no na vrijeme izviješten, posla vojvoda Božo Petrović nekoliko vojske i Turci ustupiše, jedni Spužu, drugi Podgorici.

2. avgusta bio je sukob na doljanske vinograde, đe opet ostaviše Turci dvadesetak druga i među njima trojicu najboljih Podgoričana.

9. avgusta bio je novi napadaj turski na Lješansku nahiju, i to bezuspješan.

13. avgusta zapališe Turci doljanske vinograde i Goru kakaricku, no Kuči pretuliše i spriječiše veliku štetu od toga. Piperi malo koju noć da nijesu četama ispadali i uznemiravali turske straže.

I na strani vojske vojvode Maša Đurovića, u Crmnici, bio je 9. jula sukob s Turcima. Turska vojska sa Sutormana, zajedno s Tuđemilima i Zupcima, napala je Limljane, kojima pridode u pomoć još 200 Crmničana, te Turke pregnaju preko Sutormana.

S padom Nikšića, i vojska turska u Podgorici sasvijem se potaji. Uspjesi knjaza Nikole u Hercegovini i nju su porazili. U Podgoricu je brzo stigao glas i o osvojenju Bileća i svih kula u Dugi, i počela je i Podgorica ošjećati opasnost, koja joj se brzo primiče.

Poslije zauzeća Bileće poslao je knjaz Nikola nekoliko vojske na Goransko, da zauzme i tu tvrđavu, koja je, takođe, i u ustanku i u ratu davala dosta posla Hercegovcima i Crnogorcima. 12. septembra zauzmu Crnogorci i nju, uzmu tri velika topa, 500 pušaka, mnogo džebane i hrane.

13. septembra primi ista vojska i kulu Crkvice. Goransko na rijeci Pivi, i Crkvice, pet sati ševerno od njega, na sredini među Pivom i Tarom, držali su onaj dio Hercegovine ševerne, i u tome su imali jednaku važnost sa Nikšićem.

Sad vojska crnogorska nije imala više za sobom ni jednog utvrđenja turskog, a do Trebinja, Metohije i Foče ni jednog vojnika turskog za sobom. Svi su izgledi bili, da će u malo dana crnogorska vojska stići u Mostar i Hercegovina jednom slobodna ostati. To se moglo očekivati po živom radu knjaza Nikole.

Trajanjem oko Nikšića htio je naknaditi življim naperdovanjem i zauzeti cijelu Hercegovinu s Mostarom, pa onda se povratiti na Podgoricu i sa udruženom vojskom, uzevši nju, poći na Skadar. No ovđe nastupi obrt u ratovanju crnogorskom. Austrijska vlada izjavi preko svoga zastupnika, Temela, da Crna Gora ne ide naprijed u Hercegovinu, jer će joj sve žrtve bit uzalud. Knjaz je bio na

velikoj mucii. Toliki napori i žrtve ustanka i rata za najglavniju cijelj - za oslobođenje Hercegovine - ostaju najedanput bez uspjeha i to ne zbog sile turske, koju su junačke vojske crnogorske i hercegovačke slomile, nego nasiljem Austrije. Knjaz je morao uzeti ozbiljno ovu poruku iz Beča, tijekom više što nije mogao zaboraviti, da ga je i prošle godine isti poslanik austrijski stigao u Nevesinje, sa porukom da se ne muči oko Hercegovine, i da je ta ista poruka srpsku vojsku na Drini ustavila. Istina, njega ovaj događaj nije mogao spriječiti, da ne ulježe u Mostar i ne zauzme cijelu Hercegovinu, ali dokle bi ovo izvršio, Rusija bi mogla svršiti s Turskom i zaključiti mir, a u toliko bi se Crna Gora našla bez drugih osvojenja osim Hercegovine, - za koju se unaprijed kaže, da ne može ostati s Crnom Gorom. To je odlučilo, da se knjaz povratio s vojskom opet u Nikšiće.

Cijela je vojska bila začuđena i iznenađena, kad se opet obrnula od Mostara, u koji je veselo i s pouzdanjem krenula isto kao da će doma. No o uzroku se nije pitalo u vojsci, jer je naučena poslušnosti, a stalna u vjeri, kud bilo da obrne, da će nova bojišta i za novom slavom.

Je li se knjaz Nikola pod Bilećem riješio na koju će stranu, nije se moglo znati. Reklo bi se da nije po tome, što je sa Gacka odredio i poslao vojvodu Petra Vukotića sa jednijem dijelom vojske u Kolašin, da ga uzme i po tome ulježe u Novopazarski Sandžak. Cijelj je bila očevidna, da osvojenjem toga zemljišta Crna Gora postane sa Srbijom međaš. No, austrijski poslanik imao je, bez

sumnje, gotove naputke i odnosno ovijeh strana, te je tek je doznao o polasku vojvode Petra Vukotića, odmah opomenuo knjaza, da se Austrija neće nikad privoljeti, da se obije knjaževine srpske na granicama sastave. Knjaz povrati i onu vojsku od Kolašina u Nikšić, a austrijskom poslaniku izjavi, da mu ne ostaje drugo, nego da svoje ratovanje ograniči na Zetu i Arbaniju Skadarsku. Austrija je na to i odila, nadajući se, da Crna Gora ne samo neće na toj strani nikakve uspjehe postići, no da će još i poražena ostati. U to vrijeme knjaz Nikola je već slobodno imao gotovu odluku svoju, naime, da se nenadno pojavi u Barsko pristanište i osvoji ga.

Crna Gora ošćala je u svojem državnom životu, da joj bez izlaska na more nema pravoga života. Pitanje o morskom pristaništu staro je, pokretalo se više puta, ali vazda bez uspjeha. Bila je i prošle godine na carigradskoj konferenciji o njemu riječ. Osim Rusije i Njemačke nije ni jedna sila zagovarala pravedni zahtjev Crne Gore. Zato je knjaz Nikola sada odlučio, da ne očekuje više izlazak svoje državne granice na More jadransko od pravednosti suda evropskoga, nego da to pitanje povjeri življem branioocu, svijetlom i junačkom oružju svome, a ovu odluku uskoriše mu pomenute preporuke od strane Austrije.

Knjaz je znao cijelu veličinu i teškoću svoga preduzeća i ipak se nije premišljao. Teškoća je bila najprije u samoj jakosti takozvane "barske države". Ona predstavlja jedno poluostrvo, koje se pruža od Sutormana, duž granice crnogorske i austrijske, u dužini između Jadranskoga mora

i Skadarskog jezera, koje obje rijeka Bojana sastavlja. Po samome položaju svome ovaj je kraj jako zaštićen. S mora ga brani turska flota, na Skadarskom jezeru i u Bojani takođe su sedam vojnih parobroda sa topovima. Kao što vojni brodovi s Mora, tako i oni s Jezera mogu lako i brzo vojsku iz Skadra i Podgorice iskrcati Baru u pomoć. Suviše imaju dvije jake tvrđave u Skadarskom jezeru na dva ostrva, Lesendro i Grmožur, ispod same Barske krajine, koje zatvaraju Crnogorcima put na Jezero, a Turcima ga drže otvorena.

Ovakav položaj novoga bojišta očevidno je bio težak i opasan po malu crnogorsku vojsku, kojoj je predstojalo i sprječavati iskrcavanje turske vojske i dještovovati silazeći sa Sutormana. Tu su joj na putu bila mnoga i jaka turska utvrđenja. Na samoj granici srijetala se vojska crnogorska sa jakom tvrđavom Sutorman, i ispod nje su do Bara još pet jakijeh fortica; s druge strane iznad mora, na samoj granici srijetala se vojska crnogorska sa jakom tvrđavom Sutorman, i ispod nje su do Bara još pet jakijeh fortica; s druge strane iznad mora, na samoj tromeđi Čan, niže njega grad Nehaj - na skoro nepristupnoj visini, - blizu njega Haj ili Golo brdo, a na ulazak u luku barsku Volujica, sve četiri naoružane teškim baterijama. Između Bojane i Bara varoš Ulcinj sa gradom; od strane jezera Murić, jaki i prostrani šančevi turski, u kojima je od početka rata vazda stajalo po 2-3.000 Turaka, a u ozbiljnijim prilikama i više. A u sredini svijeh ovijeh tvrđava stoji varoš Bar sa svojim 6.000 stanovnika i stari i jaki grad barski na stijenama visokijem, a opasan zidanim bede-

mima, visokijem oko 30 stopa. U bedemima su prostrani svodovi za vojsku, a isti grad obuhvata i jedan dio varoši oko 300 kuća. Za ovakav grad trebaju teški topovi, kojih Crna Gora nije imala, a i da ih je bilo ne bi se mogli onim putovima iznijeti.

Knjaz je uviđao teškoću prenosa topova i Crmnicom do Sutormana, ali put se nije mogao probijati, jer bi se tijekom obratila pažnja turska na Bar. Kad se sve ove okolnosti uzmu u obzir, onda se tek ovaj pohod knjažev pojavljuje u pravoj svjetlosti, a u cijeloj veličini i značajnosti svojoj.

No osim ovijeh pomenutih teškoća bila je još jedna, sama po sebi ništa manja od njih. Izvjesno je, da bi Turska odmah prebacila svu svoju silu, koju je imala u Arbaniji, u Primorje, tek bi osjetila, da će Crna Gora tamo prenijeti svoje bojište, a isto tako s izvjesnošću se moglo predviđeti, da će i Austrija spriječiti i taj crnogorski pohod, ako o njemu sazna kojim bilo načinom, jer je Austrija mislila, da će se Crna Gora zagovoriti oko Spuža, Žabljaka i Podgorice, a ni pomišljala nije, da će ona smjeti na Bar.

Stoga je knjaz razvio svukoliku vještinu i obazrivost. Namjeru da će udariti na Bar, održao je u najvećoj tajnosti. Nju su znali samo četiri lica, kojima je knjaz povjerio izvršenje posla. A opšte mišljenje, da će vojska crnogorska, vrativši se iz Hercegovine, udariti na Podgoricu, podržavao je knjaz navlaš raznim manevrisanjem, da zavede Turke. I Turci, doista, stanu se naglo i jako utvrđivati oko Podgorice, na Veljem i Malom brdu. Da bi Turke, i od koga se bojao, još bolje u tome utvrdio, knjaz premjesti

svoj stan 28. oktobra sa Orje Luke, đe je u toliko bio došao iz Nikšića, u Martiniće, a u isto vrijeme naredi da se nekoliko bataljona kreću iz jednoga položaja u drugi, da se topovi namještaju i šatori podižu, sve na pogled Spuža i Podgorice. U Martiniće stajao je knjaz sve do 30. oktobra uveče, i za to vrijeme izlazio je da pregleda pozicije. Spuž, uvjeren da se tu radi njemu o glavi - svaki bi put pozdravljao ovakve izlete knjaževe topovima s grada. Ponoći primicahu se crnogorske straže Spužu, odakle se na njih žestoki oganj prosipao. Sve ovo nije dalo Turcima više ni jedan čas da sumnjaju, da će Crnogorci na onu stranu udariti. Glavari plemenâ arbanaških dolazili su zato u Martiniće knjazu, da mu izjave svoju pokornost i ponude svoje usluge. Jedna kula turska, najbliža Martinićima, poruči da će se odmah bez boja predati.

Pošto su sve ove demonstracije vješto i uspješno izvedene, knjaz Nikola najedanput, svakome nenadno, digne noću iz Martinića 30. oktobra po najvišem karamraku. Iz Komana uputi cijelu pratnju svoju na Rijeku, đe će primiti naredbu za dalji put, a on samo sa pet-šest ljudi spusti se k Jezeru i osvane na Karuču. Pratnja knjaževa, idući na Rijeku bila je u najvećoj zabuni. Mišljaše na svaku ruku i najposlije utvrdi, da će s Rijeke na Cetinje.

Knjaz se u Karuču odmah uveze u jednu lađu, kojih se ondje vazda nahodi, i oko podne dođe u Crmnicu, u Selišta, a odanle, za dnevi stigne na Vir.

Da Turci ne bi saznali za knjažev odlazak, odmah šutradan, 31. oktobra, započeto je bombardovanje Spuža i

Podgorice, a jake straže bile su već prekinule svaki saobraćaj. I doista ne samo Turci što nijesu znali da je knjaz otišao, nego su isti Martinići mislili, da je knjaz u Piperima, a odanle da će u Kuče.

Onaj isti dan, kada je knjaz došao na Vir, stigli su na Virsko polje i 16 bataljona Crnogoraca, koji su bili opredijeljeni za barsko bojište. Ovi bataljoni bili su iz Nikšića raspušteni doma na ime odmora, a u samoj stvari radi toga, da se kretanje vojske bolje ukrije. Knjaz je dao nalog vojvodi Mašu Vrbici, da ovi bataljoni i tri baterije topova budu 30. oktobra uveče na Viru. Vojvoda Vrbica tačno je izvršio ovu naredbu. Prema njihovoj udaljenosti on je svakom bataljonu označio dan polaska i odredio im dnevne marševe tako, da su zaista svi bataljoni u isto vrijeme prispjeli na Vir, a on sâm s topovima krenuo je 28. oktobra s Danilova Grada, a 30. oktobra po podne bio je na Viru. Svi topovi preneseni su s Rijeke na Vir lađama ponoći ispred turske tvrđave Lesendra.

Isti dan, 30. oktobra, pregledao je knjaz na Viru svu vojsku i kazao joj, pošto niko u vojsci nije znao kuda ide, đe je vodi i zašto je do ovoga časa morao to držati u tajnosti. Vojska bješe oduševljena kad je to čula, jer je svakojega Crnogorca davnašnja želja da se dohvati mora i svaki vojnik imao je uvjerenje, da će pobijediti, kad je saznao da su tako vještím načinom Turci obmanuti. Knjaz - svojim načinom - posokoli vojsku još bolje, da sjutra pregnu i da iznese topove na Sutorman, jer da sav uspjeh zavisi od toga, hoće li Turci prije doznati ili ne za njihov dolazak.

Put od Vira do Sutormana vrlo je rđav i težak, pješački i samo mjestimice za konja. I što se moglo nije se smjelo popravljati, da se Turci ne osete napadaju. Koliko je polja bilo uprezani su volovi, a uza stranu su vojnici, sa velikim naporom, nosili topove. Knjaz je svojim rukama pomagao i ovom trudnom poslu, da svakom dadne više volje i pregnuća. I samo izdržljivost Crnogorca savladala je ovu neobičnu teškoću. 31. oktobra uveče bili su topovi na Sutormanu na svojim mjestima. Ponoći bjehu ograđeni šančevi, a ujutro rano otpočne bombardovanje i poslije jedne ure žestokoga ognja razvaljeni Sutorman predade se. U njemu zarobe Crnogorci sav nizam, nepuni bataljon, dva topa, sve oružje, dosta hrane i municije.

Ovaj prvi, brzi uspjeh oduševio je vojsku još više, i kad je izišla na vrh Sutormana, na pogled moru, radosnim usklikima ne bi kraja. Pad Sutormana bio je sretan. Nije-dan vojnik crnogorski ne pogibe, nit se rani.

Kad je prvi top zagrmio na vrh Sutormana potrčашe Turci iz Bara i bližnjih sela u pomoć. Oni su mislili, da su to samo obližnji Crmničani udarili, kako se to često događalo na tu stranu. No u ono isto vrijeme odjekne top i sa Bijele skale, više Bara, i zadimi i krov kule na Ribnjak. Turci se uprepastiše. Ni u snu im nije dohodilo, da se na Skalu može top iznijeti. Sad tek uznaše da je to knjaz sa vojskom. Oni što potrčашe Sutormanu u pomoć, među kojima je bio i Ibrahim beg, komandant grada Bara, pobje-goše odmah natrag i svi Turci koji se na prvi poklič mogahu skupiti i zatvoriše se u grad.

Još prije pada Sutormana, u samu zoru, pošalje knjaz vojvodu Iliju Plamenca lijevom stranom visovima, da zaskoči Turke i uhvati glavne pozicije oko Bara. Ova je vojska ono metala iz topova sa Bijele skale na tursko selo Tuđemile, koje se poslije kratkog otpora i predalo.

S desne strane više Zubaca udari vojvoda Mašo Đurović i zauzme bez otpora sva sela na toj strani. A pošto Sutorman pade, spusti se knjaz sredinom sa cijelom vojskom i topovima. Ovoj vojsci bio je zapovjednik vojvoda Mašo Vrbica, kojega je knjaz odredio, da rukovodi opsadom barskoga grada. Sva utvrđenja turska, naprijed pomenuta, od Sutormana do Bara, predadoše se bez otpora. Uveče istoga dana ulogori se knjaz u Zupce, đe su mu odmah došli glavari sa svještenicima rimokatoličkim od svih sela, da mu se poklone kao svome gospodaru. Vojvoda Mašo Vrbica sastavi se pod Barom sa lijevim i desnim kri lom vojske i još istu noć namjesti topove, a šutra rano, 2. novembra, otpoče bombardovanje Bara.

Oko Bara ostanu kao opsada samo četiri bataljona pod zapovjedništvom vojvode Maša Vrbice. Tri bataljona odredi knjaz za čuvanje obale morske, koji su u isto vrijeme bili zapleće opsadnoj vojsci, a svu ostalu vojsku pod zapovjedništvom vojvode Ilije Plamenca pošalje preko Dobre Vode put Bojane, da tamošnja sela zauzme i uhvati dobre položaje, da dočeka i odbije tursku vojsku, koja bi od Skadra krenula Baru u pomoć. Ova vojska pokori odmah cijele Mrkojeviće, prijeđe u Anamale i dođe osmi dan na samu Bojanu.

I vojvoda Plamenac podijelio je svoju vojsku, te je jedna odila od strane Skadarskog jezera, a druga od strane Mora i obje - pokorivši sve pred sobom - sastaviše se na Bojanu.

Turci na Muriće tek viđeše da ih je vojska crnogorska zaminula, da je druga priješla već Mrkojeviće, a treća da Bar drži u opsadi i bombarduje - prepanu se, ostave svoje jake šančeve i pobjegnu u Skadar. Ovi su šančevi bili tako jaki, da su Crnogorci mislili, da bi ih samo sa velikijem žrtvama mogli uzeti, pa su stoga odlučili i da ne udaraju na njih, nego da ih samo opšednu.

Još ispod Bara, kada je krenuo put Mrkojevića, poslao je vojvoda Plamenac dvjesta biranijeh vojnika, da na juriš uzmu Volujicu, utvrđenje na jugoistočnom dijelu luke, koje je upušteno u more. Turska posada ne iščeka Crnogorce. Noćno ostave forticu i pobjegnu krajem mora u Ulcinj. Tako pade i ovo jako utvrđenje Crnogorcima u ruke i s njim 9 najvećih topova i mnoštvo topovske municije. Ovi su topovi docnije učinili veliku uslugu Crnogorcima pri zauzimanju Bara i bez njih bi jedva uspjeli mogli. S padom Volujice uzmu Crnogorci isti dan i pristanište barsko, đe su državni magazini puni hrane i druge državne zgrade.

Toga istoga dana side knjaz iz Zubaca na more i nastani se u kulu Selim bega barskoga, opkraj samoga mora. Ovo je bio svečani prizor. Vojska, koja je odila za knjazom, ushićena, pratila ga je pucnjavom i pjevanjem. Crnogorac, nepravedno tисnut sa svoga mora u krišne visine, silazi

opet na svoje milo more i utvrđuje vječnu svezu s njim nanovo prolivenom junačkom krvlju svojom.

Pošto je pala Volujica knjaz je počeo odmah da misli o tome, da uzme u Golo Brdo, severozapadno utvrđenje barske luke, mnogo jače od Volujice, i grad Nehaj, koji odmah više, Gologa Brda stoji. Posade u njima nije bilo više, nego po jedan bataljon nizama, ali su tvrđe vrlo jake i na najnezgodnijim položajima za napad. I na njima su veliki gradski topovi. Njih je valjalo svakako uzeti, jer ostanu li u turskim rukama, one će biti najjača zaštita turskim brodovima, dođu li - kao što se moralo iščekivati - da iskrcaju vojsku za oslobođenje Bara. A nalazeći se u crnogorskim rukama Turci bi jedva smjeli pokušati, da igđe od austrijske granice do Bojane izbace vojsku. Bilo je očevidno, da će dosta žrtava pasti, ako se silom uzimaju ove tvrđave. Zato je knjaz htio pokušati, da ih pridobije bez krvi. Ovakvi pokušaji odili su mu za rukom do sada više puta, osobito na Nikšiću.

Jedno večer - pošto se dobro smrklo - pođu po naredbi knjaževoj desetak trubača u pratnji nekolicine vojnika i rasporede se na izvjesno rastojanje u polukrugu sa severne strane okolo Gologa Brda. Zasniva prvi trubač naprijed, a svi drugi za njim izjednom. Isti čas odzovu se Turci sa Gologa Brda, a malo za tijem i sa Nehaja, pucnjavom iz pušaka i topova. Oni Crnogorci nijesu im se pucanjem odazivali, samo su trubači jednako svirali "naprijed" i primicali se gradu bliže. Turci su sve žešće oganj prosipali. Mislili su sigurno, da su se Crnogorci zato pritajili, što će

da juriše. Oni su pucali u mrak, jer nijesu mogli videti nijednoga Crnogorca. Ujutro osvanule su gomile Crnogoraca na uzvišenjima oko obje tvrđave, što je uvjerilo Turke, da su Crnogorci prošle noći zauzeli položaj. Rano istoga dana pošlje knjaz na Golo Brdo barjaktara spičanskoga Iva Zankovića. Spič se predao knjazu, tek je vojska vojvode Maša Đurovića sišla u Spič prvoga dana sa Surtormana. Barjaktar je bio u Turaka dobro poznat i uvažen sa svoga junaštva, mnogijeh usluga i tvrde riječi i vjere. Njemu će Turci svaku vjerovati. On je imao da kaže zapovjedniku Golog Brda, da će istu večer Crnogorci juriti na tvrđavu i da iz nje niko glave iznijeti neće, nego im je bolje, da se predadnu. Tu večer krenu 300 Crnogoraca i ponesu 50 stuba. Turci su ih, kao i prošle noći, dočekali žestokom vatrom, ali više da čuje turska vojska i grad Nehaj da se oni brane, nego da Crnogorcima naude, jer se zapovjednik već bio riješio na predaju. On je i barjaktaru Ivu bio rekao, da će se prividno braniti, ali da će se predati. I s Nehaja nijesu prestajali topovi pucati, jer je i oko njega bilo nekoliko stotina Crnogoraca. Poslije jedne ure prepucavanja prinesu Crnogorci stube uz bedeme i u čas iskoče na njih. Turci prekinu pucanje, a u taj čas dignu ferao na katarište u znak predaje. Tako Crnogorci uzmu Golo Brdo bez rane i bez mrtve glave.

Šutradan u zoru pođe odmah barjaktar Ivo u grad Nehaj, da pozove i njegovu posadu na predaju, a i zapovjedniku Nehaja kaže, da Crnogorci iznose velike topove i da će grad uzeti pošto-poto. U Nehaju bio je onaj isti nizam,

koji su Crnogorci na Nozdre u Dugi zarobili, pa puštili. Tako su bili već osvjedočeni o lijepom postupanju Crnogoraca, stoga se svi bez mnogo ustezanja predadoše, a zarobljeni nizam iz obje tvrđave bi poslan na Cetinje. Na Nehaj i Golo Brdo uzeše Crnogorci 12 velikijeh topova dobrijeh, osim nekoliko starijeh, mnogo oružja i hrane i 200 bačava praha.

Osvojenje ovijeh tvrđava velik je uspjeh, a i sretan, jer ni jedan čovjek ne pogibe, a da je došlo na njima do ozbiljnoga boja, bi preko hiljade poginulo. Događaj je ovaj tijekom važniji i sretniji, što se sve ovo svršilo 17. novembra, a već šutradan ukazaše se turski brodovi. Da su se Nehaj i Haj još samo jedan dan držali, ne bi se već ni predavali, a ko zna bi li se mogli i uzeti ispod topova s mora. Zato se u vojsci govorilo: “Pomože ni Bog, sreća i umještina Gospodareva”.

S padom ovijeh tvrđava bila je sad sva obala morska od austrijske granice do Ulcinja u crnogorskim rukama. Knjaz odmah naredi, da se obala morska utvrdi poradi brodova turskijeh, koje je, po izvještaju iz Krfa, svaki dan očekivao. U sva utvrđenja stavi jake posade sa topovima. Suviše postavi jednu bateriju na Ratac, jedno uzvišenje uneseno u more između Golog Brda i Volujice. Još tri bataljona razrede se duž obale sve do Čanja, mimo Nehaja. Ovijsma su bili pridruženi novi vojnici crnogorski Spičani, kojima su se pridružili i mnogi Paštovići iz austrijske granice. Paštovići su činili crnogorskoj vojsci znatne usluge, osobito od kako je pod Bar.

18. novembra ukazaše se tri velika turska ratna broda sa jednom oklopicom. Oni su nosili pet tabora nizama, koje su u Kandiji prihvatili. Kako se primakoše na topomet, osuše vatru na Volujicu. Crnogorska posada u njoj stajaše mirno, dok im se brodovi još bliže ne primakoše. Onda stane i ona pucati iz velikijeh turskih topova, zado-bivenih na Volujici. Dva broda dobiše nekoliko udaraca i poslije dva sata žestokoga prepucavanja otploviše sva tri broda u Ulcinj. Iza ovoga dohodili su brodovi svaki dan i svaki put su se prepucavali sa Volujicom o dva-tri sata. No vrlo žestok boj bio je 26. novembra. Oko tri ure popodne dođoše sva tri ratna broda i uzeše Volujicu između sebe. Strašna je grmljavina bila sa obje strane, no mnogo jača turskijeh brodova, koji su više topova imali. Oni narušiše forticu na više mjesta i zaždiše kulu u njoj. Crnogorci su nepomično stajali na bedemima bez ikakvoga zaklona. Veliko je čudo, da ni jedan Crnogorac nije poginuo. U sami mrak prekinuo se boj.

Ovaj žestoki napadaj dao je misliti, da Turci namjeravaju uzeti Volujicu i tu iskrcati vojsku s brodova, koja bi napala s leđa vojsku crnogorsku na Dobroj Vodi u oni čas, kad turska vojska od Bojane udari na nju. Stoga zapovijedi knjaz da se pojača i posada na Volujici i da joj se stavi u zapeće na najbližem visu jedan bataljon, koji bi zajedno s posadom spriječio iskrcavanje turske vojske. Ovaj bataljon bio je ukriven topovima s mora.

I doista 1. decembra dođoše opet turski ratni brodovi, a za njima, u jednoj liniji, naporedo još 12 ulcinjskih bro-

dova. Ovi brodovi ostali su podalje, van domašaja topova s kraja, a oni tri primakoše se i uzeše opet Volujicu među se i razviše još mnogo žešću vatru, nego pošljednji put. Stotine zrna topovskih palo je na Volujicu i oko nje. Koji bi udarili na suvo, dizali bi kamenje u zemlju nadaleko oko sebe, a zrna što padahu u more, izbacahu visoke slapove vodene uz potmulu jeku. Za malo i Volujica se ne vidaše u gustome dimu. Topovi su turski silno djelovali. Zidani bedemi Volujice bjehu u pola srušeni. Mala junačka posada crnogorska stajaše nepomično i ogovaraše neprekidno Turcima svojim topovima. Oklopnicu se bila tako blizu primakla, da su vojnici s nje i puščanu vatru prosipali na Crnogorce na Volujici. Ona je izgubila od crnogorskih topova arbuo, jednoga oficira i vojnika namrtvo i više ranjenijeh. Pred noć povrate se brodovi opet u Ulcinj bez ikakva uspjeha. Crnogorci održaše svoj položaj. Skoro ni jednoga vojnika nije bilo bez rane i uboja od krša, koje su turska topovska zrna prskajući razbacala, a od topovskih zrna bilo ih je 14 teško ranjenijeh i namrtvo samo dvojica. Knjaz Nikola odmah je došao na Volujicu, pohvalio i nagradio ove junake, a komandiru tobdžijskom Iliji Spičaninu dao je krst Sv. Đorđa.

Ovo je bilo pošljednji napad turskih brodova. Dolazili su i po tome svaki treći-četvrti dan, ali jedino zato, da izmijene neke znake sa gradom Barom, obećavajući mu tijekom sigurnu pomoć i hrabreći ga, da se drži i ne predaje. Oni su krstarili duž cijele obale pravo do austrijske granice i tom prilikom više su puta gađali barke, koje nošahu

crnogorski vojnički tain, ali štete nijesu nikakve činjeli. Ovo krstarenje bilo je na oči knjaza Nikole, koji je 16. novembra premjestio svoj stan iz Selimbegove kule u selo Šušanj, na sami brijeg mora. Knjaz je iz Šušanja silazio svaki dan i obilazio vojsku oko Bara, u polju na Volujici i na Dobroj Vodi i često bi svrtao na Selimbegovu kulu. 24. novembra oko 9 sati uveče pođe cijela ova kula u vazduh sa strahovitim potresomi jekom. Ovaj nesrećni događaj nije se mogao objasniti. U kuli nije bilo crnogorske džebane. Po odlasku knjaževu iz nje stajala je u kuli straža crnogorska. Sreća što je veče bilo lijepo, te su svi vojnici bili izvan, oko ognjeva, a samo se dvanaestorica namjeriše u nju, od kojih samo jedan pogibe, a drugi se raniše.

Ovaj Selimbegov dvorac bješe ograđen na starom temelju dvora despota Đurđa Brankovića, od kojega se zidine još u šire viđahu.

Vojvoda Plamenac još u svome prodiranju do Bojane imao je samo jedan žešći boj na Katrakol, đe su se Turci bili jako ušančili. Vojvoda Plamenac izabere od svakoga bataljona po stotinu ljudi, da noćno juriše na one šančeve i uzmu ih. Turci, ukopani u jakim šančevima, držali su se hrabro i dugo, ai najposlije ustupe neodoljivom jurišu Crnogoraca i pobjegnu k Bojani, ostavivši u šančevima oko 200 mrtvijeh. I Crnogoraca pade oko 40. Naprijed je nahodio slabi otpor. Zauzeo je sva sela do Bojane, osim Ulcinja s gradom.

Vojvoda Plamenac ostavi jake straže u zauzetim mjestima, a sa cijelom ostalom svojom vojskom ulogori se na

Dobru Vodu, da otolen pođe na susret turskoj vojsci, ako bi došla od Skadra Baru u pomoć.

Turci su bili doista iznenađeni napadajem na Bar. Oni su tek sada videli, da je ono oko Podgorice i Spuža samo zadruga bila. Stoga su se i oni počeli živo prikupljati u Skadar. Prenijeli su iz Podgorice i vojsku i topove. Nekoliko vojske turske izašlo je preko Bojane na Taraboš i ušančili se. To je najvažniji položaj za odbranu Skadra od crnogorske strane, pošto su Crnogorci i Krajinu, stranu više Jezera, zauzeli već do blizu Skadra. No strah je veliki uljegao u tursku vojsku. Svaki dan bježahu turski vojnici s Taraboša u Skadar. Ali Saib paša naredi, da se most preko Bojane prekine. Neće biti to učinio toliko radi bježanja vojnika, koliko od straha, da će Crnogorci udariti na Skadar. Okle je god mogao uzeti kojega vojnika, sve ih je u Skadar okupio. Po ovome moralo se u crnogorskome stanu pretpostaviti, da će turska vojska ipak udariti na crnogorsku na Dobroj Vodi. Knjaz je pojačao ovu vojsku još sa četiri bataljona iz Hercegovine.

Prošlo je nekoliko dana, a turska vojska ne krenu iz Skadra nikuda. Toliko samo ušančiše se mala odjeljenja podalje ispred šančeva crnogorskih straža, a za ovijem ispred šančeva pustiše Turci duž desne obale Bojane silnu stoku, tain vojnički i mal pojedinih Turaka. Straže crnogorske izvijeste o tome vojvodu Plamenca, koji odmah pošalje pet bataljona da one Turke dignu iz šančeva, a stoku zajme. I poslije kratkoga boja Turci pobjegnu i ostave šančeve, a Crnogorci zaplijene 7.000 bravi i neko-

liko stotina volova i konja. U tome pogonu dođu Crnogorci do same Bojane i obale morske. Na ušću Bojane stajahu dva broda pod turskim barjacima. Iz njih branjahu Turci svoje, koji su ustupali pred Crnogorcima. Nekoliko Crnogoraca zapliva put brodova, a Turci s njih - pod velikim ognjem crnogorskim - izbjegoše sa barkama na drugu stranu Bojane. Crnogorci uzmu oba barjaka s brodova, a njih zažde. Ova vojska sa cijelim velikim plijenom opet se vrati na Dobru Vodu. Na Ulcinj knjaz nije dopuštao napad, prije no se Bar uzme.

Za vrijeme ovijeh događaja opsadna vojska jednako je bombardovala Bar. Turci iz varoši, koliko ih je bilo izvan grada, uskočili su i zatvorili se u grad. U gradu se zatvoriše još i 300 turaka iz Ulcinja, koji su odmah na prvi poklič stigli, i toliko Skadrana koji su bili krenuli na Murić, pa kad su čuli za silazak vojske crnogorske niz Sutorman, iz najbrže dođoše u Bar. Tako je u barskome gradu bilo dva bataljona nizama, posada što se u nju namjerila, jer malo pred dolazak vojske crnogorske, po naredbi mušira skadarskoga, pošlo je iz Bara pet bataljona Podgorici u pomoć; osim toga oko 1.800 bašibozuka i oko 3.000 nejake čeljadi. Varošani i seljani, koji se zatvoriše u gradu, ugnashe i mnogo stoku sobom. Htjeli su je spasti, pa je isto izgubili. U toliko je ona dobro poslužila opsađenima, a u drugu imali su ovi od nje i veliku muku, jer ne bješe hrane za onoliko živo, a mnogo i pogibe od topova i raširi veliku nečistoću po gradu.

Crnogorci su prvoga dana brzo sišli k Baru i zauzeli oko njega najbliže i najbolje položaje, te se Turci nijesu imali

kada na njima utvrditi, da s njih brane Bar i neprijatelja drže podalje od gradskih bedema.

Vojvoda Mašo Vrbica postavio je odmah topove sa tri strane gradu, a ispod njih rasporedio je vojsku oko cijeloga grada, koja je odmah šančeve podigla. Tako od prvoga dana nije već niko mogao ni u grad, ni iz grada. Prvijen dana bila je pucnjava velika, skoro neprekidna i dan i noć. Topovi crnogorski djelovali su jako. Rušili su i zapaljivali svaki dan poviše kuća. I puščani boj nije prekidao, jer se vojska crnogorska ušančila sasvijem blizu oko grada, a u položajima uzvišenijem, pod kojima je cijeli grad otvoren stajao. Na jednu najvišu džamiju (pređašnju crkvu) bili su Turci podigli bijeli barjak za znak da je unutra bolnica, pa da je ne bi Crnogorci gađali. Docnije se saznalo, da je ona zdravijem Turcima sužila za zaklon, osobito kada bi se kupili na dogovor.

Prvijen dana držahu se Turci čvrsto u gradu. Branjahu se najživlje i ni glasa se nije moglo čuti iz grada. Ali počеше kuće gorjeti i vrh glave im padati, a mrtvijen i ranjenijen svaki dan sve više. Nastade vriska žena i djece i blejanje mnoge stoke, koja je od gladi i topova i pušaka najviše postradala, jer stajaše po sokacima i bedemima izložena. Vjovoda Vrbica poznao je muku u gradu, te pošalje komandantu grada, Ibrahim begu, pismo, pozivajući ga da se preda, a da ne gine ludo, kad se odbraniti ne može. Ibrahim beg odlučno odgovori, da se neće predati. Turci su se još dota uzdali u svoju snagu, jakotu grada, a i u skoruu pomoć, koju se svaki dan izgledali.

Grad je doista jak bio. Bedemima njegovim ne bi ništa mogli topovi crnogorski. U njima su svodovi prostrani, u kojima se skloniše većijem dijelom familije turske. Hrane su imali dosta, brašna i oriza, a svu stoku, kad videše da će opsada trajati, poklaše i posoliše. Bili su naređeni, da se drže dugo.

Kad je vojvoda Vrbica vidio to, upotrijebi i on sva sredstva, da grad čas prije savlada. Naredi da se s Volujice i Golog Brda dovuku najviši topovi, koji su Crnogorci u onijem tvrđavama našli. Turci ih bjehu, istina, zaklinčili, da se Crnogorci ne bi s njima poslužili, ali se to brzo popravi. Muka ih je bilo prenijeti. Stotine vojnika radile su na jedan top. Ove topove namjesti na najzgodnija mjesta. Noćno ogradi šančeve još bliže gradu i namjesti u njih birane strijelce. Ovi Turcima ne davahu se više pomoliti na bedemima i iz kuća, a topovi su činjali strahovita razorenja. Ni za punijeh deset dana nije se više nijedna zdrava kuća videla u gradu. Sve bješe isprovaljivano, razoreno i izgorjelo. Vojnika i čeljadi - ostavših u gradu bez zaklona - mnogo je poginulo. Četiri topa prestali su im pucati, jer su ih crnogorski topovi slomili, a i drugi su sada mnogo rjeđe pucali, jer se tobdžije od strijelaca crnogorskih ne mogahu držati kraj topova. I bolest je počela u gradu moriti, jer se voltovi u bedemima od mnogijeh kiša napunili vode, smrad velika obuzela grad. Vode su još malo imali, a drva za ogrijev i gotovljenje uzimali su sa razorenijeh kuća. No ognjeve nijesu smjeli izvan nalagati, jer bi se na dim obrnula zrna crnogorska. Uz ovu muku u gradu po-

čela je vojska crnogorska paliti kuće turske po varoši, oko grada, jedno što su smetale operacijama, a drugo da se tijekom čini pritisak na Turke u gradu, čije su kuće bile.

I vojska je crnogorska patila dosta od zime i kiše, ali ona je sve teškoće veselo podnosila. Vijesti o padu Plijevne i ulasku Srbije ponovo u rat - koje su u to vrijeme stigle - izazvale su veliko oduševljenje u vojsci. Cijela opsadna vojska palila je šemluk, koji se odzivao i rasprostro sve do Bojane. Knjaz je čestitao caru Aleksandru osvojenje Plijevne, koji mu je odmah iz Breslovca, svojega stana, najsrdačnije ogovorio zahvaljujući i želeći "pobjedu i uspjeh u zajedničkoj stvari našoj, za koju se borimo".

Ulazak Srbije u rat očekivao se svaki dan. Vojeni zastupnik crnogorski u stanu ruskom, vojvoda Stanko Radonjić, javio je najprije knjazu, da se o tome vode pregovori između srpskoga knjaza i glavnoga stana ruskog. Tek što je Plijevna pala, srpska je vojska krenula prelaziti granicu i knjaz Milan izvijestio je iz Biograda o tome knjaza Nikolu 2. decembra ovom depešom: "Sretan sam, što mogu javiti Vašoj Svjetlosti, da sam danas ponovo objavio rat Turskoj, koji smo, u ime Boga, još lanjske godine zajednički otpočeli. Danas se razdaje narodu proklamacija, a moja vojska dobila je nalog, da neprijateljstva otpočne. Čineći svoju dužnost, koju nam je Providenje položilo u ruke kao amanet naših junačkih predaka, nadajmo se, da će božji blagoslov biti na našoj pravednoj strani, te da jednom za svagda učinimo kraj patnjama naroda srpskoga".

Knjaz Nikola odgovorio je iz svoga stana, Šušanja, knjazu Milanu isti dan: "Ja vam najsrdačnije zahvaljujem za bratsku ljubav, kojom mi javljate, da ponovo stupiste u rat protiv Turske. Ja se radujem, da se opet nalazimo zajedno na najsvetijem bojištu i danas se, dragi brate, udvostručava ono oduševljenje u meni, koje mi jednako podržavaše velika cijelj ovoga dugoga i teškoga rata i uspjesi, koji milošću Svemogućega do sada pratiše moju vojsku. Bog Vas i Vašu hrabru vojsku pratio pobjedama na svakoj stopi i nagradio našu borbu oslobođenjem našega naroda".

Iako Crna Gora i Srbija ne bjehu više ugovorom vezani saveznici, ma zajednička borba i cijelj iste jednako je - na glas o ratu Srbije - izazvala radost i oduševljenje u vojsci crnogorskoj.

Ovu radost svoju nijesu Crnogorci zatajili ni Turcima u Baru. 2. decembra dođe knjaz Nikola opet pod Bar i kad je vidio kako je grad razoren i kad je čuo kakva je nevolja u njemu, naredi vojvodi Mašu Vrbici, da još jedanput pozove Ibrahim bega, da se preda, da narod ne strada i ne gine zaludno, kad mu pomoći do sad nije bilo, da mu više neće ni doći, pošto Rusi uzeše Plijevnu i obrnuše pravo na Carigrad, Srbija zarati, a i Grčka se naređuje. Po ovlašćenju knjaževu vojvoda Vrbica obeća zapovjedniku grada, da će se pri predaji uvažiti junačko držanje posade i da će biti sa čašću ispraćena. Ibrahim beg i opet odgovori, da je on dužan poginuti za carev grad.

Doista kad se zna, kakvo je stanje u gradu bilo, čudno je, kako su se Turci čvrsto držali. No tome su najviše

uzrok bili turski ratni brodovi, koji su se skoro svaki dan ukazivali pred Barom, na dogled gradu, i davali mu znake da se drži, da će mu doći vojska u pomoć, pa stoga da je komandant i htio nije se smio predati, dokle mu god traje hrane u gradu. Na one topovske znake s broda odgovarao je i grad vazda sa sedam topovskih metaka bez zrna, koje je bio odgovor grada, da će se držati. U jednome svome pismu Ibrahim beg javlja vojvodi Vrbici: "Neka vi je na znanje, ako dođu vapori za vrijeme primirja (bilo je primirje 29. novembra za četiri dana zaključeno) opalićemo sedam topova bez granata". Ovo je objasnilo topovski razgovor grada s brodovima.

Prilika je, da je i Austrija mnogo prinijela, što se grad onoliko držao. Njoj je bilo preteško, što je vojska crnogorska uljeglala u Primorje i prešla da ga s Barom zajedno osvoji. Ona nije manje od Turske iznenađena bila ovim knjaževim tajnim preduzećem, a teže no i samoj Turskoj bješe joj pomisliti, da Barsko primorje ostane Crnoj Gori. To raspoloženje svoje pokazala je ona otvoreno svojim držanjem u tome pitanju docnije na Berlinskom kongresu. No sve to dalo se poznati i za vrijeme opsade po vladanju austrijskog konzula u Baru. On nikako nije htio da ostavi Bar. U konzulatu je držao otvorenu listu, da se Turci i rimokatolici upisuju u zaštitu austrijsku. Straže crnogorske hvatale su pisma konzulova, koja je šiljao zapovjedniku u grad i odgovore Ibrahim begove konzulu.

Vojvoda Vrbica nikakvim razlozima nije mogao skloniti konzula, da se ukloni iz varoši, a najposlije digao ga

je ovijem načinom: naredio je da se stave dva topa više samoga konzulata na jedno uzvišenje, te je tijekom - obrativši turske topove na ovi šanac - doveo u opasnost samoga konzula i konzulat, koji je bio prepun novoskovanih podanika austrijskih iz Bara. Konzul se tužio i tražio da se uklone oni topovi, no je odbijen s odgovorom, da je ono mjesto potrebno uspješnom bombardovanju. Tek tada iselio se konzul sa svijema svojim zaštitnicima u Korčulu. U to ime bilo je opet učinjeno primirje sa gradom za dva dana. Dva austrijska ratna broda došli su u pristanište barsko i prihvatili svijeh.

Najposlije Ibrahim begu otežavalo je predaju grada i to, što su u gradu bili još dva bega, koji su s njim skoro dijelili vlast. To je bio Selim beg barski, zabit primorski i Šabar beg iz Skadra, koji su sa po 300 druga dotrčali Baru u pomoć. Šaban beg je potomak negda silnijeh Bušatlija, koji potječu od Staniše Crnojevića Ivan begova, koji se u ovo vrijeme poturčio. Najviše se Šaban beg protivio predaji, ili zanesen junaštvom svojim, ili je, možda, misio, da je i njemu istom u korist što duže držati Bar, jer što se više Crnogorci zadrže oko Bara, tijekom će docnije poći na Skadar, a u toliko može se što dogoditi, pa i da ne pođu preko Bojane.

Poslije onoga odgovora Ibrahim begova knjaz je ostavio vojvodi Vrbici, da produži opsadni rad po svojoj uviđavnosti. Jedino mu je zabranio juriš na grad, iako ga je sva vojska željela i tražila. Knjaz nije htio, da Crnogorci bez potrebe ginu, a pad grada je svakako izvjestan bio. Turska vojska, koja je jedino od Skadra mogla u pomoć doći, nije

mogla grad osloboditi, a izložila bi se porazu, koji bi suviše olakšao i otvorio Crnogorcima put na sami Skadar.

Vojvoda Vrbica sada je malo stišao bombardovanje. Varoš gradska bila je već savršeno razorena. Nije ostalo ni jedne zdrave kuće. Čeljad, koja se ne mogaše skriti u lagume bedemske, načinjela su malo suhote od štica uz bedeme, a na stranu topova crnogorskih, kako ih ne bi mogli gađati. No vojvoda Vrbica opazivši to, naredi, da se odmah postave na protivnu stranu dva topa, te nesretnim zatvorenicima oduzme i taj zaklon.

U gradu je bilo dosta hrane i džebane izobila. Da se čeka da im jedno ili drugo manjka, opsada bi još dugo potrajala. No grad je imao jednu slabu stranu, o kojoj su Crnogorci tek u potonje dane bili izviješteni. Vode nije imao druge do jedne u bedemu gradskom sa istočne strane. Do nje su se Turci iz grada spuštali. Bilo je Barana, koji su umjeli tačno pokazati na spoljašnjoj strani bedema mjesto, đe je voda. Vojvoda Vrbica pregao je, da ovu vodu Turcima oduzme ili uništi, i onda bi pad grada bio neizbježan. Posao je bio vrlo trudan. Na najstrmijoj strani grada bio je ozidan prelaz do vode, usječen u živoj stijeni. Građa, tvrda i jaka, potječe još od Mlečića. Topovi ga nijesu mogli probiti. Valjalo ga minavati. Pristup vojnicima bio je težak i opasan. Mjesta za rad bilo je samo nekolicini. Pošto se na ovaj rad odilo kao na izvjesnu smrt, objavljeno je u vojsci, ko hoće dobrovoljno da ide. I odmah se javilo dobrovoljaca više no je trebalo. Vojvoda Vrbica podijeli ih na desetine, pošto je trebalo više noći raditi. Da ih koliko-toliko zaštititi, stavio je

jedno odjeljenje vojske izviše njih, da ih brani od Turaka iz grada više iste vode. U isto vrijeme svake noći činio je zadrage na drugim stranama grada, da bi otklonio pažnju Turaka na stranu vode. Četvrtu noć poslije velikog truda i žestokih bojeva bio je lagum iskopan. Od onijeh dobrovoljaca pogiboše četvorica i raniše se 18 na tome radu. Turci su očajnički branili taj svod, jer su znali da im o njemu život visi. Sa bedema prosipali su najsilniju vatru i bacali kumpare na one junake pod bedemom. Petu noć zapale Crnogorci lagum, u koji su bili stavili četiri i po cente dinamita. Strahovit je potres bio. Svod je bio razvaljen, no voda je još bila ostala pod svodom. Stoga odmah naredi vojvoda Vrbica, da se prenese jedan veliki top na stranu prema svodu, s kojim će se već narušeni i potreseni svod sasvijem oboriti. Za onaj rad trebalo je opet nekoliko dana, jer se šanac za onaj top mogao samo ponoći raditi. Turcima je bio sasvijem ovladao strah, kad su videli da Crnogorci saznaše za onaj tajni vodovod i da ga razoriše. Branili su se očajnički svu noć. Niz bedeme bacali su bengalske ognjeve, bojeći se juriša uz bedeme. Čujao se lelek žena i dece, koji su do sada strpljivo sudbinu svoju podnosili.

Na Badnji dan - a lagumisanje bilo je noć prije - zazovu Turci s bedema Iva Jakovljeva Spičanina, koji se nahodio u crnogorskom stanu i vazda kao parlamentar služio. Ivo pođe i Ibrahim beg s grada poručio o njemu vojvodi Vrbici, da će mu pisati sutra. Htjeli su Turci s ovijem da zadrže navalu Crnogoraca. Svakako bio je to znak, da se Turci premišljaju o predaji.

28. decembra opet zazove Ibrahim beg Iva i spušta mu s grada pismo za vojvodu Vrbicu. Tražio je primirje od tri dana. Odgovor mu je bio kratak, ne prima se primirje, no do sutra da se preda ili neka se drži, pa što mu Bog da. Ibrahim beg poruči, da će mu sutra odgovoriti.

Vojvoda Vrbica ostavi Turke na miru cijeli dan, da se mogu lakše dogovarati. Kad sutradan do devet sati ne bi odgovora zapucaju topovi crnogorski sa sviju strana. U taj čas stigne knjaz pod Bar, na bateriju s južne strane. Četvrt sata docnije - između jeke topovske - začuje se jedan glas sa bedema. Ivo se primače bedemu. Sam Ibrahim beg vikne s grada: "Javi, da ću sada izaći iz grada".

Poslije jednog sata otvoriše se gradska vrata - toliko su Turci imali posla, dokle su odbacili kamenje, što su na vrata navaljivali - i izide Ibrahim beg, zapovjednik grada, Šaban beg i Selim beg i za njima više oficira i glavara bašibozučkijeh. Knjaz ih je očekivao u kući arhiepiskopa barskoga, okružen zapovjednikom opsadne vojske vojvodom Vrbicom i drugim vojničkim starješinama. Na ulasku u dvor odala je straža turskim glavarima počast vojničku. Izveden pred knjaza Ibrahim beg u velikom uzbuđenju izjavi, da predaje grad i otpaše sablju. Knjaz je brzo prihvati i povrati je junačkom braniocu grada sa ovijem riječima: "Zadržite je i nosite ponosno, jer ako grad nijeste mogli održati, svoju vojničku čast sjajno ste očuvali". Ibrahim beg primi i pripaše sablju, blagodareći velikodušnosti knjaževoj, pa se malaksalo spušta na stolicu, spušta glavu u obje šake i zaplaka se. Svi prisutni bjehu jako potreseni ovijem plemeni-

tijem ošućanjem ovoga poštenoga, hlabroga junaka. Knjaz ga je tješio laskavijem riječima o njegovu junaštvu i izjavio svoje poštovanje prema junačkom otporu njegovom i njegove vojske. U Crnogorskom stanu bio je Ibrahim beg i njegova pratnja predusretan načinom, koji je izražavao puno srdačnosti i poštovanja.

Poslije jedne ure bila je kapitulacija potpisana. Na četiri sata po podne uljegli su dva bataljona crnogorska u grad. Na grad se razvi crnogorki krstaš barjak, na bedemima se ukazaše Crnogorci i sa svake strane zaori se: "Živio Knjaz!" Sa svijeh pozicija pozdrave topovi ovaj sretni događaj.

28. decembra povratiše hlabri Crnogorci svoje lijepo primorje i oslobodiše slavni grad Bar, koji jača sila oduze knjazu Ivanu Crnojeviću prije 298 godina. Knjaz Nikola svečano je uljegao - uz neprekidnu jeku topova - u grad Bar. Pred kapijom, nad kojom još stoji urezan gordi lav mletački, ustavio se i tronut prekrstio, blagodareći Bogu na velikoj milosti, kojom je nagradio pregnuće njegovo i hlabre vojske njegove.

U gradu Baru našli su Crnogorci osim starijih, 15 do-brijeh novijeh topova, 800 cenata praha, preko milion fišeka od ostraguša, 4.000 novijeh pušaka, mnoštvo svakojakog starog, lijepog oružja; šlemova i buzdovana od davnijeh vremena. U barskom primorju uzeli su Crnogorci svega 40 topova.

Nizami iz grada zadržani su kao zarobljenici, a Turke iz Skadra i Ulcinja pustio je knjaz, da se slobodno vrata u svoja mjesta. Izišavši iz grada stajali su svi na jednom polju oku-

pljeni. Bili su u žalosnom stanju. Velike patnje u gradu udavile su ih, te izgledahu kao da su se digli iz duge i teške bolesti. A pohabano ruvo na njima još im jasniji izgled davaše. Dolazeći iz grada knjaz Nikola dojaha pred njima: "Hajte zbogom Skadrani i Ulcinjani - reče im. - Odavde ću s vojskom naprijed na Ulcinj, pa na Skadar. Ako imate pameti, vi ćete šediti s mirom i gledati, što ćemo ja i car učinjeti, jer ja s njim megdan dijelim, a vama nikakva zla ne želim, a ako vi nije dosta muke u barskom gradu bilo, a vi me čekajte, pa što kome Bog i sreća dade". Knjaz mahne rukom i jedno odjeljenje vojnika, određeno da isprati i ove zarobljenike, krene s njima džadom skadarskom put Bojane.

Knjaz je mislio, da ovo četiri-pet stotina Skadrana i Ulcinjana - više od stotine poginulo ih je u gradu - ne može ništa nauditi, ako opet stupe u redove neprijateljske, a međutijem njihov jadni izgled i kaževanja o mukama što su pretrpjeli da može jako djelovati na tamošnji narod i zato ih je puštio. I doista ovi zarobljenici odili su doma odlučni, da više ne dohvaćaju puške protiv Crnogoraca, što više, da i svojim sugrađanima reku, da svak sedi s mirom i sačuva sebe i svoje imanje, jer kad car ne može od Crnogoraca odbraniti svoje gradove, đe će ih oni održati.

5. januara (1878. god.) knjaz je poslao vojvodu Iliju Plamenca sa pet bataljona, da udari na Ulcinj.

Knjaz je imao pouzdanje u njegovu vještinu i odvažnost, kao i u to, što je vojvoda Plamenac već za vrijeme opsade prešao i zauzeo cijeli predio od Bojane, te je ona mjesta najbolje poznao.

U zoru 6. januara ispade vojvoda Plamenac sa vojskom na visove oko Ulcinja i otvori boj s Turcima, koji su se onudije bili ušančili. Sa carskom vojskom bili su u šančevima i Ulcinjani. Zapovjednik Ulcinja prisilio ih je na zajednički otpor, iako su bili odlučni da se ne biju, kad su videli one svoje iz Bara. Nizam se žestoko držao. Crnogorci su nekoliko puta bez uspjeha jurišali na šančeve, kojima su turske oklonice s mora jako pomagale i vojsci crnogorskoj veliku smetnju činjali. Boj je trajao cijeli dan, u kome je 140 Crnogoraca poginulo. Među ovijema bio je i potkomandir Crmničkoga bataljona Rade Perov Vuksanović. Već pred noć savladaju topovi crnogorski pod zapovjedništvom vojvode Vrbice šančeve turske, koje Crnogorci sa posljednjim jurišem uzmu. Dva bataljona nizama zarobe, a Ulcinjani ubježe u varoš i sa svom čeljadi zatvore se u grad. Vojska crnogorska upane u varoš. Nova mahala i pazar buknu u plamen. Ulcinjani uvide svoju propast i odmah se predadu.

7. januara stigne knjaz u Ulcinj i ulježe u varoš još kroz dim i preko živoga garišta. Naredi odmah vojsci, da požar pretuljuje i da čuva varoš od dalje štete.

Najodlučniji Ulcinjani u ime cijele varoši došli su knjazu Nikoli da se poklone. Knjaz ih je ijetko dočekaio i iskarao zašto su ulazili u boj, kad im je od Bar rekao što ih čeka, te su tijekom učinjali, da je veliki dio varoši izgorio. "U što ste oči uzeli - govoraše im - kad se odbraniti ne možete. Što ginete zaludu i puštate, da vi kuće više glave gore? A vaše je carstvo propalo. To vi kažem u istinu, a ne da ve strašim.

Moskov vi je pregazio cijelu carevinu i neće Sultanu ostaviti više, no koliko s prozora samo može videti oko sebe”.

Turci su ga prestravljeno slušali i pravdali se, da ih je paša sa oklopnicama i zapovjednik grada primorao da se biju, a da je na njihovu bilo, da bi sreli i primili vojsku crnogorsku u grad.

Brodovi turski, tek su videli barjak crnogorski na gradu, otploviše u Medovu, ostavljajući u vlasti Crnogoraca i Ulcinj sa cijelijem primorjem sve do Bojane.

Sad je došao red i na Skadar. Crnogorska vojska nestrpljivo je očekivala, da krene bijelome Skadru na Bojanu. Ona se nije dvoumila, uzdajući se u svoj mah junački, da će ga uzeti. A knjaz Nikola bio je vjerno svaki dan izvještavan o stanju u Skadru. Po tijem izvještajima tamo je vladao najveći strah i zabuna. Trgovci iz velikoga i bogatoga pazara skadarskoga, koji je na samoj glavi Bojane, bježali su iz pazara i iznosili svi robu. Paša skadarski upotrebljavao je silu da ih ustavi, da se tijekom ne širi još više strah u narod. Telali viču svaki dan po varoši: “Ko je Turčin pušku u ruke, udariše Crnogorci na Skadar”.

Paša je poslao u Lješ, Kroju, Tiranu, Elbasan, Peć, Valonu, Kavaju i Drač, da svaki Turčin hita Skadru u pomoć, no od svuda ni pune 400 nije došlo. Što je bilo vojske turske u šančevima na Muriće - ostavljajući Crnogorcima cijelu Krajinu - povratila se u Skadar i ušančila od Bojane preko Taraboša do povrh Široka, da s te strane čuva Skadar. Brodovi koji su bili u Bojani, na Obot, priješli su pri lijevoj obali, jer je desna sad u rukama Crnogoraca bila. Iz Pod-

gorice došlo je još tri tabora nizama, no tabor nije imao više od 500 ljudi. Od cijele Malesije dolaze barjaktari, ali samo sa dvadeset-trideset ljudi, pa i ovi se odmah vrću u svoje planine. Paša ih nije u stanju ustaviti. Tain carski davao se samo nizamima; bašibozuku morala je varoš davati. I to je činilo nezadovoljstvo u stanovništvu.

Koliki je red vladao u ovu vojsku i koliko ljubav između nizama i Malisora iz ovoga se vidi: 11. decembra ubiše Škerlji dva nizama u samome Skadru iz osvete, što su carski ljudi ubili pred tijem jednoga Škerlju. Od velikoga plemena miriditskoga nije ni jedan došao u Skadar. Oni se držahu na se, u svoje, planine. S druge se strane pomoć nije ni od kuda očekivala. Vali paša skadarski uviđao je svoju nemoć, ali je davao volju za nevolju i naređivao sve za odbranu Skadra. Skadrani su uvjereni bili, da se Skadar ne može odbraniti, a braneći se da će njih i njihova imanja izložiti propasti. Konzuli evropski činili su u ovome smislu predstavke valiji i on im je povjerljivo, kazao, da mora bojem dočekati crnogorsku vojsku, ali da neće izložiti varoš propasti kad vidi, da mu je neizbježna predaja grada.

Prema ovakvome stanju knjazu Nikoli lako je bilo zauzeti Skadar.

Ovo poduzeće olakšavalo mu je još i to, što je i sa plemenima arbanaškim stupao u sporazum. Šalje imale su po toj uredbi knjaževoj, kad vojska knjaževa udari na Skadar, udariti preko Rirole, a u isto vrijeme i Miriditi. Miridite je knjaz zadobio još u vrijeme ustanka g. 1875. predviđajući rat, koji je po tom nastupio. U to ime dolazio je tajno na

Cetinje glavlar miriditski Kola sa svojim sinom Prenkom, kojega je na Cetinju i ostavio za bolje uvjerenje svoje predanosti. No pravim glavlarom Miridita smataro se Prenk, sin predašnjeg glavara miriditskog. Ovoga je držala vlada turska u Carigradu, a koncem avgusta g. 1876. poslala ga je u Miridite, učinivši ga pašom, momče od svojijeh 20 godina. Vlada je turska mislila, da će tijekom zadovoljiti i zadobiti sve Miridite, da uz njenu vojsku vojuju protiv Crne Gore. No kapetan Kola, stric mladoga paše miriditskoga, - predan Crnoj Gori - uspio je, da i Prenk pašu skloni, da se oda knjazu Nikoli. I on doista pošlje svojega povjerenika u knjažev glavni stan na Orju Luku, ištuci savjet što da radi. Knjaz ga pozove, da ustane s Miriditima protiv vlasti turske, i da sobom podigne i ostala plemena arbanaška. Knjaz mu odredi platu i svijema njegovim ljudima, obeća mu oružja i koji top poslati, tek ustane na Turke. Za bolju i jaču svezu knjaz pošlje dva Crnogorca, da stoje kraj Prenka u Oroše. Vlada turska dozna za ove odnošaje i uhvati Miridita Mark Đon Nocu, koji je one crnogorske izaslanike proveo u Miridite - i osudi ga na smrt. U isto vrijeme pošlje paša skadarski kapetana Marka u Miridite s novcima, da u Miridite posije razdor i pridobije ih za carsku stranu. U tome je nekoliko uspio i izaslanici crnogorski jedva su se s opasnošću života povratili iz Miridita. Arbanasi su vazda bili narod nestalan i podmitljiv. Od toga kova bio je i mladi Prenk. A suviše se još u Carigradu iskvario. Tako je on propustio dobru priliku da pomogne svome narodu i sebe u njemu proslavi. Miri-

dite - istina - nije oveo paši skadarskome, ali nije ni na Turke s njima udario, kako se obvezao knjazu Nikoli. Tek pošto Crnogorci uzeše Bar i Ulcinj i sve do Bojane i kad je vido da je i pad Skadra izvjestan, javi se opet knjazu da je spreman sa Miriditima udariti u isto vrijeme na Skadar, samo da mu pošlje novaca, oružja i koji top. Knjaz mu obeća ovu pomoć i naredi da Miriditi krenu oni čas, kad čuju da je vojska crnogorska priješla Bojanu.

Još je u Ulcinju knjaz Nikola naredio sve što treba za polazak na Skadar. Vojsku, koja će od Ulcinja poći na Skadar, dao je zapovjedništvu vojvode Boža Petrovića. On je imao prvi zadatak, da zauzme sve trgovačke brodove turske u Bojani, kojih je bilo toliko da je bilo moguće od njih učiniti most preko rijeke. Ovijem mostom imala je vojska crnogorska prijeći Bojanom i osvanuti pod Skadrom. U isto vrijeme o izdanoj naredbi, udariće vojvoda Petar Vukotić na Podgoricu, da zadrži onu vojsku, što je još bila u Podgorici. Sam knjaz uzeo je na se zadatak, da u toliko uzme Lesendro i Grmožur i vojsku, koju je u to ime zadržao, da pošlje Krajinom pravo na Taraboš, vis prema gradu skadarskom, na desnoj strani rijeke, đe su turski šančevi bili.

U putu iz Ulcinja na Vir stigne knjazu Nikoli od vojvode Stanka Radonjića iz Kazanlika telegram, da su tamo stigli turski poslanici, koji u ime sultanovo mole mir i da su svi izgledi da će se mir brzo zaključiti.

Ova vijest nije bila lakša knjazu, no da je bila o izgubu jedne bitke. Istina, knjažev zastupnik u ruskom glavnom stanu javio je 4. januara, da je Porta tražila primirje, ali

da je ruska vlada to odbila, izjavivši, da će pristati na primirje tek onda kad Turska pristane i ugovori s Rusijom o uslovima samoga mira. Prema ovome knjaz je na sigurno pretpostavljao, da će još proći vremena, dok bi se takvi pregovori dovršili, ako i pristane Turska na to, pa da se zaključi primirje.

Viđelo se sad, da je Tursku izdala i posljednja snaga za otpor. Primirje se moralo ubrzo očekivati. Stoga je knjaz Nikola pohitao, da što brže zauzme Lesendro i Grmožur i pođe na Skadar, da ga barem u njemu zateče primirje. Na Viru su čekale naredne lađe, koje će prevesti nekoliko vojske na ostrvo Vranjinu. No došavši knjaz na Vir vidio je, da je prijevoz nemogućan zbog turskijeh parabroda koji su krstarili oko nje. Ostalo je da se Lesendro Bombardovanjem uzme. 12. januara, poslije dvodnevnog bombardovanja, preda se Lesendro, a šutradan i Grmožur. Zarobljene nizame pošlje knjaz na Cetinje, a u obje tvrđave, snabdjevene topovima i izobilnom hranom i džebanom, odredi crnogorsku posadu.

Po prethodnim odredbama započne vojvoda Petar Vukotić napadaj na Podgoricu 15. januara. Vojvoda Božo Petrović krene vojsku iz Ulcinja i ulogori se na Bojani kod sv. Đorđa, očekujući tu boj na Tarabošu, što je imao bit znak za prelazak njegove vojske preko Bojane, a knjaz Nikola pošlje sedam bataljona Krajinom na Taraboš put Skadra.

Na ovim mjestima zaustavio je vojsku telegram 17. januara, da su u Jedrene potpisani uslovi ugovora mira i da je primirje zaključeno.

5.

Mir

Pobjedonosnu rusku vojsku ustavi zaključenje mira u staroj prijestonici turskoj Jedreni. Pred njom drhće gordi Carigrad, bez odbrane i mogućnosti da je zaustavi pred svojim zidinama. Turska vojska izginula i prsla, a polovina prebačena u Rusiju u ropstvo. I ipak Rusija pristade na mir, za koji je sultan molio cara.

Izgledao je čudan ovaj postupak ruskog vojskovođstva; i ruski narod i s njim svi Sloveni, koji su počisto očekivali ulazak vojske u Carigrad, bili su puni pritajenoga prijekora na ruske vojskovođe i na rusku vladu, što se ustaviše pred Carigradom. No taj događaj objašnjavaju okolnosti, koje su već tada pokazivale jasno uzroke njegove. Oni su ležali prije svega u samoj težnji cara Aleksandra, jedino da poboljša stanje hrišćana u Turskoj. Zajedničkim nastojanjem sa silama u tome smjeru on je želio, da izbjegne rat. I kad se rat više nije mogao izbjeći, car je isto pozivao sve velike sile, da i oružanom snagom zajednički primoraju Portu na izvršenje evropskih zahtjeva. S tim je očito dokazao nesebičnost Rusije. I da su evropske sile na taj ruski predlog pristale, do rata ne bi ni došlo, jer bi se oružanom posredovanju Evrope morala Porta pokoriti. Ali do te zajedničke sile nije došlo. Nju je narušila u prvom redu Engleska svojim podržavanjem Porte, da se stalno

opire svakom posredovanju sila, a u jednoj cijelji, da Rusiju unizi i spriječi u ratu, koji je postao već neizbježan, a od koga se Engleska svojim interesima toliko bojala. I tu leži drugi uzrok, zašto se Rusija ustavila pred Carigradom, koji joj je od strane Turska širom stajao otvoren. Je li htjela Rusija pustiti vojsku u Carigrad, ona je morala isti čas riješena biti i na rat s Engleskom i njenim saveznicima. A na to se Rusija nije mogla odlučiti poslije dugog rata s Turskom i da se nije težnja careva i cijelj rat, koji je poveo, ograničavala samo na poboljšanje stanja hrišćana u Turskoj Carevini.

Odlučno neprijateljstvo Engleske protiv Rusije objavilo se još više poslije objave rata. Na notu Gorčakovovu kojom je obavijestio vlade velikijeh sila o objavi rata, engleska vlada pohitala je u svome odgovoru, da izjavi svoje sažaljenje, što se Rusija na taj korak odlučila i odricala je tvrđenje Gorčakovovo, da odgovor Portin na londonski protokol oduzima i posljednju nadu, da će Porta popustiti i zahtijevane reforme izvesti. Rat ruski nazvala je engleska vlada postupkom protiv pariškoga ugovora i protiv londonske konferencije od g. 1871. odvajanjem Rusije od velikijeh sila i dovodila ga u nesaglasnost sa izraženijem obećanjem cara Aleksandra u Livadiji. Ona je izrično izjavila da ne priznaje Rusiji, da ratujući radi u ime i u interesu svijeh evropskih sila, da odluku Rusije niti odobrava, niti će joj pristupiti.

Ipak Engleskoj - za prvi mah - nije ostajalo drugo, nego da se izjavi za neutralitet, ali i tu je postavljala uslove, pod kojima će se jedino uzdržati od nemiješanja.

Ruska vojska već je odila Dunavu, a vlada ruska raspravljala je sa Engleskom o tim uslovima. 26. aprila izjavio je lord Derbi: Ako Rusija zatvori Suecki kanal, Engleska će to smatrati kao prijetnju Indiji i veliku opasnost i štetu za svjetsku trgovinu i protivit će se tome; ako Rusija zauzme Carigrad, Engleska neće ostati na miru, jer je Carigrad tako važan sa vojničkog, političkog i trgovačkog gledišta, da on mora ostati u turskim rukama; ako bi Rusija taknula u naređenja o plovidbi Bosforom i Dardanelima, Engleska bi isti čas ozbiljno tome stala na put; ako bi Rusija u toku rata došla do toga, da zauzme Perzijski zaliv, Engleska bi morala i to braniti.

Na ovo sve dala je ruska vlada umirenje engleskoj. Ponovala je carevu izjavu u Livadiji od prošle godine, da Rusija neće osvajati Carigrad. Neka Engleska stoji neutralna, pa će i Rusija sve njene interese uvažiti. Poslije tako jasnih izjašnjenja Rusija očekuje od Engleske, da će uvidjeti da se ona ne izlaže tolikim žrtvama jednoga velikoga rata što hoće rat, nego što je prisiljena da ratuje. "Jadno stanje hrišćana u Turskoj izaziva u Rusiji jednako agitacije, koje štetno utiču na njene međunarodne odnošaje, na njenu trgovinu, finansije i kredit. Da izvor ovijeh neprestanijeh kriza zaduši, car se morao najposlije odlučiti na rat. Hrišćani u Turskoj moraju se postaviti u takvo stanje, da budu jednom obezbijeđeni od nenasosnih zloupotreba turskijeh vlasti. To je životni interes Rusije, a koji se ne protivi nikakvijem interesima Evrope. Car je primoran, da ovu cijelj postigne sam - bez sudjelovanja drugijeh sila - i on je odlučan, da oružje ne ostavi prije, no tu cijelj postigne, potpuno i za vazda".

Tako je odgovorio knjaz Gorčakov lordu Debreju. Engleska je s ovom izjavom mogla potpuno umirena biti, ali ona se ipak počela oružati i docnije poslala je svoje brodove u Pirej, pod Kandiju i Aleksandriju, da se nađu bliže ruskom bojištu.

Da car Aleksandar nije mislio na osvajanje, da je ratom htio jedino poboljšati stanje hrišćana u Turskoj, vidi se i iz ovoga posljednjega pokušaja za sporazum sa Engleskom uoči samoga sudara ruske vojske s turskom u Bugarskoj. 27. maja izjavio je grof Šuvalov lordu Derbiju sljedeće: Rusija neće Carigrad uzeti, ona ga može po potrebi samo zauzeti i neko vrijeme okupirati. A tražiti od rusije, da se ona unaprijed obveže, u samome početku rata, da neće smjeti dolaziti pod zidove neprijateljske prestonice, to bi bilo sasvim neobično i neopravdano. Turci, kad bi to znali, bili bi još uporniji i rat se više produžio. Rusija ne može dopustiti, da joj se nametnu takva ograničenja u njenom ratovanju, ali ona ipak pristaje, da se posljedice rata već sada utanače. Tako, ostanu li sile neutralne i zatraži li Porta mir prije, nego ruska vojska prijeđe Balkan, car će pristati da Balkan i ne prelazi, a mir da se zaključi na ovoj osnovi: Bugarska do Balkana da postane vazalna država apod garancijom evropskom; turska vojska i činovnici da ostave Bugarsku, a gradovi da se sruše; Bugarska s druge strane Balkana i druge hrišćanske provincije u Turskoj da dobiju najsigurnija jemstva za urednu upravu; Crna Gora i Srbija da se prošire, kako sile zajednički riješe; Bosna i Hercegovina da dobiju samoupravu. Po položaju ovijeh provincija

Rusija priznaje Austro-Ugarskoj prvjenstveno pravo glasa u njihovom uređenju. Srbija i Bugarska da ostanu pod gospodarstvom sultanovim. Njihov odnošaj prema sultanu uredio bi se tako, da ne dođe do novijeh sukoba među njima. Za Rumuniju - koja je već proglasila svoju nezavisnost - Rusija ostavlja, da sile zajednički riješe. U ime ratne otštete Rusija bi tražila samo Besarabiju, koja joj je oduzeta g. 1856, i Batum s okolinom. Rumunija bi se imala naknaditi ili priznanjem nezavisnosti, ili jednjem dijelom Dobrudže. Ako bi Austrija tražila kompenzacije, Rusija se ne bi protivila, da se namiri Bosnom i Hercegovinom. Ne pristane li Porta na sve ovo, onda bi Rusija produžila rat, dok bi je prisilila na mir. Dok god je ruska vojska na ovu stranu Balkana, Rusija bi se zadovoljila sa pomenutijem zahtjevima, rat bi bio ograničen i propast carstva turskoga otklonjena.

Engleska je izbjegavala čisti odgovor, a produžavala je pregovore s Rusijom u tome pravcu. U toliko predoše Rusi Dunav. Pobjeda za pobjedom praćaše njihovo prodiranje u Bugarsku, što je silno uzbunilo i u Carigradu i u Londonu. Sultan se već spremaše, da ostavi Dolma bakču i da diže u Brusu. Krivi su mu bili svi ministri: Safet paša, koji mu je već predlagao da se miri s Rusijom; Redif paša, vojni ministar, što vojsku nije bolje spremio; Abdul Kerim paša, vrhovni zapovjednik vojske, što Ruse nije potukao, pa i sam šaik-il-islam, što se nije bolje Bogu molio - i svih je zbacio. Safeta je zamijenio Arif pašom, Redifa Mustafa pašom, a Abdul Kerima Mehmed Ali pašom, koji je

pred tijem predvodio vojsku na Crnu Goru i u Morači potučen bio. Novo se ministarstvo sasvijem posili. Na to ga podstrekavaše Engleska. Arif paša razlašlje silama notu, kojom optužuje rusku vojsku užasnim varvarstvima i izjavljuje, da će Turci na to odgovoriti opštom šečom svijeh hriščana u Turskoj. Zbog ove nesmislene prijetnje, bačene u oči cijeloj Evropi, morao je Arif paša odstupiti. Zamijenio ga je Server paša.

Ova zabuna turska dohvatila je i Englesku. I ona se, kao i Turska, pojunači. 21. juna pošlje ona 13 oklopnica svojijeh u Beşikabej, a na Maltu iskrca nekoliko vojske. Iz cijele Engleske nadade se vika: Rat s Rusijom! Ako Englezi nijesu istinu mislili s ovijem zaustaviti pobjednu vojsku rusku, svakako su htjeli pokazati svoju gotovost, da joj stanu na put krene li na Carigrad.

Engleski poslanik u Carigradu pripita Portu, želi li da uljegne engleska flota u Dardanele, da je brani od Rusa. Porta, kao da se počela bojati, da je uzme Engleska od prevelike ljubavi. Ponuda njena činila joj se da smjera na to, da se Engleska nađe na diobu Turske i da svoj dobar dio prva ponese. Ona odgovori: neka Engleska s njom učini ratni ugovor, pa će joj, kao saveznicu, puštit flotu. Inače, ne. No ni Engleska nije rada bila sa samom Turskom ponoviti g. 1854. Zato je pokušala da zadobije Austriju, kad već Francuska nije bila u stanju sudjelovati. No Austrija kao da je bila sigurna u trocarskom savezu za svoj dio, pa nije ošećala potrebu novoga saveza s Engleskom. Engleska vlada morala je malo popuštit svoje ratne

žice, ali ipak lord Derbi izjavi 7. jula, u parlamentu, da Engleska, istina, ne misli sada zaratiti, ali bude li na to prinuđena, da neće nimalo oklijevati. Ona je držala, da će joj za to najzgodniji čas biti, kad rat rusko-turski dođe svome kraju, đe će Rusija biti istrošena i umorena. I ona, doista, nije propuštala tu priliku, da se ne koristi i da pobjedonosnoj Rusiji ne spriječi uspjehe, i to bez rane i bez mrtve glave svoje.

Poslije pada Plijevne i silnoga prodiranja ruske vojske k Carigradu, Turska se našla na najviše muke. Ratu ruskom pridružila se i Srbija i Rumunija, ustanci buknuše u Tesaliji, Epiru i Kandiji, i mišljaše se, da će i Grčka zaratiti. Turska vlada nije više znala sebi lijeka. Njenim šednicama prisustvovao je vazda engleski poslanik Lajard. Turska se Engleskoj bacila sasvijem u naručja. Ona još nije uvidala, da je Engleska kriva njenoj propasti, jer kad je car Aleksandar obrekao da neće prelaziti Balkan, ako Porta primi njegove uslove mira, da nju nije Engleska nukala na otpor. Turska bi bila pošteđena od docnijega konačnog poraza i velikoga gubitka po sanstefanskom i berlinskom ugovoru mira.

U jednoj šednici zaključila je Porta, da se sad umole velike sile, da posreduju za mir. U svojoj noti o tome govori Porta: Ona nije izazvala rat, ona niti je prijetila, niti kome prijeti. Ona je dala svojim podanicima ustav, koji sadrži sve zahtijevane reforme. Pred njezinom svečanom izjavom, da će ovaj ustav i reforme ostvariti, ne može više ostati nikakvo dvoumljenje. Za vojničku slavu i rusku i

tursku dosta je već učinjeno u ovom ratu. Nema smisla da se rat produžuje, kad je sam car Aleksandar već prije rata izjavio, da on ne želi nikakva osvajanja, zato, u ime čovječnosti, poziva se ona na pravdoljubivost velikijeh sila.

Velike sile nijesu se mogle primiti posredovanja, kad to i Rusija ne traži. Tako su i odgovorile Porti. Engleska, koja je na taj korak nagovorila Portu, kad nije uspjela, odmah joj je drugu predložila, naime, da sam sultan zamoli posredovanje Engleske, i to neposredno u kraljice. Engleska vlada nadala se, da će ovijem načinom ipak doći u položaj, da se umiješa. I sultan piše kraljici Viktoriji, a kraljica - po savjetu svoje vlade - odmah telegrafira caru Aleksandru: "Sultan mi se neposredno obratio s molbom za mir, na koju valja da mu odgovorim. Ja znam, da Vaše Veličanstvo iskreno želi mir, i zato se ne uzdržajem, da Vam to saopštim, u nadi, da Vi možete pospješiti pregovore o zaključenju primirja, kojemu bi šljedovao častan mir." Car je odgovorio, neka se sultan neposredno obrati njemu, ako želi primirje i mir.

Ruska vojska, međutijem, odila je jednako naprijed. Englezi su se našli zajedno s Turcima na muku. Na odgovor carev kraljici upita vlada engleska rusku: koji su njeni uslovi mira. Ruska vlada ne daje čista odgovora, ali je on u toliko jasan bio, da Rusija hoće s Turskom pregovore samostalno bez ičijega miješanja da vodi. Zašto bi to Rusiji zakraćeno bilo, kad je to vazda pravo ratujućih država, kao što je i Njemačka i Francuska nazad samo sedam godina činjala. Engleskoj nije ostavalo drugo, nego da preporuči Porti, da

sama traži mir od Rusije. I Porta se obrati glavnom zapovjedniku ruske vojske, velikom knjazu Nikolaju, s pitanjem: bi li pristao na pregovore o primirju. Veliki knjaz odgovori, da tome nije protivnik, ali samo pod jednim uslovom, da se obje strane najprije sporazumiju o uslovima mira i iste potpišu, i u to ime neka Porta pošlje svoje punomoćnike u glavni stan. 7. januara 1878. stigne u Kazanlik, đe je tada ruski glavni stan bio, Server paša, ministar inostranih djela, sa još nekolicinom. Od ruske strane pregovarao je sa turskim punomoćnicima Nelidov. Pregovori su odili sporo. Veliki knjaz protezao je, da se primakne Carigradu, a turski poslanici zatezali su, što su se još jednako nadali u pomoć Engleske, koja nije ni još predstavala davati im nade, kao što se vidi i iz ovijeh kraljičinijeh riječi u kraljičinom prijestonom govoru, kojim je otvorila parlamenat: "Do sad nije ni jedna ratujuća strana povrijedila uslove, na kojima se osniva moja neutralnost. Ali ja ne tajim, produži li se po nesreći ovaj rat, može lako nastupiti kakav nenadni događaj i ja ću se onda morati prihvatiti mjera predostrožnosti. Ovakve mjere, ako će da djejtstvuju, treba da su dobro spremljene. I ja se uzdam u izdašnost parlamenta, da će odobriti sredstva potrebna u tu cijelj". I engleska vlada odmah je zahtijevala šest miliona funata šterlinga za vanredne vojničke potrebe.

14. januara premjesti veliki knjaz Nikolaj svoj glavni stan u Jedrenu, odmah pošto je Rusi zauzeše. Za njim pođu i turski punomoćnici. 19. januara potpisaše u Jedrene obje strane ove osnovne uslove mira, koje je veliki knjaz Nikolaj predložio, a turski punomoćnici primili:

“Bugarska postaje samoupravna zavisna knjaževina sa svojom narodnom hrišćanskom vladom i vojskom od urođenika. Bugarska će obuhvatit vas prostor, đe su Bugari u većini; njene granice ne smiju tješnje biti, no su označene na carigradskoj konferenciji. Turska vojska ne smije stajati u Bugarskoj, izuzimajući samo neka mjesta, koja će docnije označiti.

Priznaje se nezavisnost Crnoj Gori, Srbiji i Rumuniji. Crna Gora dobija proširenje ravno onome, koje joj je sreća oružja dala. Srbija dobija ispravku granica, a Rumunija naknadu zemljišta. Stalna granica odrediće se docnije.

Bosni i Hercegovini daje se samouprava sa dovoljnom garancijom, a takve reforme imaju se izvesti i u drugim hrišćanskim provincijama. Rusiji daje Porta ratne troškove i druge odštete, bilo gotovinom, bilo zemljištem, što će se docnije odrediti. Sporazumom među sami carem i sultanom odrediće se, kako će se očuvati prava i interesi Rusije u moreuzima Bosforskom i Dardanelskom”.

Na ovoj osnovi ima se odmah pristupiti izradi ugovora mira u istom stanu ruskom. Da se omogući taj rad, primirje je istoga dana i nastupilo uveče na 7 sati. Ono je bilo obavezno i za Crnu Goru, Srbiju i Rumuniju.

Do sada je Engleska na svakom koraku Rusiji činjala smetnje, a sad je počela otvoreno protiv nje raditi. U parlamentu 16. januar izjavila je vlada - tražeći odobrenje vojničkoga kredita - da su ruski uslovi mira prećerani, da su tačke o ratnoj odšteti u prolazu Dardanelima neodređene i elastične, da je opasno što se u srcu Turske nova sila podiže

sa Bugarskom i s jednim knjazom, odanim Rusiji, da Engleska neće uvažiti nagodbu među Rusijom i Turskom, nego će zahtijevati, da evropski kongres odredi uslove mira, a o tome da je već i sa Austrijom sporazumna.

1. februara uljegoše šest engleskih oklopnica Dardanelima u Mramorno more i usidriše se pred Prinčeva ostrva. Pred sami Carigrad nijesu stale, da ne bi dale ruskoj vojsci povoda, da se i ona primakne Carigradu.

Rusija se bojala miješanja Engleske i zato je hitala, da čas prije zaključi mir na postavljenoj osnovi. Rad je odio sporo i teško. Turci su zatezali, u čemu ih podržavaše prisustvo flote engleske i savjeti engleskoga poslanika Lajarda. Rusija zagrozi Turskoj, ako neće zaključiti mir, da će pregovore prekinuti i uljeći u Carigrad. Veliki knjaz Nikolaj premjesti svoj glavni stan u Sv. Stefan. To je bio odgovor Engleskoj na dolazak njene flote. Među njima bila je u tome času najveća zapetost. Najmanji povod bio je dovoljan, da dođe do sukoba. Jedva s mukom dovrše se pregovori 21. februara i ugovor mira potpisaše obje strane, s ruske, Ignjatijev i Nelidov, a s turske Server paša i Sadula bej.

Svetostefanski ugovor mira glasi.

Crna Gora, kao ni Srbija i Rumunija nijesu učestvovala u pregovaranju ovijeh zaključaka mira. Rusija je i za njih svijeh radila. No knjaz Nikola bio je izvještavan o toku pregovora od svoga zastupnika u ruskom glavnom stanu vojvode Stanka Radonjića. U samome početku pregovora Radonjić javi knjazu, da Rusi mnogo cijene ratne uspjehe Crne Gore, njenu nemalaksalost i velike žrtve od početka

rata neprestano i da se oduševljavaju za dobitke Crne Gore. Veliki knjaz Nikolaj izjavio mu je istoga dana, da je najmanje što će Crna Gora izvjesno dobiti: priznanje nezavisnosti i raširenje granica na temelju uti possidentis.

4. februara u jednoj depeši knjaz je izložio vojvodi Radonjiću svoje misli o tome, da ih saopšti ruskim punomoćnicima i velikom knjazu Nikoli. "Meni je prije svega - stoji u depeši - na srcu i na misao Bosna i Hercegovina, za kojih oslobođenje i uljegao sam u rat s Turskom. Ja znam da više za njih ne mogu sada ništa učiniti što do sada nijesam, ali o koristima Crne Gore ne mogu progovoriti prije, nego ostavim Rusiji na srce sreću i budućnost naše braće Hercegovaca i Bosanaca. Za Crnu Goru morao bi se najposlije zadovoljiti sa uti possidentis, ali uspjesi oružja crnogorskoga i usluge prinesene tolikijem žrtvama našijem i istrajnošću u tako dugoj borbi daju mi prava nadati se, da će Crna Gora biti pravedno nagrađena." U drugoj depeši od 6. istog mjeseca, knjaz ponavlja, da se Crna Gora ne može ošćati zadovoljna sa uti possidentis, jer treba uzeti u obzir, da je vojska crnogorska imala u rukama cijelu Hercegovinu, a napuštala je jedino ušljed sile austrijske; da je Skadar od pada sačuvan u pošljednjem času zaključenjem primirja; da je Crna Gora do 7.000 robova turskih imala za vrijeme rata, od kojih još 2.000 izdržaje.

7. februara javlja Radonjić, da je u šćdnicama pala riječ o naknadi drugijem zemljištem Crnoj Gori mjesto primorja do Bojane, koje je crnogorska vojska zauzela. Depešom od istog dana knjaz Nikola odgovori: "Kaži

Ignjatijevu, da bi mi se s takvom izmjenom zemljišta učinjela najveća nepravda i da ja neću primorje živ puštiti nikome. Uopšte daj mu razumjeti, da se mi nećemo sa malo zadovoljiti i kome se to čini, neka zna i to, da sam ja gotov s ovijem ostatkom Crnogoraca izgorjeti. To mu možeš slobodno kazati, ako bi što zatezao, i hoću, a ne dam muku crnogorsku”.

20. februara primio je knjaz šifrovanom depešom označenje novijeh granica crnogorskih. One bi bile primljene s radošću u Crnoj Gori, da ta radost nije mutila izvjesnost, da se mora i opet razdvojiti od svoje braće i suboraca Hercegovaca i pomisao na već spremljene, ali ne prihvaćene uspjehe, koje je mir pretekao.

Što se više primicao čas zaključenju mira, u Carigradu je sve veća uzrujanost bila. Ukrštali su se svaki čas svakojaki glasovi. Sad da je mir zaključen, sad opet da su uslovi ruski tako prećerani, da je mir nemogućan, te da će se rat produžiti i buknuti opšti evropski. Ne jednom bio je Carigrad prestravljen glasom, da ruska vojska ulazi u grad.

Na sami dan proglašenja mira silan je svijet bio izišao iz Carigrada u Sv. Stefan. Vojska ruska, odmorena i svečano ođevana, stajala je uparađena na obali morskoj, blizu svjetiljke sanstefanske. Veliki knjaz Nikolaj, praćen slavnim vojskovođama i mnoštvom oficira, došao je i stao na jednom uzvišenju pred vojskom. Đeneral Ignjatijev dođe na 4 ure po podne i javi velikom knjazu Nikolaju, da je mir potpisan. Veliki knjaz isti čas objavi vojsci taj radosni glas: “Pomoću božjom mir je ovog časa zaključen”. - “Hura!” -

odjekne cijelom okolinom iz hiljade grla oduševljene vojske ruske. I ipak ovo oduševljenje bilo je drukče, nego ono u Kišenjevu, kada je car Aleksandar objavio rat. Vojska ruska, koja zna slušati, ošćala je, da se nije sve ispunilo, što je ona očekivala. Priješla je Balkan, razbila sve vojske turske, junački izdržala sve muke rata i vremena, stigla pod bedeme Carigrada i tu najedanput ustavljena, a ne videći turske vojske pred sobom. To je teško palo ruskome vojniku, i gledajući Sv. Sofiju tužno obrtaše lice od obesvećenoga hrama, đe je mislio pasti na koljena i slaviti veliko ime božje za izbavljenje svoje slovenske braće.

Sva vojska prošla je ispred velikoga knjaza Nikolaja. Zatijem je okupio knjaz sve đenerale i oficire oko sebe i s ponosom im rekao: “Vojsci, koja je postigla što ste vi postigli, nije ništa nemogućno”. A cijeloj vojsci obrati se veliki knjaz ovijem proglasom:

“Slavne vojskovođe i vojnici, kad prijedoste Balkan ja sam vas - pored svega umora vašega - pozvao na nove napore i vi ne pođoste, nego polećeste, i u manje od mjesec dana vi ste prošli skoro cijelu carevinu tursku i stigli pod zidine Carigrada. Kao uz put vi ste cijelu vojsku tursku kod Filipolja razbili i raščerali i oduzeli joj cijelu artiljeriju. U letu zauzeli ste staru prijestonicu neprijateljsku Adrianopolj i pojaviste se na obalama Crnoga mora, Mramornoga i Jegejskoga. Neprijatelj vam se ne održa, no mu klonu glava pred vama. On pristade na sve naše zahtjeve i ja vas ustavih. Ove sjajne, nećuvene uspjehe, vi nijeste postigli samo vašim duhom i besprijekornom hrabrošću,

nego i osobitim vašim pregnućem, da svaku muku i oskudicu pretpite. Vas ne zadržavahu ni isprovaljivani, kaljavi putevi, ni grdna vremena, ni gaženja rijeka do grla pri najvećoj studi i ledu. Ja nemam riječi, junaci, da vam zahvalim svijema od najstarijega načelnika do prostoga vojničkoga izmećara. Svi ste ispunili vašu svetu dužnost. Sada počinite i spremajte se, da se slavom uvjenčani vrćete domovima svojim. A ako bi se neprijatelj predomislio, da ne potpiše mir koji smo mu propisali, budite gotovi, da nanovo jurnete u boj i neprijatelju pošljednji udarac zadate. A dokle smo u miru, dajte dokaza da su junaci ruski, kojima u časnoj borbi nema ravnijeh, uzor reda i sigurne zaštite mirnim stanovnicima ma koje vjere i krvi bili; zaštitite njihovu čast i njihova imanja. Pokažimo da se ne može ni jedan jedini slučaj dogoditi, koji bi i najmanju mrlju bacio na znojem i krvlju nanovo stečenu slavu ruskoga oružja”.

Tu je pod vedrim nebom odsluženo blagodarenje Bogu u prisustvu silnoga svijeta, a na oči turske vojske, koja je nedaleko stajala. To je bio svečani trenutak, dostojan velikoga događaja, koji se tijekom završio, ali završio samo u koliko se odnosio na krvavo, slavom obasjano razbojište junačko.

Od dana potpisa careva i sultanova postao je ovaj svetostefanski ugovor obavezan za obje ratujuće strane. Sultan ga je odmah potpisao, a Ignjatijev i Reuf paša ponijeli su po tom ugovor u Petrograd caru Aleksandru, koji ga je potpisao 5. marta. Knjaz Gorčakov odmah je prijepise ugovora razaslao po naročitim kuririma svima velikim silama.

14. marta uljegao je veliki knjaz Nikolaj u Carigrad sa velikom pratnjom vojskovođa i oficira, oko 1.500 lica. On je posetio sultana u Dolmabakču, a sultan velikoga knjaza u njegovu konaku u Beglerbegu. Ovaj sjajni ulazak vrhovnoga zapovjednika ruske vojske imao je zamijeniti ulazak same ruske vojske u Carigrad, koji nije mogla turska vojska spriječiti, a zadrža ga surevnjivost velikijeh sila.

Kad je glas o zaključenju ovoga mira zaustavio i pobjedonosnu crnogorsku vojsku na njezinu pohodu na Skadar, knjaz Nikola izda naredbe vojskovođama, da se zaustave na zauzetim položajima i iste drže, dokle se nova granica odredi. Po tome se knjaz povrati na Cetinje, đe je sa velikim svečanostima najoduševljenije dočekan bio. S Cetinja je izdao narodu i vojsci ovaj proglas:

“Crnogorci! Od ustanka hercegovačkoga do danas vi nijeste počinuli, ni vašega svijetloga, novom slavom obasjanoga oružja ostavljali.

Hvala vam svijema na mukama, koje ste bez muke podnosili i na hrabrosti vašoj, koja je svijet zadivila. Hvala bataljonima hercegovačkim, koji su se s vama ramo uz ramo borili viteški.

Dugi i teški rat donio nam je i opet mir uz junačku slavu, koja će i potonje naraštaje oduševljivati, a mir će - nadajmo se u Boga - donijeti i krvavo stečene koristi Crnoj Gori i našoj braći u Bosni i Hercegovini, za koju smo i potegli naše mačeve.

Slava junacima, koji svojim junačkim kostima posijaše tolika besmrtna bojišta!

Slava i hvala vama, Crnogorci!”

6.

Berlinski kongres

Da ostade na svetostefanskom ugovoru obistinila bi se riječ knjaza Nikole ulcinjskim Turcima: “Vaše je carstvo poginulo; sultanu neće ostati više, no koliko samo s prozora može videti oko sebe”. Carigrad bi opet došao u ono stanje, u kojem je bio početkom petnaestog vijeka i kao tada car Konstantin, sada bi sultan još u njemu konačnu svoju propast očekivao. Ali zavist i gramzivost velikijeh hrišćanskih država, što je i do sada najviše Tursku držalo i pomagalo joj da se širi i sili - pomogoše i ovoga puta Turskoj, da se održi.

Engleska, tek je saznala za svetostefanski ugovor, prestrašila se da će ostati bez dijela i zavist njena rasplamtila se u najvećoj mjeri. Da spriječi uspjehe ruske, ona odmah podigne svukoliku vojsku svoju - oko 40.000 ljudi - i suviše mnogobrojne divljačke ordije iz Indije. Od svijeh engleskih ministara jedini je lord Derbi protivan bio ovome ratu, kojim je Engleska sada grozila. I on je dao ostavku. No Bikonsvild nađe mu zamjenika u svome jednomišljeniku, lordu Solsberiju. Ovi odmah otpočne žive pregovore s ruskom vladom u cijelji da se uništi sv. stefanski ugovor. On je tražio da se taj ugovor podnese evropskom kongresu, pa da ga ovaj prečini po svome nahođenju. U ovome je Austrija bila saglasna sa Engleskom i od nje je prvo potekla

misao o evropskom kongresu. Sv. stefanski ugovor nije više Austriji davao mirna sna, ona se pobjerala velikoga upliva ruskoga među balkanskim Slovenima, na čije je zemlje ona sama lakomo gledala.

23. februara sastanu se austro-ugarske delegacije u Pešti, od kojih je grof Andraši tražio 60 miliona fiorina za vanredne vojne potrebe. U istim delegacijama izjavio je grof Andraši, da Austrija ne teži za Bosnom i Hercegovinom i da ona neće ni kretati da uzima ove provincije sve dotle, dok ne bi s te strane Carevina ozbiljno uznemirena bila.

Kredit, koji vlada traži, ne znači rat, nego samo potrebu da država bude za svaki slučaj naredna. Grof Andraši izjavio je nadu da će se razmirice riješiti opštim sporazumom sila, a interesi Austrije da će biti zadovoljeni uvlačenjem u njenu sferu interesa ne samo Bosne i Hercegovine, nego i Srbije, Crne Gore i Albanije. A dođe li ipak do rata, Austrija će morati da osvajanjem zadovolji svoje interese.

Ruska vlada nije bila nimalo u sumnji o neprijateljstvu Engleske i Austrije. Engleska joj nije to tajila od časa, kad se car Aleksandar riješio da zarati Turskoj, a tako je isto i o Austriji bila načisto, koliko god je ova ukrijevala svoje namjere, održavajući jednako prijateljstvo s Rusijom. Rusija je stajala pred izborom: ili se privoljeti evropskom sudu, ili ratiti iznova, i to sad ne više sa samom Turskom.

Ruski narod, nema sumnje, oduševljeno bi se odazvao pozivu cara Aleksandra u novi rat, jer je on teško ošeoao uvredu koju mu naniješe sile svojom voljom, da one rješavaju

o pošljedicama rata, postignutijem jedino ruskijem žrtvama. No car se riješio da pristane na evropski kongres u nadi, da će ipak biti postignuta cijelj, za koju je ratio, a u bojazni, da bi te uspjehe stavio na kocku u novom velikom ratu.

Austrija - slaveći već tijekom uspjeh - htjela je da svoju važnost u pitanju balkanskih država još više pokaže tijekom, da se kongres u Beču, održi, no tome se ruska vlada odlučno protivila baš stoga, što je Austrija jako zainteresovana u istočnom pitanju. Knjaz Gorčakov predlagao je neutralne gradove, a najposlije, ne nahodeći odziva o tome, predložio je Berlin, na što su i sve ostale sile pristale. Ruska vlada mislila je, da god. 1871. nije predavno bila, da će se Njemačka šetiti čijom je pomoći carevinom ujedinjenoga njemačkoga naroda postala i nadala se od nje prijateljskom zauzimanju u njenoj pravednoj stvari.

Nastalo je sada drugo, mnogo teže pitanje, šta će kongres raditi. Hoće li on samo neke članke svetostefanskoga ugovora pretresati, ili će cijeli ugovor uzeti na rešetko? Engleska je otvoreno, a uz nju Austrija, svojim načinom tražila da kongres pretrese cijeli ugovor i po svojoj volji da primi što nađe za shodno, a da izmijeni ili odbaci što joj se sviđa. Rusiji je viteška nevolja bila da se tome protivi. Na stranu njene pobjede, tolike žrtve i pravo da sa pokorenim neprijateljem sama čini mir. Sama ova okolnost morala bi isključiti i pomisao na takvu mogućnost. Rusija je, počinjući od Andrašijeve note, u svakom koraku tražila zajedničku radnju svijeh sila, i da su sile pristale da zajednički prisile Portu na novi red stvari u Turskoj Care-

vini, do rata ruskoga ne bi ni došlo. Tek kad su se sile odrekle od zajedničkog rada, Rusija je zaratila, jer je morala. Samo je Rusija žrtvovala oko 300.000 junaka svojih i silne milione muke naroda ruskoga; samo je ona razbila cijelu vojsku tursku, od koje je preko 150.000 vojnika, sa potpunim brojem paša i oficira zarobila bila i 1.200 topova uzela; samo je ona slomila upornost Portinu, kojom je cijeloj Evropi prkosila od početka ustanka hercegovačkoga. I poslije takvih uspjeha Rusija je najmanje za sebe tražila koristi, ona nije ni blizu naknadila silne žrtve rata, a s ugovorom s Portom htjela je podići nove samoupravne - od Porte zavisne državnice - i tijekom ukloniti za budućnost stalne nemire u Turskoj. Odakle najedanput pravo silama, da sad svršen čin uzimaju kao svoju stvar? Prisljavanje Rusije da podčini svoje djelo sudu i volji Evrope bilo je smišljeno teško i najveće vrijeđanje prava i časti ruskoga naroda, koje je imalo smjer uniženja Rusije.

Rusija, po nevolji, pristala je, da kongres uzme u pretres samo one članke svetostefanskoga ugovora, koji bi se ticali opšte evropskih interesa. Vlada engleska u svojoj okružnici od 20. marta predstavila je stvar tako, da se cijeli ugovor tiče evropskih interesa. Lolzberi izložio je u pomenutoj noti, da Bugarska, kakvu Rusija hoće, zauzima sve glavne portove na obalama Crnoga mora i Arhipelaga, a ostajući pod uplivom Rusije, znači, da Rusija, koja i Batum uzima, postaje gospodar u onim morima. Zauzimanjem gradova u Jermenskoj, cijela Jermenska potčinjava se uplivu Rusije. Ratne troškove što Rusija traži, Turska nije u stanju platiti,

suviše svi turski prihodi već su založeni drugim povjerenicima. Način isplaćivanja nije određen. Rusija može tražiti da joj Porta plati gotovim novcem, a ne mogući to dobiti, ona će, po ugovoru uzeti srazmjerno zemljišta turskoga ili će joj ostaviti takve uslove, koji će Tursku držati vazda u potčinjenosti Rusiji. Novi način i pojedine tačke i cijeli ugovor zadaju brige Evropi.

Knjaz Gorčakov je 26. marta odgovorio na ovu notu i pobijao sve navode Engleske. Rusija neće stajati prema Bugarskoj inače, nego prema Rumuniji. Prema onome što je rat koštao Rusiju, ratna je odšteta neznatna. Turska - budući poražena - razumije se da ne može dobiti, nego da mora izgubiti nekoliko zemljišta. Kad je Engleskoj tako žao gubitak Turske, pisao je Gorčakov, Engleska bila zajedno s Rusijom raditi na zadovoljenju hrišćanskih naroda u Turskoj, pa bi se rat izbjegao. O nepovrijedivosti pariskog ugovora ne može se govoriti, jer je on odavna narušen i to najprije od same Turske, koja nijednu svoju obavezu prema hrišćanima svojim nije ispunila, pa ga je narušila Francuska uzevši Siriju, pa najposlije ista carigradska konferencija, koja je odredila miješanje u unutrašnje poslove Turske i sama Engleska ušavši brodom Dardanelima pod Carigrad.

Kad su najjače zategnute bile žice među Rusijom i Engleskom, te je ona već i ratom grozila, vlada ruska pošlje Ignjatijeva u Beč, da bar Austriju umiri i zadovolji. Kaže se, da je Ignjatijev tom prilikom ponudio Austriji Bosnu i Hercegovinu, samo da se ona ne protivi Bugarskoj po sve-

tostefanskom ugovoru. Ignjatijev se nije vratio iz Beča s čistim odgovorom austrijske vlade.

Za slučaj neuspjeha ovijeh pregovora i Rusija se našla prinuđena spremati se za produženje rata. Zapovjedništvo nad ruskom vojskom u Turskoj predao je car đeneralu Tottlebenu, a veliki knjaz Nikolaj vratio se u Petrograd, gdje ga car činom maršala nagradi. Tottleben pozva Portu da odmah napusti gradove: Varnu, Šumlu i Batum i da dopusti ruskoj vojsci da zauzme Bujukdere. U isto vrijeme Tottleben primakne rusku vojsku Carigradu i na toj novoj liniji postroji artiljeriju. Turci se u Carigradu prestrave jako. Već su pomišljali, da se spasu toga stanja promjenom sultana. Zavjerenici su htjeli silom osloboditi Murata i popeti ga na prijesto namjesto Abdul Hamida. Za vremena pohvataju zavjerenike i neke pobiju, a druge pohapse. Sultan promijeni cijelo ministarstvo i Safet paša dođe za ministra inostranijeh djela.

Posredovanjem Njemačke ublaži se opasnost rata među Rusijom i Engleskom. 18. maja potpisaše u Londonu Šuvalov i Solsberi međusobni sporazum, obavezujući se da će se obje strane istoga držati na Berlinskom kongresu. Taj sporazum bio je uglavnome ovaj: Bugarska se dijeli u dvije provincije, jedna, do Balkana, biće samoupravna knjaževina sa svojim knjazom, druga - s onu stranu Balkana - ostaće samoupravna provincija turska sa jednim hrišćaninom namještenikom, na čelu, kojega će, sa pristankom sila, imenovati sultan na 5-10 godina. Turska vojska da izide iz obje provincije, samo da kongres

odredi slučajeve kada bi Porta u Rumeliji smjela vojsku poslati. Odnosno ratnih troškova Rusija se obavezuje, da neće za ovaj dug uzimati tursko zemljište. Dolina Alaškert i grad Bajazit - zbog važnosti njihova položaja za trgovački saobraćaj među Turskom i Perzijom - da se povrate Turskoj, a Kotur Perziji. Na ustupanje Besarabije Rusiji, Engleska pristaje kad se druge sile tome ne protive. Još će Engleska na kongresu tražiti, da sile učestvuju u organizaciji uprave za obje bugarske provincije i da se odredi, za koliko će i kako će ruska posada stajati u Bugarskoj, o povratku ruske vojske Rumunijom, o plovidbi Dunavom i o moreuzima. Engleska se zadovoljava s ovijem i obavezuje se, da se neće na kongresu drugim članovima svetostefanskoga ugovora protiviti.

U ovom pismenom sporazumu stoji još i to, da od raširenja ruske granice postoji u Aziji velika opasnost za Tursku, ali da Engleska uzima na sebe dužnost, da Tursku čuva od te opasnosti i da će Engleska biti u stanju ispunjavati tu dužnost svoju, bez opasnosti za Evropu od novoga rata.

Ovaj član odnosi se na naročiti ugovor, koji je Engleska u isto vrijeme učinila s Turskom. Engleska vlada bila je javila preko Lajarda Porti, da Rusija ne odstupa od Batuma i jermenskih gradova, i ako će Porta da spase svoju vlast u Aziji, njoj valja imati jednu jaku državu, koja bi bila u stanju oružjem zadržati novi napad Rusije. Engleska bi se primila te dužnosti, ali u tom slučaju Porta se mora obavezati Engleskoj, da će u onim predjelima potrebne reforme uvesti i da će dati Engleskoj jedan zgodan položaj

na obali Male Azije, okle bi joj vazda na ruku bilo skočiti u zaštitu Turske. Engleska nahodi, da je za tu cijelj naj-zgodnije ostrvo Kipar, koji treba da joj Porta ustupi tijekom načinom, da Kipar ostane sastavni dio Turske Carevine, samo da ga Engleska vojskom zauzme i upravlja. Porta pristane na ovaj prijedlog i zaključi s Engleskom 23. maja naročiti ugovor: "Ako bi Rusija htjela zadržati Batum, Kars i druga zauzeta mjesta i poslije toga kad god pokušala, da zauzme u Aziji sultanove zemlje i mimo ove, u ugovoru mira već naznačene - Engleska se obavezuje, da će Turskoj s oružanom silom pomoći u odbrani svoje zemlje. S druge strane sultan se obavezuje, da će potrebne reforme zavesti u onim zemljama u korist hrišćanskog i drugog stanovništva tamošnjeg i da će dati Engleskoj ostrvo Kipar, da ga vojskom zauzme i s njim upravlja, kako bi Engleska u stanju bila spremiti se u cijelji svoje obaveze. Ako Rusija odustane od Batuma i drugih zauzetih mjesta, onda ovaj ugovor prestaje vrijediti".

Po svoj prilici dala je Engleska Turskoj nade, da će kongres prisiliti Rusiju da napusti ona mjesta, te je pohitala na ovaj ugovor s Engleskom. Rusija je znala za ovaj tajni ugovor, a drugi svijet bio je iznenađen engleskom okupacijom ostrva Kipra, koja se izvršila onaj isti dan, kad je kongres zaključen.

Sad više nije bilo nikakve smetnje kongresu i on se sastao u Berlinu 1. juna 1878. g.

U Berlin poslao je i knjaz Nikola svoje zastupnike, vojvodu Boža Petrovića i vojvodu Stanka Radonjića. Prvi je

došao iz Beča, a drugi iz Petrograda. Odmah po zaključenju svetostefanskog mira, tek je knjaz vidio da sile hoće da svetostefanski ugovor obore, poslao je vojvodu Boža Petrovića u Beč, da zadobije pristanak austrijske vlade na ono, što je svetostefanski ugovor odredio Crnoj Gori. Grof Andrašić nije nimalo ostavio u sumnji crnogorskog izaslanika o neprijateljskom raspoloženju njegovom prema Crnoj Gori. On je oduzimao svaku nadu Crnoj Gori i na dio Hercegovine i na primorje. Vojvoda Radonjić uputio se odmah iz Sv. Stefana u Petrograd, zajedno s velikim knjazom Nikolom, po naredbi knjaževoj, da kod cara i ruske vlade nastoji, da Rusija na kongresu ne popušta ništa od ugovorenoga za Crnu Goru, a viši dobici od kongresa nijesu se mogli ni očekivati.

Dolazak Radonjićev u Petrograd bio je taman u vrijeme, kad je bila najveća zapetost između Rusije i Engleske. 1. maja javio je knjazu da ga je primio car Aleksandar i rekao mu: "Daj Bože, da održimo što smo zadobili s tolikim žrtvama, ali ako bude potreba nanovo ratiti, ja sam uvjeren da će se Crnogorci kao vazda pokazati". Preporučujući interese Crne Gore - javlja Radonjić u istoj depesi - izrazio sam caru da je Vaše Visočanstvo gotovo i posljednju kap krvi žrtvovati, a ne puštiti nove granice, a osobito morsku obalu. Car mu je odgovorio, da ne može nako dobro biti za Crnu Goru.

Vojvoda Božo Petrović izvijestio je knjaza još iz Beča o raspoloženju austrijske vlade i da mu je grof Andrašić otvoreno izjavio, da Austrija neće nikad puštiti Crnoj Gori

more, s toga da je knjazu ljepše da ne čeka kongres, no da odmah povuče vojsku iz Barskoga primorja i napusti ga. Knjaz naredi depešom od 13. maja vojvodi Radonjiću, da sve ovo saopšti Gorčakovu i Girsu. “Jasno im i odsudno reci, da ćemo mi i onda kada bi nam i sami kongres oduzeo Primorje, krvavo se pobiti za Bar, pa poslije što nam Bog da”.

Austrija u toliko kao da je ozbiljno mislila i nadala se, da će uspjeti da Crna Gora ne dobije izlazak na more. Tri ratna broda krstarila su ispred Bara, a u samome Baru konzul austrijski činio je svakojake spletke i teškoće vladi crnogorskoj, primamljujući u tu cilj rimokatolično stanovništvo. Po izvještajima vojvode Radonjića, ni vlada ruska nije iskazivala mnogo nade, da će Bar moći održati Crnoj Gori, ali to ne, kao što se docnije videlo na kongresu, što nije odlučna bila da Bar ostane Crnoj Gori, nego što su savjetovanja kod cara održavana u najvećoj tajnosti. Knjaz ipak uznemiren tom neizvjesnošću ovako je brzojavio vojvodi Radonjiću 24. maja u Petrograd: “Držanje vlade ruske silno me uzbudilo, iako nijesam smio pomisliti da će Rusija staviti zarad Crne Gore na kocku svoj mir i blagostanje iako sam u najvišoj mjeri pokazao, koliko sam joj svakad vjeran i u ovom ratu koristan bio. No Rusija će videti, što je izgubila s Crnom Gorom na ove strane kad Crna Gora propadne, jer ja ostajem pri odluci, da poginem za Primorje. To slobodno i otvoreno i opet izjavi. Ako Gorčakov ne pođe na Kongres, ostani pri njemu”.

25. maja primio je knjaz odnosno Primorja malo povoljniju vijest. Vojvoda Radonjić javlja: "Ovđe se počelo misliti da će Austrija kod sve protivnosti skloniti se, da ostane Crnoj Gori Barsko pristanište, ali da će je vezati s nekakvijem uslovima".

Punomoćnici knjaza Nikole došavši u Berlin imali su vrlo teški položaj, tijekom teži, što oni nijesu imali pristupa u šednicama kongresa, kao ni punomoćnici Srbije Jovan Ristić, Rumunije Kogolnićano i Grčke Delijanjs, no su se kod pojedinih poslanika od velesila zauzimali za interese svoje zemlje i davali im nužna obavještenja.

Kongresu je predsjedavao knjaz Bismark, po domaćinstvu. U prvih pet šednica pretresalo se samo pitanje o Bugarskoj. Bilo je velike nesaglasnosti među poslanicima. Engleska i Austrija htjele su što manju Bugarsku, suviše da iz istočne Rumelije istisnu ili sasvijem ograniče upliv Rusije, a Turskoj da održe što više prava, tako da duž Balkana ona može graditi tvrđave, kako bi na taj način savršeno razdvojili obje pole Bugarske. Ovaj pregon prekinuo je sam car Aleksandar, kojega je volju Gorčakov kongresu saopštio: Rusija pristaje na podjelu Bugarske, ali da samoupravna Rumelija bude potpuno ujemčena i da u njoj ne smije nijednoga vojnika turskoga biti, no da se ustanovi narodna vojska. "Rusija popušta - rekao je Gorčakov - samo zato, da i ovom prilikom pokaže kao i u ratu, da ona nije tjesnogruda i sebična".

Poslije Bugarske najvažnije bješe za Rusiju jermensko pitanje, a tome cijelom pitanju Batum je bila glava i oko

ovoga se kongres pregonio četiri puna dana. Istina, Rusija se bila sporazumjela s Engleskom o Batumu, ali sad se pokazalo, da je Engleska i tu neiskreno radila. Ona se bojala, da Rusija od Batuma ne učini drugi Sevastopolj, pa se sada mučila da se kongresom utvrdi, da Batum bude slobodno pristanište, a da Rusija ne smije nikakva utvrđenja u njemu graditi. Rusiji ovo nije lakše bilo, nego siljenje od Evrope, da svoj ugovor s Turskom podvrgne sudu njezinu. I već se mislilo da će se kongres razvrći i da će ipak do rata doći. Miroljubivi car Aleksandar i sad otkloni tu veliku opasnost, izjavivši da će Batum učiniti slobodnim pristaništem.

Kad je Engleska svršila svoj posao na kongresu, istakla se Austrija. U šednici od 17. juna čitao je grof Andrašić memorandum, u kome je izložio koliko je Austrija za cijelu godinu dana od ustanka i agitacija u susjednim joj provincijama pretrpjela; da je ona preko 150.000 bjegunaca bosanskih morala primati, koji ne htješe nikako više vraćati se pod vlast tursku; da Porta nije u stanju u Bosni red održati. Ovo žalosno stanje i bune neprestane trajaće i dalje i dohvatiće susjedne slovenske pokrajine. Na kongres bi pala velika odgovornost za mir Evrope, ako to stanje ne prekine. Austrija ne traži Bosnu i Hercegovinu, samo želi da kongres donese jedan zaključak o njima, pa bude li praktičan i dobar, ona će ga prva prihvatiti.

Kratki smisao ovoga dugačkog razlaganja ipak je bio, da kongres preda Bosnu i Hercegovinu Austriji. Uloge su bile podijeljene. Andrašić je odigrao svoju, a za njim odmah

ustane Solsberi i predloži, da se Bosna i Hercegovina povjeri upravi Austrije. Kongresu nije odilo u pamet, da bi i praktično i dobro bilo, da te zemlje pođu Srbiji i Crnoj Gori, kojima su same težile. Solsberi je dokazivao, da je u javnom interesu Evrope, da ove provincije turske budu pod zaštitom jedne moćne države, a ta ne može biti druga nego Austrija, koja graniči s ovim zemljama. Zastupnici svih sila prihvate ovaj prijedlog bez pogovora. Samo turski poslanik izjavi, da Turska neće pristati na to oduzimanje njenih zemalja. Sad je Turcima i svetostefanski ugovor bio blag i dobar i oni se pozivahu na njega, navodeći da Portu samo on veže, a ovaj zahtjev kongresa nadaleko prelazi granice onoga ugovora njenog s Rusijom. Turska je u stanju zaštićivati Bosnu i Hercegovinu i upravljati s njima i izvršiti sve ono, što sile očekuju od austrijske države.

Bikonsfild odgovori turskim poslanicima, da Engleska ostaje pri svome prijedlogu. Turska nije bila u stanju ugušiti ni sami ustanak hercegovački, i to još prije rata, kada je bila u punoj snazi. Sile ne mogu ostati Turskoj one zemlje, jer bi Evropa imala otud vazda nepravilika. Trebalo je još samo da i Bizmark blagoslovi ovu želju austrijsko-englesku. On izrazi svoje čuđenje turskim poslanicima, kako se oni ne podaju jednodušnom riješenju kongresa, a treba da pomisle, da je kongres sačuvao Turskoj provincije, koje mnogo više vrijede nego Bosna i Hercegovina. Nije bilo druge, morali su i Turci pristati. Toliko im je zadovoljeno, što je kongres zaključio, da se Austrija sporazumije s Turskom o izvršenju okupacije, tj. o ulasku

austrijske vojske, o trajanju okupacije itd. I tako 22. juna predade kongres Bosnu i Hercegovinu Austriji pod imenom njihova izbavljenja, iako su sami Hercegovci i Bosanci sve prije no to željeli i očekivali.

O drugim zaključcima svetostefanskog ugovora, o plovidbi Dunavom, o moreuzima, o ratnoj odšteti, o reformama i dr. hodilo je u kongresu lako i glatko. No potege je bilo kad dođoše na red Crna Gora, Srbija i Rumunija kao saveznici Rusije. Odmah iza riješenja o Bosni i Hercegovini uzeo je kongres 23. juna u pretres članke svetostefanskog ugovora o Crnoj Gori. Tu je opet Austrija imala prvu riječ. Ona je živo i postojano radila, da što više sukрати dobiti, koje je svetostefanski ugovor Crnoj Gori odredio. Njoj su najviši jadi bili, što je Crna Gora u svome ratu ispala na more osvojenjem cijelog turskog primorja od austrijske granice do Bojane, i rada je bila to joj oduzeti i opet je zatvoriti u njene stijene. Knjažev izaslanik vojvoda Božo Petrović nije prestajao obavještavati pojedince sve redom poslanike evropske, da Crna Gora ne može živjeti bez izlaska na more i da kongres treba da proširi Crnu Goru, ako će da ona može ubuduće čuvati mir i prihvatiti se rada, kao i ostali svijet. To su bez svake sumnje uviđali dobro i svi poslanici, ali se oni nijesu rukovodili tijekom da zadovolje Crnu Goru, no da povolje Austriji. Sama vlada austrijska kao da je prezala od svog nepravičnog postupanja prema Crnoj Gori, pa je unaprijed radila, da svijetu predstavi svoje držanje kao stvar potrebe i moranja. Da dokaže, da se Crnoj Gori ne mogu

ustupiti mjesta svetostefanskim ugovorom joj namijenjena, istakla je vjerozakonsku netrpeljivost Crnogoraca i po tome opasnost, kojoj bi se izložilo rimokatoličko stanovništvo u onim krajevima. Po višoj naredbi, austrijski konzul u Baru radio je živo u tome pravcu. On je nagonio sve rimokatolike u barskom okrugu da se upišu u podanstvo austrijsko. Da to lakše postigne, svima je zborio, da Bar neće ostati u Crnoj Gori, nego da je on austrijski. Došli su u Bar novi svještenici rimokatolički, koji su, po dobijenom nalogu odmah od prvog dana protivili se svakoj naredbi mjesne crnogorske vlasti i izjavljivali, da oni iste ne priznaju. Rimokatolički svještenik u Ulcinju tako je isto postupio i javno je pozivao narod, da se protivi Crnogorcima. Najmljeni ljudi od barskoga konzula - Netovića - vikali su javno po sokacima: "Živio naš car Franjo Josif!" Da je sve ovo imalo jedinu cijelj, da se svijet i kongres rđavo raspoloži prema Crnoj Gori, dokazao je ovaj neznatan slučaj: jedna mala četa turska priješla je demarkacionu liniju na Bojani mimo turske straže i napala crnogorsku stražu, koja je onu odmah suzbila. O ovome je odmah bio izviješten kongres, ali naravno obratno, da su Crnogorci napali. U Krajini, blizu Skadra, bilo je sve mirno. Turci su uživali potpunu slobodu od strane Crnogoraca i obrađivali su svoje zemlje. Na kongresu je javljeno i za taj kraj da je buknuła buna, da Crnogorci čine Turcima svakojaka nasilja i kupe od njih desetak. Ovo se sve radilo u prve dane kongresa i knjaz Nikola poslao je svome poslaniku vojvodi Božu Petroviću 25. juna opširni

izvještaj o svemu tome i naredio mu, da predstavi kongresu istinito stanje stvari i da su sve one optužbe namjerna izmišljanja.

Bojeći se neprestano velikoga upliva Austrije na kongresu, knjaz je jednako zebao za Bar, i to ga je nagnalo da javi svojim izaslanicima u Berlin, da predlože grofu Andrašiju ove ustupke knjaževe odnosno pristaništa barskog; neutralizacija, označenja broja brodova koje Crna Gora može držati, obavezu Crne Gore da neće primati austrijske trgovačke brodove pod svoju zastavu, rimokatolici da se stave pod zaštitu svijeh sila. Božo Petrović odgovorio je na ovu depešu knjazu da ga Andrašić nije primio, izvinjavajući se prevelikim poslom, a da o koncesijama neće da čuje, jer da on ostaje pri svojoj odluci, tj. da se Crnoj Gori neće dati izlaz na more.

Tada se knjaz obratio samome caru Aleksandru, s molbom da mu održi Bar s pristaništem, jer već vidi da se mora pokoriti sili i pretrpjeti svaku nepravicu, ali Bar da ne može puštiti. I car je, doista, naredio knjazu Gorčakovu, da ne odustaje od zahtjeva da Bar ostane crnogorski. To je odlučilo. Crna Gora dobila je Bar, ali pod svijema uslovima, koje je Austrija stavila, a kongres usvojio. Austrija je uzela za sebe Spič i cijelu obalu od svoje granice do u Pristan barski, a obalu s druge strane od Bara do Bojane sa Ulcinjem povratila Turskoj. U naknadu za ovo kongres je ostavio Crnoj Gori Plav i Gusinje. I hercegovačku granicu preinačio je kongres po prijedlogu Austrije na štetu Crne Gore. Nezavisnost Crne Gore kongres je priznao, a nju nije

ni prije niko odricao, pa ni sama Turska nije nikad u stanju bila u djelu poreći je. Je li Austrija kakvu opasnost nazirala za sebe od malo povećane Crne Gore, kad je onako na kongresu kidisala na nju? Ili je svojim uspjehom na kongresu htjela samo da pokaže svoju silu Crnoj Gori, i tijekom ujedno i njoj i ostalijem državicama balkanskijem, da njihova čaba nije Petrograd, nego Beč?

Srbija - iako je sa malijem dijelom pošla sa kongresa - opet je prema svetostefanskom ugovoru bila u dobit. Njezin zastupnik Jovan Ristić tu je korisno uložio svoj državnički dar i trud.

Igra je sudbine, valjda, da je treći saborac Rusije u ovom ratu s Turskom, Rumunija, izašla pred kongres kao tužilac njezin. Rumunija je tražila od kongresa da se utvrdi, da ruska vojska ne smije Rumuniju prelaziti, da se proglasi neutralnost i nezavisnost knjaževine, da joj Rusija ne uzima Besarabiju, a da joj se dadne ušće Dunava sa ostrvima i prilična ratna odšteta. Car Aleksandar nije htio o Besarabiji ni da se zbori. Njezin povratak Rusiji tražio je bezuslovno, a Rumunija da se naknadi Dobrudžom. Kongres je to usvojio, a suviše Rumuniji priznao nezavisnost i dao joj ostrva na dunavskom ušću.

Grčka - koja se prišetila da rati kada su se svi umirili, bila je na kongresu vrlo simpatično predusretnuta. U dvije sednice vijećalo se o njenoj stvari i njeni poslanici prisustvovali su istijema. Engleska je obećavala Grčkoj zlatna brda, kad je grčka vojska upala u Tesaliju, no na kongresu sasvim je zaboravila svoja obećanja. No je Grčka našla

u Francuskoj živoga zaštitnika. Vadington tražio je za Grčku najprije sve provincije grčke, što su pod Turskom. Ne našavši odziva u kongresu, predložio je po tome južni dio Tesalije i Epira i rijeke Salambrije i Kalamos da budu buduća sjeverna granica među njom i Turskom. Kongres je na to pristao, ali ne da to bude zaključak kongresa, nego samo kao zahtjev upućen Porti i da se ona o tome sporazumije s Grčkom. U slučaju nesporazuma, sile bi imale posredovati. Grčka je ovaj zaključak i poznu dobit skupo platila, mnogo skuplje, možda, nego da je uljeglja u rat sa Srbijom i Rumunijom, kad se već nije odvažila, da sa Crnom Gorom i Srbijom rat odpočne.

1. jula zaključen je kongres.

Poslanici velikijeh sila završili su ga sjajnim gozbama u Berlinu, a narod srpski, koji je imao cijelu zaslugu za pokret i ovaj veliki rat za oslobođenje hrišćana ispod jarma turskog, odazvao mu se sa teškim, bolnim uzdahom, da je pravica ostala nenagrađena, da je borba njegova samo zaustavljena i na kratko vrijeme odložena. Kongres je svojim zaključcima potvrdio staru: koga je sila, onoga je i vlast.

On nije riješio istočno pitanje, no je priredio sve gradivo za buduće, nove, velike događaje.

Knjaz Nikola dao je tome stanju izraz u posljednjoj depeši svojim izaslanicima u Berlin, pred razlaz kongresa: "Pošto naša stvar bude sasvijem svršena - javio im je knjaz - kad krenete ovamo izjavite na oproštaj svakome punomoćniku velikijeh sila, da se Crna Gora ne nalazi

pravedno nagrađena i da su joj nove granice na mnogo mjesta sasvijem neprirodne. Stoga narod crnogorski oseća žalost i bojazan, da će zbog te neprirodnosti granica biti uznemiravan i sprečavan u njegovom nastojanju za mirnim razvitkom”.

Po berlinskom ugovoru izmijenjene su mnoge tačke svetostefanskog ugovora. Na osnovu ovoga i izmjena kongreskih imao se sada konačno zaključiti mir među Rusijom i Turskom. To je odilo sporo i teško. Jedva u januaru iduće 1879. god. dođoše pregovarači u svijema tačkama do sporazuma i 27. januara potpisao ga je sultan u Carigradu, a 3. februara car Aleksandar u Petrogradu.

Istoga dana izdao je car ovaj proglas narodu ruskom: “Mi Božjom milošću Aleksandar II, car i samodržac svijeh Rusa, kralj poljski, veliki knjaz finlandski itd. objavljujemo svijema svojim vjernim podanicima neka znadu: 27. prošlog mjeseca januara sklopljen je s našijem blagovoljenjem u Carigradu konačni ugovor mira s Otomanskom portom, a danas smo ga mi potpisali. Ušljed toga zapovijedamo našijem trupama što su na Balkanskom poluostrvu, da se u Rusiju povrate, a ostavljamo privremeno u Bugarskoj i Istočnoj Rumeliji, shodno određenju Berlinskoga ugovora, samo jedan okupacioni korpus da osigurava novi red stvari, koji će se tamo uvesti. Svijema našijem vjernim podanicima poznati su iz našega manifesta od 12. aprila 1877. uzroci, zbog kojih smo se našli pobuđeni da se dignemo na oružje u čistoj svijesti o pravičnosti one stvari koju preduzemos, nepokolebljivo uz-

dajući se u hrabrost naše pobjedonosne vojske, a skromno očekujući milost božju.

Ljuti boj - hvala Svevišnjemu - završen je nizom sjajnih ratnih djela, koja su naše oružje osule novom neovelom slavom i postignućem prave cijelji rata, tj. da se poboljša sudbina hrišćana u Turskoj. Podvizi naše hrabre vojske i u Evropi i u Aziji, prijelaz Dunava, junačka odbrana klanca Šipke i Bajazita grada, zarobljene turske vojske, osvojenje Karsa, prelazak Balkana i, najzad, pobjedonosno prodiranje od Sofije k Plovdivu i Jedreni po najgorem vremenu zimnjem - to će biti zapisano u ratnijem analima cijeloga svijeta među listove, koji ne propadaju.

Naglim prodiranjem naše vojske k Carigradu, koje je zatim šljedovalo, bila je prinuđena vlada turska, da se obrati k nama s molbom, za što skorije zaključenje primirja i postavljenje uslova miru. Ove prethodne uslove Porta je usvojila. Preliminarni ugovor svetostefanski potrebovao je zbog naših međunarodnih obaveza s drugim silama, sporazumljenje s istijema o nekim tačkama. Da bi se to postiglo, da bi se izbjegli novi sukobi, a rukovođenje svagdašnjom željom da se proljevanju krvi i bijedama rata, koje su našu dragu otadžbinu tištale - kraj učini, saizvoljeli smo, da se u Berlinu sastane kongres od zastupnika svijeh sila velikijeh, da se savjetuje o onijem članicama preliminarnog ugovora Svetostefanskoga, kojima je potrebno opšte odobrenje. Za dokaz naše iskrene želje, da se do mira dođe i pošto smo našli do određenja berlinskoga ugovora odgovaraju našoj cijelji, da se po-

pravi sudbina hrišćana na Istoku - to smo potvrdili berlinski ugovor mira i ostavili smo ga za temelj našem - sada već konačno sklopljenom ugovoru mira s Otomanskom Portom.

Od sada je, prije svega, potpuna nezavisnost Rumunije, Srbije i Crne Gore pripoznata i granice tih zemalja proširene su. Šeверna Bugarska postala je samostalna knjaževina, turski gradovi u njoj imaju se razrušiti. Većem dijelu južne Bugarske data je pod imenom Istočne Rumelije autonomija, pod upravom glavnog guvernera hrišćanske vjere. Turska se obavezala dati svojim ostalim provincijama u Evropi nove administrativne ustanove. Rusiji je povrćen onaj dio Besarabije, koji je od nje otrgnut bio Pariškim ugovorom od godine 1856. U azijskoj Turskoj prošireno je naše zemljište prisajedinjenjem Karsa, Ardahana i Batuma s okolnijem zemljištem njihovijem.

To su rezultati rata, koji smo otpočeli i sad završili.

Oglušavajući svojim ljubljenim vjernim podanicima sretan povratak mira, uvjereni smo da će oni svoje molitve spojiti s našijema, da blagodarimo Svevišnjemu koji je darovao Rusiji nove pobjede, novu slavu i prepoznatljivost hrišćanskih naroda, koje je ona oslobodila”.

Iza ovoga proglasa ruska vojska odmah je krenula iz Bugarske, ukrcavši se u Burgasu.

Ostalo je samo oko 50.000 sa knjazom Dondukovom, po ugovoru do maja iste godine.

NAPOMENE

Vlaho Bukovac: *Kralj Nikola* (1883)

O OVOM IZBORU

Za izbor iz djela Nikole I Petrovića koristio sam izdanje "Oboda", Cetinje, 1969, u šest knjiga.

Nastojao sam da odaberem sve ono što danas može djelovati literarno ubjedljivo. Samo takvim prilazom ovo djelo se može osloboditi od nepoetskih naslaga kojima je zatrpano.

Odabranim odlomcima dao sam naslove.

Pjesme sam razvrstao u tematske cikluse.

Podnaslov Memoara uzeo sam za naslov izbora.

Potpuna bibliografija djela Nikole I Petrovića nalazi se u šestoj knjizi izdanja kojim sam se služio, pa nijesam smatrao da njome treba opterećivati i ovaj izbor, koji ima antologijski karakter.

* * *

Prvo izdanje izbora iz cjelokupnih djela kralja Nikole objavljeno je 1975. godine u antologijskoj biblioteci crnogorske književnosti *Luča*, kao četrdeset peta knjiga.

U ovom drugom izdanju ispravljene su uočene pogreške i dopunjeni podaci o proznom opusu autora. Izvršena je lektura prema pravopisnim standardima crnogorskog jezika.

B. B.

BIO-BIBLIOGRAFSKI PODACI

Nikola I Petrović Njegoš rođen je na Njegušima, od oca vojvode Mirka i majke Stane, rođene Martinović, 25. 9. 1841. godine.

Osnovno obrazovanje sticao je u Cetinju i Trstu, a srednje u Parizu.

Postao je knjaz Crne Gore 1. 8. 1860, poslije smrti svog strica knjaza Danila.

Proglasio se za kralja 1910. godine.

Pred austrougarskom vojskom koja je napala Crnu Goru, napustio svoju zemlju 1916. godine. Više se nije vratio.

Umro je 16. 2. 1921. godine, u Francuskoj, u Kan Antibu.

Cjelokupna djela Nikole I Petrovića Njegoša, objavljena su u izdanju „Oboda“, Cetinje, 1969. godine, u redakciji Rista Dragičevića, Sava Vukmanovića i dr. Nika S. Martinovića, u šest knjiga.

Knjiga prva - *Pjesme*

Knjiga druga - *Spjevovi*

Knjiga treća - *Drame*

Knjiga četvrta - *Govori*

Knjiga peta - *Autobiografija, Memoari, Putopisi*

Knjiga šesta - *Pisma, bibliografija*

ODAKLE JE ŠTO

Iskrice o čovjeku	<i>Pjesme</i>
Ovo nije svijet onaj	<i>Spjevovi, odlomak iz</i> <i>Pjesnika i vile</i>
Biser koji i vas vara	<i>Odlomak iz Pjesnika i vile</i>
Što bi ova šaka gliba	<i>Pjesme, odlomak iz pjesme</i> <i>Na ponoći</i>
Ljudstvo ide put razure	<i>Odlomak iz Pjesnika i vile</i>
Proklet svaki bio živi	<i>Pjesme, odlomak pjesme</i> <i>Bože, rašta ...</i>
Ta eno ga nasred tebe	<i>Pjesme, odlomak pjesme</i> <i>Kada mi se</i>
Na tom sretnom položaju	<i>Pjesme, odlomak pjesme</i> <i>Selim-begova kula</i>
Pokaži mi tajne moći	<i>Iz Pjesnika i vile</i>
Dusi lete nevidovno	<i>Iz Pjesnika i vile</i>
Ljudstvo tvoje kud zaluta	<i>Iz Pjesnika i vile</i>
Kao pčele s uljanika	<i>Iz Pjesnika i vile</i>
Šećaš li se	<i>Iz Pjesnika i vile</i>
Stud i vjetar kad zavlada	<i>Iz Pjesnika i vile</i>
Tajanstvena strujo svetā	<i>Pjesme, odlomak pjesme</i> <i>Nadahnuće</i>

Mjesec bješe taman zaša	<i>Pjesme, odlomak</i> <i>Poslanice G. V. S. P.</i>
Na ponoći	<i>Pjesme, odlomak istoimene</i> <i>pjesme</i>
Ja bih htio	<i>Pjesme, odlomak istoimene</i> <i>pjesme</i>
I romor ti čujem duše	<i>Pjesme, odlomak pjesme Na</i> <i>ponoći</i>
Što me vuče	<i>Iz Balkanske carice</i>
Za duhove bi valjalo	<i>Iz Pjesnika i vile</i>
Skadarsko jezero	<i>Odlomak iz Pjesnika i vile</i>
Balšin prsten	<i>Iz Balkanske carice</i>
Na ruci siv mi soko bijaše	<i>Iz Balkanske carice</i>
U Ivana gospodara	<i>Iz Balkanske carice</i>
U dalekom Drenopolju	<i>Iz Balkanske carice</i>
Na grbači od naroda	<i>Pjesme</i>
Tu junaci istrunuše	<i>Odlomak pjesme Selim-begova</i> <i>kula</i>
Nego ću bježat	<i>Iz Balkanske carice</i>
Opet ona	<i>Odlomak istoimene pjesme</i>
Strašna vatra	<i>Iz Balkanske carice</i>
Da l su svati Daničini	<i>Iz Balkanske carice</i>
A kad bih ja bog bio	<i>Iz Balkanske carice</i>
Ni na zemlji ni na nebu	<i>Iz Balkanske carice</i>
Slava suncu	<i>Odlomak istoimene pjesme</i>
Suze moje biser živi	<i>Odlomak pjesme Moje suze</i>
U mom zamku nad Moračom	<i>Odlomak istoimene pjesme</i>

Od stvarnosti i od snova	Odlomak pjesme <i>Njenom</i> <i>visočanstvu Mileni</i>
Samo biće ovo moje	<i>Iz Balkanske carice</i>
Evo zaše oba sunca	Pjesma 1. avgust 1860.
Ja ničega ne bojim se	Odlomak pjesme <i>G. H(iljferdingu)</i>
Moru	<i>Pjesme</i>
O blažena sjenko mila	Odlomak pjesme <i>Spomenu</i> <i>svojega oca</i>
Sin pita otac odgovara	Odlomak istoimene pjesme
Crnoj Gori	Odlomak istoimene pjesme
Grahovsko kolo	Odlomak istoimene pjesme
Kučko kolo	Odlomak istoimene pjesme
Crمنيčko kolo	Odlomak istoimene pjesme
Ceklinsko kolo	Odlomak istoimene pjesme
Kolo crnogorskih Amerikanaca	Odlomak istoimene pjesme
Pleme za oblakom	<i>Iz Hajdane</i>
No će panut u svom kršu	<i>Iz Hajdane</i>
No ga dade po blizici	<i>Iz Hajdane</i>
Na strževo stoje kolje	<i>Iz Hajdane</i>
A đe ti je s usta slovo	<i>Iz Pjesnika i vile</i>
Bol Crnogorca u Americi	Skraćena istoimena pjesma
Milost milost gospodaru	<i>Iz Balkanske carice</i>
Tebi smrti rugao se	Skraćena pjesma <i>Nad grobom</i> <i>komandira Jovana Vukotića</i>
Nek balkanska zemlja naša	<i>Iz Balkanske carice</i>

Nebo vam se nasmijalo	Odlomak pjesme <i>Zdravica</i> <i>Kučima</i>
Ženidba bega Ljubovića Prilikom otvaranja narodnog pozorišta na Cetinju	Ovđe skraćena <i>Govori</i>
Ćeklićima Iseljenim muslimanima crnogorskim	<i>Govori</i> <i>Govori</i>
Proglašenje Imovinskog zakonika	<i>Govori</i>
Njegovoj ekscelenciji Žoržu Klemensou predsjedniku Konferencije mira	<i>Govori</i>
Ja sretoh strica i oca	<i>Iz Autobiografije</i>
Rat crnogorski	Djelovi <i>Memoara</i>

SADRŽAJ

RAT CRNOGORSKI

Jedan vid primijenjene poezije (B. Banjević)	9
--	---

OVO NIJE SVIJET ONAJ

Iskrice o čovjeku	27
Ovo nije svijet onaj	30
Biser koji i vas vara	32
Što bi ova šaka gliba	33
Ljudstvo ide put razure	34
Proklet svaki bio živi	35
Ta eno ga nasred tebe	36
Na tom sretnom položaju	37
Pokaži mi tajne moći	38
Dusi lete nevidovno	39
Ljudstvo tvoje kud zaluta	40
Kao pčele s uljanika	41

TAJANSTVENA STRUJO SVETĀ

Šećaš li se	45
Stud i vjetar kad zavlada	46
Tajanstvena strujo svetā	47
Mjesec bješe taman zaša	48
Na ponoći	50
Ja bih htio	52

U JEZERO PRSTEN PADE

I romor ti čujem duše	55
Što me veže	56
Za duhove bi valjao	57
Skadarsko jezero	58
Balšin prsten	59
Na ruku siv mi soko bijaše	60
U Ivana gospodara	61
U dalekom Drenopolju	62

NA GRBAČI OD NARODA

Na grbači od naroda	65
Tu junaci istrunuše	66
Nego ću bježat	67

NI NA ZEMLJI NI NA NEBU

Opet ona	71
Strašna vatra	72
Da l su svati Daničini	73
A kada bih ja bog bio	74
Ni na zemlji ni na nebu	75
Slava suncu	76
Suze moje biser živi	77
U mom zamku nad Moračom	78
Od stvarnosti i od snova	79
Samo biće ovo moje	80

NEBO VAM SE NASMIJALO

Evo zâše oba sunca	83
Ja ničega ne bojim se	86
Moru	87
O, blažena sjenko mila	89
Sin pita, otac odgovara	90
Crnoj Gori	92
Grahovsko kolo	93
Kučko kolo	94
Crmničko kolo	95
Ceklinsko kolo	96

Kolo crngorskih Amerikanaca	97
Pleme za oblakom	98
No će panut u svom kršu!	99
No ga dade po blizici	100
Na strževo stoje kolje	101
A đe ti je s usta slovo	102
Bol Crnogorca u Americi	103
Turčinu	107
Milost, milost, gospodaru	108
Tebi smrti rugao se	109
Nek balkanska zemlja naša	110
Nebo vam se nasmijalo	111

ŽENIDBA BEGA LJUBOVIĆA

(Sitna knjiga na žalosni...)	115
------------------------------	-----

PORUKE

Prilikom otvaranja Narodnog pozorišta na Cetinju	137
Ćeklićima	139
Iseljenim muslimanima crnogorskim	141
Proglašenje Imovinskog zakonika	144
Njegovoj ekseleciji gospodinu Žoržu Klemansou, predsjedniku Konferencije mira	151

JA SRETOH STRICA I OCA

(Ja sretoh strica i oca...)	161
-----------------------------	-----

RAT CRNOGORSKI

Ustanak hercegovački i rat crnogorski godine 1860-1862	175
Rat s Turskom	
<i>Početak rata</i>	192
<i>Primirje</i>	239
<i>Rusija rati s Turskom</i>	271
<i>Produženje ratovanja crnogorskog</i>	283
<i>Mir</i>	365
<i>Berlinski kongres</i>	381

NAPOMENE

O ovom izboru	405
Bio-bibliografski podaci	406
Odakle je što	407

*Nikola I Petrović Njegoš: Rat crnogorski * Izbor i predgovor: Branko Banjević * Izdavač: Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, Matica crnogorska * Za izdavače: Radimir Pavićević, Marko Špadijer * Kompjuterska priprema i dizajn: Danka Barović * Lektura i korektura: Adnan Čirgić, Aleksandar Radoman * Priprema: Studio BDM * Tisak: Skaner studio, Zagreb, Stubička 49 * Naklada: 700*

CIP